

RƏŞAD QASIMOV

**AZƏRBAYCAN
XALQ CÜMHURİYYƏTİ
– OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ**

(Osmanlı mənbələri əsasında)

111765

11

R.Y.QASIMOV

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
- OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİ
(Osmanlı mənbələri əsasında)

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Bakı
Mütərcim
2018

Müsəlman şərqində ilk demokratik respublika olan
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinə həsr olunur.

Elmi redaktor: *A.C.İsgəndərov*
tarix üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçi: *V.V.Qafarov*
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

R.Y.Qasimov. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Osmanlı münasibətləri (Osmanlı mənbələri əsasında). Monoqrafiya.
– Bakı: Mütərcim, 2018. – 276 səh.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rəşad Qasimovun oxuculara təqdim edilən bu əsəri Azərbaycan tarixinin olduqca mühüm və mürəkkəb bir dövrünə həsr olunmuşdur. Monoqrafiyada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə mövcud olmuş münasibətlər Osmanlı mənbələri əsasında tədqiq edilmişdir.

Kitab Azərbaycan tarixi ilə məşğul olan mütəxəssislər, bu ixtisas üzrə təhsil alan tələbə və magistrlər, o cümlədən vətən tarixi ilə maraqlanan geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Q $\frac{0501000000}{026}$ 138-18

© R.Y.Qasimov, 2018

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	10	
I FƏSİL.		
AZƏRBAYCAN VƏ OSMANLI DÖVLƏTİ ARASINDA DİPLOMATİK-SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİN ERKƏN DÖVRÜ ... 45		
§1. Müstəqillik ərəfəsində Azərbaycan və Osmanlı dövləti arasında diplomatik-siyasi əlaqələrin inkişafı	45	
§2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesi.....	69	
§3. Batum danışıqları və Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanmış müqavilələr	86	
§4. Osmanlı mənbələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti– Osmanlı siyasi münasibətlərinin xarakteri haqqında	109	
II FƏSİL.		
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ OSMANLI DÖVLƏTİ ARASINDA HƏRBİ-SİYASİ, İQTİSADİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFI.....		125
§1. “Bakı məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq gərginlik Osmanlı dövləti–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti münasibətləri kontekstində	125	
§2. Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyası	148	
§3. Osmanlı–Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı və Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesi.....	170	
§4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti–Osmanlı iqtisadi və mədəni əlaqələrinin yaranması və inkişafı.....	185	

III FƏSİL

AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ MƏSƏLƏSİ

VƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ-

OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN SON DÖVRÜ..... 201

§1. Ə.M.Topçubaşovun İstanbul missiyası.....201

§2. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları
və Osmanlı dövləti.....210

§3. Türk-müsəlman əhalisinə qarşı
tərədilən soyqırımını cinayətləri Osmanlı mənbələrində.....219

§4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı dövləti
münasibətlərinin son mərhələsi.....232

NƏTİCƏ.....246

BİBLİOQRAFİYA.....253

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı

2018-ci il may ayının 28-də müsəlman Şərqiində ilk parlamentli respublikanın – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100 illiyi tamam olur.

Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik Azərbaycan xalqı keçmişinin müəyyən dövrlərində tarixin hökmü ilə böyük imperiyalar tərkibinə qatılmaq məcburiyyətində qalmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti məhz dünyanın siyasi nizamının yenidən qurulduğu bir vaxtda, XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın yaşadığı parlaq mədəni yüksəliş mərhələsinin məntiqi yekunu kimi meydana çıxmışdır.

XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər. Həmin dövrdə güclü sahibkarlar təbəqəsinin formalaşdığı neft şəhəri Bakı, eyni zamanda, milli ruhlu ziyalılar nəslinin yetişdiyi ictimai-siyasi fikir mərkəzinə çevrilmişdi. Rusiyanın Dövlət dumalarına və Müəssislər məclisinə seçilmiş azərbaycanlılar müstəmləkədən azad, demokratik dövlət sistemi yaratmağa hazır idilər.

Bununla yanaşı, Rusiyada çarizmin süqutundan sonra bolşeviklərin hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə keçmiş imperiya ərazisində

mürəkkəb geosiyasi vəziyyət yaranmışdı. Dünyanın aparıcı dövlətlərinin Bakı neftinə marağının siyasi çarpışmaları daha da gərginləşdirdiyi belə bir şəraitdə Azərbaycanın tərəqqipərvər siyasi elitası müstəqil milli dövlətçiliyin yaradılması naminə birləşdi.

1918-ci il may ayının 28-də Azərbaycanın müstəqilliyini bəyan edən İstiqlal bəyannaməsi qəbul edildi. Yeni qurulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz üzərinə götürdüyü çətin tarixi vəzifəni imkanlarının ən son həddində çalışaraq şərəflə yerinə yetirdi. Azərbaycanın ilk Parlamenti və Hökuməti, dövlət aparatı təşkil edildi, ölkənin sərhədləri müəyyənləşdirildi, bayrağı, himni və gerbi yaradıldı, ana dili dövlət dili elan edildi, dövlət quruculuğu sahəsində ciddi tədbirlər həyata keçirildi. Ölkənin ərazi bütövlüyü və milli təhlükəsizliyi təmin edildi, qısa müddətdə yüksək döyüş qabiliyyətli hərbi hissələr yaradıldı, milli tələblərə və demokratik prinsiplərə uyğun dövlət orqanları quruldu, maarifin və mədəniyyətin inkişafına xüsusi diqqət yetirildi, Azərbaycanın ilk universiteti təsis olundu, təhsil milliləşdirildi, xalqın sonrakı illərdə mədəni yüksəlişi üçün zəmin hazırlayan, ictimai fikir tarixi baxımından müstəsna əhəmiyyətli işlər görüldü.

Mövcudluğunun ilk günlərindən xalq hakimiyyəti və insanların bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bütün ölkə vətəndaşlarına eyni hüquqlar verərək irqi, milli, dini, sinfi bərabərsizliyi ortadan qaldırdı. Cümhuriyyət parlamentinin il yarımliq fəaliyyəti boyunca qəbul etdiyi qanunlar milli dövlətin müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinə, siyasi və iqtisadi inkişafa, mədəniyyət və maarif sahələrində sürətli irəliləyişə imkan verdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti daim sülhsevər siyasət apararaq bütün dövlətlərlə qarşılıqlı əməkdaşlıq əlaqələri yaratmağa və bir-birinin hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında münasibətlər qurmağa cəhd göstərirdi. Dünya birliyi tərəfindən tanınmış Xalq Cümhu-

riyyətinin fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın beynəlxalq hüquq subyekti olması 1920-ci ilin aprel ayındakı bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısını aldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti təcavüzə məruz qaldığı üçün qarşıya qoyduğu məqsədlərə tam müvəffəq ola bilmədən süquta uğrasa da, onun şüurlarda bərqərar etdiyi müstəqillik ideyası unudulmadı. Azərbaycan xalqı ötən dövr ərzində milli dövlətçilik atributlarının bir çoxunu qoruyub saxlaya bildi. Ümummilli lider Heydər Əliyevin respublikada uğurla gerçəkləşdirdiyi siyasət xalqımızın tarixi-mədəni yaddaşını özünə qaytararaq milli mənlilik şüurunu inkişaf etdirdi, azərbaycançılıq məfkurəsi işığında müstəqillik arzularının güclənməsi və yaxın gələcəkdə yenidən həqiqətə çevrilməsinə zəmin yaratdı.

1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasına nail olarkən müasir Azərbaycan Respublikası özünün qədim dövlətçilik ənənələrinə sadıq qaldığını göstərdi, Xalq Cümhuriyyətinin siyasi və mədəni varisi olmaqla onun üçrəngli bayrağını, gerbini, himnini qəbul etdi. Xalqımız Cümhuriyyətin istiqlalını dünyaya yaydığı 28 May gününü həmin vaxtdan Respublika Günü olaraq təntənə ilə qeyd edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, milli dövlətçilik salnaməsini müstəsna dərəcədə zənginləşdirmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyinin layiqincə keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının 100 illik yubileyi respublikada dövlət səviyyəsində geniş qeyd edilsin.

2. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş tədbirlər planını hazırlayıb həyata keçirsin.

3. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin yaranmasının 100 illik yubileyi münasibətilə xüsusi iclasın keçirilməsi tövsiyə edilsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 16 may 2017-ci il.

2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında
“Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilməsi haqqında
Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
Sərəncamı

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Müsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Cəmi iki ilə yaxın yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tarixində silinməz izlər qoymuş, xalqın qəlbində azadlıq və istiqlal duyğularını gücləndirməklə respublikanın gələcək müstəqilliyi üçün etibarlı zəmin hazırlamışdır.

2018-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Bu əlamətdar hadisənin dövlət səviyyəsində layiqincə qeyd edilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında” 2017-ci il 16 may tarixli 2867 nömrəli Sərəncamına əsasən, Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq qərara alıram:

2018-ci il Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilsin.

İlham Əliyev
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
Bakı şəhəri, 10 yanvar 2018-ci il.

GİRİŞ

1918-1920-ci illər Azərbaycan xalqının tarixində zaman etibarilə kiçik bir dövr olsa da, bu iki il ərzində görülən işlərin siyasi məzmunu böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Azərbaycan xalqının uzun illər boyu apardığı milli azadlıq hərəkatının məntiqi yekunu kimi 1918-ci il mayın 28-də Şimali Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi xalqımızın tarixində çox mühüm hadisə olmaqla, ölkəmizin bu hissəsinin sonrakı siyasi inkişafını da müəyyən edən möhkəm bir zəmin yarada bilmişdir. Tarixi minilliklərlə ölçülən, zəngin ənənələrə malik olan Azərbaycan dövlətçiliyinin inkişafının zirvə nöqtəsini təşkil edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, xalqımızın erməni-bolşevik birləşmələri tərəfindən faktiki olaraq məhv edilməsinin qarşısını almaqla, bütün dünyaya Azərbaycan xalqının siyasi cəhətdən yetkin, öz dövlətini qurmağa və yaşatmağa qabil bir xalq olduğunu da sübut etdi. Qısa zaman kəsiyində—23 ay ərzində görülən işlər, atılan addımlar millətin varlığına elə hopdu ki, 70 il ərzində totalitar sovet rejiminin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin həqiqi mahiyyətini unutturmaq istiqamətində həyata keçirdiyi məqsədyönlü tədbirləri belə müstəqillik fikrini Azərbaycan xalqının yaddaşından silib ata bilmədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqımızın dövlətçilik ənənələrinin varislik prinsipi üzrə inkişafında növbəti həlqə olmaqla yanaşı, eyni zamanda böyük bir xalqın siyasi və mənəvi özünüdərk prosesində də misilsiz rol oynamışdır. Azərbaycan adının bir siyasi anlayış kimi yeni məna kəsb etməsi, dünyanın siyasi xəritəsinə daxil edilməsi və möhkəmlənməsi məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-ni təsis etmiş görkəmli siyasi və dövlət xadimlərinin müstəsna xid-

mətidir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının ideoloqu və lideri, görkəmli dövlət xadimi M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının əhəmiyyətini belə qiymətləndirirdi: “Azərbaycan dövrü-istiqlalına bolşeviklər “MÜSAVAT DÖVRÜ” deyirlər. Fəqət xalq bu dövrə AZƏRBAYCAN DÖVRÜ deyir. ...Xalqın düşüncəsində AZƏRBAYCAN məfhumu coğrafi bir mənadan ziyadə fikir və əməl şəklində təcəssüm ediyor. İstiqlal xaricində onun üçün bir Azərbaycan yoxdur”¹.

XIX-XX əsrlərdə baş verən hərbi-siyasi hadisələrin Azərbaycan xalqının tarixində silinməz izlər buraxmasını nəzərə alan Ulu Öndər Heydər Əliyev bu dövrün öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirir və qeyd edirdi ki, başqa dövrlərdən fərqli olaraq, XIX-XX əsr tariximiz daha çox təhrif edilmişdir. Buna görə də Ulu Öndər 31 yanvar 1997-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi və müxbir üzvləri ilə görüşündə tarixçilərin qarşısında Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixinin obyektiv, olduğu kimi yazılmasını təxirəsalınmaz vəzifə kimi qoymuş və demişdir: “...indi akademiyanın qarşısında duran vəzifələrdən biri də Azərbaycan xalqının XIX-XX əsrlər tarixinin yazılmasıdır”².

Ölkəmizin XIX əsrin əvvəlləri tarixinə nəzər salsaq, Ulu Öndərin tövsiyələrinin nə qədər mühüm əhəmiyyət daşması daha aydın şəkildə məlum olur. Məsələ bundadır ki, XIX əsrin birinci yarısında Qacarlar dövləti və Rusiya imperiyası arasında bağlanmış bədnam Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrinin nəticəsi olaraq Azərbaycan iki yerə bölünmüş, beləliklə, Azərbaycan xalqı öz tarixi boyunca qarşılaşdığı ən məşum faciələrdən birini yaşamağa məcbur

¹ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990. səh.95

² Azərbaycan Elmlər Akademiyasının rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri, institut direktorları və aparıcı alimləri ilə görüşdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi// <http://lib.aliyevheritage.org/az/4211308.html>

olmuşdur. Bu hadisə uzun müddət istər İran, istərsə də Rusiya siyasi və elmi dairələrində müxtəlif rakurslardan izah edilmiş, iki dövlətin bir xalqa qarşı həyata keçirdiyi ədalətsiz, qeyri-humanist və qeyri-qanuni əmələ bəraət qazandırılmağa cəhd göstərilmişdir. Hətta iş o yerə gəlib çatmışdı ki, İran siyasət və elm “xadimləri” daha uzağa gedərək Azərbaycan xalqının mövcudluğu belə şübhə altına alır, onları “türkləşmiş iranlılar”, Azərbaycanı isə İranın “tarixi əyaləti” hesab edirdilər.

Rusiya işğalı altına düşmüş Şimali Azərbaycanda isə bu proseslər bir qədər başqa istiqamətdə gedirdi. Şimali Azərbaycanda siyasi, iqtisadi və mənəvi sahələrdə müstəmləkəçi siyasət həyata keçirən çar Rusiyası da əsarət altına saldığı xalqların, o cümlədən Azərbaycan türklərinin milli varlığını danmağa çalışırdı. Çar Rusiyasının həyata keçirdiyi bu siyasətin nəticəsi idi ki, ümumrusiya dövlət idarəçilik sistemində əsarət altına alınmış xalqların torpaq, ərazi bütövlüyünü göstərə biləcək “Azərbaycan”, “Gürcüstan” kimi anlayışlar aradan qaldırılmış, bunların əvəzində ancaq “Bakı quberniyası”, “Yelizavetpol quberniyası”, “Tiflis quberniyası” adlı inzi-bati vahidlər yaradılmışdı. Bir sözlə, imperiyanın bu siyasəti xalqa az qala öz ölkəsinin adını və milli kimliyini unutturmuş, milli özünüdərk prosesləri qarşısında sanki keçilməz bir maneə yaratmışdı.

Çar Rusiyasının hakim dairələrinin bu mənfur siyasətinin nəticəsində artıq XIX əsrin ikinci yarısı-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan məfumu altında ancaq Araz çayından cənubda yerləşən ərazi nəzərdə tutulurdu. Sonralar bu məsələyə toxunan M. Ə. Rəsulzadə qeyd edirdi ki, “İslam mərkəzi İstanbulda Qafqaziya, xüsusən Azərbaycan haqqında məlumatlar çox azdır”³.

³ “Azərbaycan”, 1918, 13 oktyabr.

Azərbaycan xalqının milli azadlıq mübarizəsinin nəticəsi kimi meydana gəlmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bu ədalətsizliyi qismən aradan qaldırdı. İkiyə bölünmüş ölkə birləşməsə də, onun şimal hissəsi yenidən dünyanın siyasi xəritəsinə qayıtdı, bütöv bir xalq öz milli kimliyini, yaddaşını, maddi və mənəvi mədəniyyətini, hətta fiziki varlığını belə itirmək təhlükəsindən xilas oldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması çoxmillik dövlətçilik tarixinə malik olan bir xalqın yenidən oyanışı, ona əcdadlarından irsən keçən azadlıq ruhunun təntənəsi idi.

1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi bərpa etmiş Azərbaycan Respublikası öz sələfinin dövlətçilik təcrübəsinə böyük əhəmiyyət verərək onun dərinədən öyrənilməsinə vacib hesab edir. Tarixi varislik prinsipini əsas götürən Ulu Öndər Heydər Əliyev Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tariximizdə oynadığı rolu dərinədən dərk edir, dövlətçilik tariximizdə mühüm əhəmiyyət daşıyan bu dövrün dövlət səviyyəsində təbliğinə və Cümhuriyyət dövrü tarixinin elmi araşdırmalara cəlb edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Ümummilli Lider qürurla qeyd edirdi: “Biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisləriyik. 1991-ci ildə Azərbaycanda müstəqillik elan edilərkən yazılıbdır ki, 1920-ci ildə itirilmiş müstəqillik bərpa olunur. Mən bu gün qürurla deyirəm ki, biz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sədaqətli və layiqli varisləriyik”⁴.

Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin 1998-ci il yanvarın 30-da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 80 illiyinin qeyd edilməsi haqqında imzaladığı fərmanda Cümhuriyyətin həyata keçirdiyi tədbirlərin Azərbaycanın gələcək

⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin nitqi) //Xalq qəzeti, 28 may, 1998-ci il

müstəqilliyi üçün möhkəm zəmin yaratdığı xüsusi vurğulanmış və eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin tədqiqinin vacibliyi də xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur⁵. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin öyrənilməsinə və təbliğ edilməsinə xüsusi qayğı göstərən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən 2008-ci il fevralın 15-də “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 90 illik yubileyi haqqında” imzalanmış sərəncamda Cümhuriyyətin tariximizdə oynadığı rol yüksək qiymətləndirilərək, tədqiqatçılar qarşısında da bir sıra mühüm vəzifələr qoyulmuşdur: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə dair sanballı əsərlər, hətta ikicildlik ensiklopediya nəşr edilsə də, tariximizin bu mərhələsi ilə bağlı çox sayda sənədlər hələ xarici ölkələrin qapalı arxivlərində saxlanılır və öz tədqiqatçılarını gözləyir”⁶.

Bu baxımdan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin Osmanlı arxiv sənədləri əsasında mənbəşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən araşdırılması, bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı mənbə bazasının təkmilləşdirilməsinə və cümhuriyyət tarixinin mühüm bir aspektinin daha dolğun və obyektiv şəkildə öyrənilməsinə verilən mühüm bir töhfə hesab edilə bilər.

Azərbaycan xalqı öz siyasi təfəkkürünün məhsulu olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümünü təntənə ilə qeyd etməyə hazırlaşır. Xalqımızın şərəfli tarixində xüsusilə seçilən bu hadisə Azərbaycan dövlətinin başçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və onun tərəfindən 2017-ci il may ayının 16-da “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” sərəncam imzalanmışdır. Göstərilən sərəncama əsasən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə müvafiq tədbirlər planının hazırlanıb həyata keçirilməsi tapşırılmış, bu tədbirlərlə yanaşı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 100-cü ildönümü ilə əlaqədar ölkədə və ölkə xaricində silsilə tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur⁷. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 10 yanvar 2018-ci il tarixli sərəncamı ilə 2018-ci il Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilmişdir⁸.

Sovet imperiyasının mövcud olduğu 70 il ərzində 1918-1920-ci illər dövrü ilə bağlı aparılmış tədqiqatlarda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin saxtalaşdırılaraq ictimaiyyətə təqdim edilməsi artıq hamı üçün məlum olan faktdır. Yalnız XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən ölkədə başlayan demokratik hərəkat nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə yaranan xüsusi maraq və yeni elmi yanaşma cümhuriyyət tarixinin obyektiv tədqiqinin geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə, ölkənin müstəqilliyini bərpa etməsindən keçən son 26 ildə davamlı olaraq aparılan bu tədqiqatlar nəticəsində, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Azərbaycan tarixində oynadığı müstəsna rol elmi cəhətdən əsaslandırılmış, cümhuriyyət tarixinin müxtəlif aspektləri işıqlandırılmışdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, cümhuriyyət tarixi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlarda bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, əsas etibarilə, yalnız Azərbaycan Respublikasının dövlət arxivlərinin materiallarına istinad edilməsi bu sahədə bir sıra

5 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 30.01.1998. Azərbaycan qəz., Bakı, 1998, 31 yanvar

6 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 15.02.2008. Azərbaycan qəz., Bakı, 2008, 16 fevral

7 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı// Xalq qəzeti, 18 may, 2017-ci il

8 2018-ci ilin Azərbaycan Respublikasında “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı// Xalq qəzeti, 11 yanvar, 2018-ci il

boşluqların və birtərəfli mülahizələrin yaranmasına da səbəb olmuşdur. Bu amillər göstərilən problemlə bağlı Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı (BOA) və Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı (ATASE) arxivlərində mühafizə edilən sənəd və materialların elmi dövriyyəyə gətirilməsi, onların müqayisəli təhlil metodu ilə tədqiqata cəlb edilməsi məsələsini daha da aktuallaşdırır. Osmanlı imperiyasının rəsmi dairələrinin Azərbaycanla bağlı mövqeyini əks etdirən bu sənədlərin müqayisəli təhlil metodu ilə tədqiqata cəlb edilməsi 1918-1920-ci illərlə bağlı obyektiv gerçəkliyin aşkar olunmasında çıxış nöqtəsi rolunu oynayır.

Müasir tarix elminin inkişafının aktual problemlərindən birini yeni qaynaqların tarixi tədqiqatların elmi dövriyyəsinə daxil edilməsi hesabına mənbə bazasının genişləndirilməsi təşkil edir. Bu zaman yerinə yetirilməsi vacib olan vəzifələrdən biri mənbələrdən informasiyanın əldə edilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsindən ibarətdir. Göstərilən vəzifənin yerinə yetirilməsi isə, mənbələrin əsas növlərinin mənbəşünaslıq baxımından təhlilinə yeni yanaşmanın ortaya qoyulması ilə həll edilə bilər.

Türkiyə Cümhuriyyətinin BOA və ATASE arxivlərində mühafizə edilən Osmanlı arxiv sənədlərinin tarixi mənbə kimi öyrənilməsinin elmi əhəmiyyəti onların dövrün hərbi-siyasi mənzərəsini və mövcud tendensiyalarını özündə əks etdirməsi ilə müəyyən olunur. Bu qrup mənbələrin mənbəşünaslıq baxımından öyrənilməsi onların elmi tədqiqatlarda istifadə edilməsi zamanı nəzərə alınmalı olan xarakterik əlamətlərini və xüsusiyyətlərini aşkar etmək, habelə həmin qaynaqların elmi cəhətdən tədqiq edilməsinin vasitə və üsullarını işləyib hazırlamaq imkanı verir.

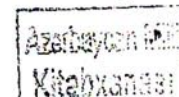
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı Türkiyə Cümhuriyyətinin BOA və ATASE arxivlərində mühafizə edilən Osmanlı arxiv sənədlərinin tədqiq edilərək elmi dövriyyəyə gətirilməsi

iki ölkə arasındakı münasibətlərin öyrənilməsində əvəzsiz mənbə rolunu oynamaqla yanaşı, Osmanlı hökumətinin Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasətin görünməyən məqamlarına aydınlıq gətirmək baxımından da xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Məhz bu mənbələrin əsasında Osmanlı hökuməti daxilində Azərbaycana münasibətdə yeridilən siyasətlə bağlı aparılmış müzakirələri, irəli sürülən layihə və təklifləri tam, dolğun şəkildə işıqlandırmaq mümkündür. Bu da, Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla bağlı məqsəd və məramlarını öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixini əks etdirən Osmanlı arxiv sənədlərinin öyrənilməsi Cümhuriyyətin süqutundan sonrakı dövrlərdə baxımsızlıqdan və ya bilərəkdən korlanmış, yaxud məhv edilmiş arxiv sənədlərinin yaratmış olduğu boşluğu doldurmaq imkanı verdiyindən mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin xarici siyasətinə Osmanlı oriyentasiyası dövrünü (may-oktyabr 1918-ci il) Osmanlı mənbələrindən kənar tədqiq edərək baş verən hadisə və prosesləri, aparılan ikitərəfli danışıqları, imzalanan müqavilə və sənədləri, eyni zamanda iki ölkə arasındakı münasibətlərlə bağlı Osmanlı dövlətinin siyasətinin müəyyən edilməsinə qədərki prosesi dolğun şəkildə araşdırmaq mümkün deyildir. Göstərilən sənədlər əsasında Osmanlı dövlətinin Azərbaycana münasibətdə yeritdiyi siyasətin formalaşma prosesini və onun həyata keçirildiyi zamanlarda aparılan hakimiyyətdaxili məsləhətləşmələri belə öyrənmək mümkündür ki, bununla da tədqiq edilən problemin hərtərəfli araşdırılması və obyektiv həqiqətlərin üzə çıxarılması təmin edilə bilər.

Türkiyə Cümhuriyyətinin BOA və ATASE arxivlərində mühafizə edilən Osmanlı mənbələrinin tədqiqata cəlb edilməsi, həmçinin Azərbaycan-erməni və Osmanlı-erməni münasibətlərinin xarakterinə düzgün elmi qiymət verilməsi, Azərbaycana qarşı

ermənilərin ərazi iddialarının əsassızlığının sübut edilməsi, erməni dövlətinin yaradılması məsələsinə Azərbaycan və Osmanlı siyasi xadimlərinin münasibətinin obyektiv şəkildə işıqlandırılması baxımından da olduqca aktualdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin Azərbaycan Respublikasının dövlət və Türkiyə Cümhuriyyətinin BOA və ATASE arxivlərində mühafizə edilən Osmanlı arxiv sənədləri əsasında kompleks şəkildə müqayisəli təhlil metodu ilə araşdırılaraq obyektiv gerçəkliklərin üzə çıxarılması tarix və müasirlik baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Tədqiq edilən problemin xronoloji çərçivəsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mövcud olduğu 28 may 1918-ci il tarixindən 27 aprel 1920-ci il tarixinə qədər olan dövrü əhatə edir. Lakin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə nəticələnən, xalqımızın uzun illərdən bəri apardığı milli azadlıq hərəkatının nümayəndələrinin Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinə, İstanbul hökumətinin Azərbaycan istiqlal mübarizəsinə münasibətinə aydınlıq gətirmək baxımından bəzən xronoloji çərçivədən kənara çıxılmış, bütövlükdə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması ərəfəsində Osmanlı dövləti ilə mövcud olan əlaqələrə də nəzər salınmışdır. Xronoloji çərçivənin son həddi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu – 27 aprel 1920-ci il olaraq müəyyən edilmişdir. Burada da cümhuriyyət hökumətinin süqutundan sonrakı dövrdə Türkiyədə və Avropa ölkələrində olan Azərbaycan diplomatlarının Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi ilə bağlı beynəlxalq konfranslara təqdim etdikləri nota və memorandumların Türkiyə Cümhuriyyətinin BOA və ATASE arxivlərinə düşmüş nüsxələri də tədqiqatdan kənarda saxlanılmayaraq araşdırılmışdır.

Tədqiq edilən problemi xronoloji cəhətdən şərti olaraq üç dövrə bölmək olar:

- Azərbaycan və Osmanlı imperiyası arasında siyasi əlaqələrin fəallaşdığı dövr (1917-ci ilin ikinci yarısı - 1918-ci ilin iyunu);

- AXC-Osmanlı münasibətlərinin inkişaf dövrü (1918-ci il iyun-oktyabr);

- AXC-Osmanlı əlaqələrinin son dövrü (1918-ci il noyabr-1920-ci il aprel).

Monoqrafiyanın əsas məqsədi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı imperiyası arasında siyasi, hərbi, iqtisadi, sosial və mədəni sahələrdə mövcud olmuş münasibətləri Osmanlı mənbələri əsasında öyrənməkdən ibarətdir. Osmanlı mənbələrinin göstərilən prizmadan elmi tədqiqata cəlb edilməsi, onların tarixi tədqiqatlarda istifadə imkanlarını aşkara çıxarmaqla yanaşı, həmçinin iki dövlət arasında mövcud olmuş münasibətləri daha dolğun və obyektiv şəkildə öyrənmək üçün şərait yaradır. Qarşıya qoyulan məqsəd müvafiq olaraq bir sıra mühüm vəzifələri şərtləndirir:

- Müstəqillik ərəfəsində Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında yaranan diplomatik-siyasi əlaqələrin Osmanlı mənbələrinə görə tədqiqi;

- Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesini əks etdirən sənəd və materialların araşdırılması;

- Batum sülh konfransının gedişi və imzalanan ikitərəfli müqavilə və sazişlərlə bağlı Osmanlı mənbələrinin araşdırılması;

- Osmanlı mənbələri əsasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı imperiyası arasındakı siyasi əlaqələrin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi;

- Osmanlı dövlətinin Azərbaycana hərbi-siyasi yardımı, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərəkatı və "Bakı məsələsi" ilə ətrafında yaranan beynəlxalq gərginliklə bağlı Türkiyə Cümhu-

riyyətinin arxivlərində mühafizə edilən sənəd və materialların araşdırılması;

- Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyasının fəaliyyətinin Osmanlı mənbələri əsasında araşdırılması;

- Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında hərbi sahədə əməkdaşlığın Osmanlı mənbələrinə görə tədqiqi;

- Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında iqtisadi və mədəni sahədə əməkdaşlığı əks etdirən Osmanlı mənbələrinin tədqiqata cəlb edilməsi və onların təhlili;

- Mudros barışıqından sonrakı dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Osmanlı münasibətlərinin Osmanlı mənbələri əsasında araşdırılması;

- Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə Azərbaycan və Osmanlı dövlətinin apardığı mübarizəni əks etdirən Osmanlı mənbələrinin tədqiqata cəlb və təhlil edilməsi;

- Ermənilərin Zəngəzur, Naxçıvan və İrəvan bölgələrində müsəlmanlara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətlərini və Osmanlı dövlətinin bu cinayətlərin qarşısının alınması istiqamətində fəaliyyəti ilə bağlı arxiv sənədlərinin tədqiqi;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətlərinin son mərhələsinin Osmanlı mənbələrinə görə işıqlandırılması;

- Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı Azərbaycan, Gürcüstan və digər ölkələrin arxiv sənədləri ilə Osmanlı mənbələrinin qarşılaşdırılması və tarixi həqiqətlərin bərpası üçün müqayisələrin, təhlillərin aparılması.

Araşdırılan mövzu indiyə qədər tarix elmində ayrıca tədqiqat obyektinə olmasa da, Azərbaycan və xarici ölkə tarixşünaslığında bu problemin müxtəlif aspektləri tədqiq edilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, bəhs edilən dövrlə bağlı Azərbaycanda və xaricdə aparılmış tədqiqatlarda mənbələrə

birdəfəli şəkildə istinad edilmiş, mövzu Azərbaycan və Osmanlı arxivləri əsasında kompleks şəkildə nisbətən az öyrənilmişdir. Problemin mənbəşünaslıq baxımından tədqiq edilməməsi də tarixşünaslıqda mövcud olan boşluqları yaradan səbəblərin uzun illər ərzində aradan qalxmamasına və nəticədə bir-birinə ziddiyyət təşkil edən konsepsiyaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Ümumiyyətlə, 1918-1920-ci illərdə Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri və bütövlükdə bəhs edilən dövrün tarixi ilə bağlı tarixşünaslıq bir neçə yerə bölmək olar: a) sovet tarixşünaslığı; b) mühacir tarixşünaslığı; c) çağdaş vətən tarixşünaslığı; ç) xarici tarixşünaslıq.

Sovet hakimiyyəti illərində tarixşünaslıqda Azərbaycanda "sosialist inqilabı"nın hazırlıq mərhələsi kimi qiymətləndirilən 1917-1920-ci illər tədqiqat üçün ən çox müraciət edilən dövrlərdən biri olmuşdur. 1917-1920-ci illər dövründən bəhs edən sovet tarixşünaslığına aid əsərlər üçün əsasən bolşevik təşkilatlarının fəaliyyəti işıqlandırılması, "Müsavət hökuməti" adı ilə damğalanan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin "mürtəcə", "antimillî" xarakterini sübut etmək üçün göstərilən səylər xarakterikdir. AXC-Osmanlı münasibətlərinə öləri olsa da toxunulan bu əsərlərdə tarixi hadisələr təhrif edilmiş, Osmanlı dövlətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə hərbi yardımı "xarici müdaxilə", Bakının azad edilməsi "türk işğalı", milli hökumətin fəaliyyəti isə "antiazərbaycan", "təslimçi", "əksinqilabi" kimi qiymətləndirilmişdir.

Sovet rejimi 1920-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanın 1917-1920-ci illər tarixinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirməyə başlamışdır. Bu məqsədlə Azərbaycana ezam olunmuş, qarşılıqlarına Azərbaycanda "sosialist inqilabı"nın əsaslandırmaq və sovet tarix elmini təşkil etmək vəzifəsi qoyulmuş "qırmızı professorlar"

institutunun nümayəndələri—Y.A.Ratqauzer⁹, S.Belenki, A.Manvelov¹⁰, A.Rayevski¹¹, S.E.Sef¹², A.Steklov¹³ və digər mütəxəssislər yerli hakimiyyət nümayəndələri—M.D.Hüseynov¹⁴, T.Hüseynov¹⁵, Ə.Q.Qarayev¹⁶, M.Quliyevlə¹⁷ birgə 1920-ci illərin sonu-1930-cu illərin əvvəllərində bir sıra əsərlər yazıb nəşr etdirmişdilər. Siyasi təbliğat xarakteri daşıyan və ciddi elmi tədqiqat üsullarından məhrum olan bu əsərlərdə qarşıya qoyulmuş əsas məqsəd “Müsavat” hökuməti kimi xarakterizə olunan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə qarşı böhtan və iftiralara yağıdırmaq, Sovet hakimiyyətinin Azərbaycanda xilaskarlıq missiyasını, eləcə də “Azərbaycanın Rusiyasız yaşamağa qabil olmaması” kimi siyasi sifarişi əsaslandırmaqdan ibarət olmuşdur.

⁹ Ratqauzer Y.A. Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi (1917-1918-ci illər). I hissə. Bakı: Azərneşr, 1929; Yenə onun. Şura Azərbaycanı uğrunda mübarizə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1929

¹⁰ Бельский С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий). Баку: Аз. Изд., 1927

¹¹ Раевский А. Английские «друзья» и мусаватские «патриоты». Баку: Аз. Гиз., 1927; Yenə onun. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. Баку: Истпарт, 1927; Yenə onun. Партия мусават и ее контрреволюционная работа. Баку: Азгиз, 1929, 55 с.

¹² Сэф С. Борьба за Октябрь в Баку. Тифлис: Загкнига, 1930; Yenə onun. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тифлис: Загкнига, 1932; Yenə onun. Как большевики пришли к власти в 1917-1918 гг. в Бакинском районе. Баку: 1927; Yenə onun. Революционный пролетариат в борьбе за власть. Баку: 1928; Yenə onun. Революция 1917 года в Закавказье. Документы. Материалы. Тифлис: 1927

¹³ Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана. Баку: Аз. Гиз, 1928.

¹⁴ Гусейнов М.Д. Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем. Баку: Загкнига, 1927

¹⁵ Гусейнов Т. Октябрь в Азербайджане. Баку: Аз. Изд., 1927

¹⁶ Караев А.Г. Из недавнего прошлого. Баку: Бак. Рабочий, 1926

¹⁷ Кулиев. М. Враги Октября в Азербайджане. Баку: Аз. Изд., 1927

“Qırmızı professorlar” institutunun nümayəndələrinin əsərləri birtərəfli və qərəzli xarakter daşısa da, sovet tarixşünaslığının sonrakı dövrləri ilə müqayisədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı bəzi həqiqətlər hər halda bu əsərlərdə əks olunmuşdu. Məhz elə buna görə də həmin müəlliflər 30-cu illərin repressiyalarının qurbanı olmuş, əsərləri isə qadağan edilmişdi.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq sovet tarixşünaslığında 1917-1920-ci illər dövrünün yenidən tədqiqat obyektinə çevrilməsi nəticəsində 50-60-cı illərdə Z.İ.İbrahimovun¹⁸, P.Ə.Əzizbəyovanın¹⁹, C.B.Quliyevin²⁰, H.Ə.Şahgəldiyevin²¹, Y.Ə.Bağirovun²², İ.A.Hüseynovun²³, M.S.İsgəndərovun²⁴, Y.A.Tokarjevskinin²⁵ və digər müəlliflərin Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması və möhkəmlənməsinə həsr olunmuş bir sıra əsərləri yazıldı. Göstərilən müəlliflər tədqiqatlarında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti–Osmanlı münasibətlərinə toxunsalar da, onlar da sovet ideoloji sisteminin

¹⁸ İbrahimov Z.İ. İngilis-amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1950; Yenə onun. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970; Yenə onun. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. 1917-1918-ci illər. Bakı: Azərneşr, 1957

¹⁹ Əzizbəyova P.Ə. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsində böyük rus xalqının qardaşlıq köməyi. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1954

²⁰ Quliyev C.B. V.İ.Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azərneşr, 1957

²¹ Şahgəldiyev K. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsində rus xalqının köməyi. Bakı: Azərneşr, 1960

²² Bağirov Ю.А. Из истории советско-турецких отношений. Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1965

²³ Гусейнов И.А. Победа Советской власти в Азербайджане в 1920 г. и помощь XI Красной Армии // Труды Азербайджанского филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), т. XVIII, Баку: 1952, с. 29-75

²⁴ Искендеров М. Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Баку: Азербнешр, 1958

²⁵ Токаржевски Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд.-во АН Аз. ССР, 1957

qəlibindən kənara çıxma bilməmişdilər. Bununla belə, həmin əsərlərdə böyük miqdarda sənəd və materialların elmi dövriyyəyə daxil edilməsi problemlə bağlı mənbə bazasının genişləndirilməsi baxımından müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər.

XX əsrin 70-80-ci illərində yazılmış əsərlərdə tarixi hadisə və proseslərə sırf ideoloji mövqedən yanaşılmış, tarixi mənbələrin təhrif edilməsinə və ya onların mövcud ideologiyaya cavab verməyən tərəflərinin kəsilib atılmasına üstünlük verilmişdir. Həmin dövr tarixşünaslığının nümayəndələri olan X.A.Əliyevin²⁶, Z.İ.İbrahimovun²⁷, H.S.Əzimovun²⁸, C.B.Quliyevin²⁹, T.K.Köçərlinin³⁰ əsərlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması, Bakı Sovetinin milli Azərbaycan hökuməti ilə qarşıdurması, Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasəti kimi mühüm məsələlər öz əksini tapmışdır.

Rus-sovet tarixşünaslığına aid olan əsərlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı münasibətləri daha çox Rusiya-Türkiyə münasibətləri prizmasında nəzərdən keçirilmişdir. Sovet ideologiyasının qəlibindən kənara çıxmayan bu əsərlərdə daha çox Sovet Rusiyasının şərq xalqlarına münasibətdə "xilaskarlıq" missiyasının əsaslandırılmasına çalışılmışdır. Bununla yanaşı, rus-sovet tarixçilərindən A.B.Kadışev³¹, N.Q.Korsun³², E.F.Ludşuveyt³³, A.F.Mil-

²⁶ Əliyev X.A. Azərbaycanca sosialist inqilabının bir sıra xüsusiyyətləri. Bakı: Azərneşr, 1970

²⁷ İbrahimov Z.İ. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970

²⁸ Əzimov G.S.. Великий Октябрь в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1980

²⁹ Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970

³⁰ Кочерли Т.К. Исторический поворот в судьбах Азербайджанского народа. Баку, Азернешр, 1980

³¹ Кадышев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва: Воениздат, 1960

³² Корсун Н.Г. Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк. Москва: Воениздат, 1946. Yenə onun. Сарыкамыш-

ler³⁴, A.D.Noviçev³⁵, F.İ.Notoviç³⁶, A.Y.Stavrovski³⁷, A.A.Fursenko³⁸ və A.N.Xeyfesi³⁹ əsərləri tədqiq edilən dövrün ümumi mənzərəsini yaratmaq, hadisə və proseslərə rus-sovet baxışını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Tədqiq olunan dövrün mühacir tarixşünaslığı da zənginliyi ilə seçilir. Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edilməsi nəticəsində ölkəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış şəxslər 1918-1920-ci illərdə baş vermiş mürəkkəb hadisələrin canlı şahidi və birbaşa iştirakçıları olduqlarından, onların əsərləri tədqiq etdiyimiz problemin obyektiv araşdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. 1918-1920-ci illərdə baş vermiş hərbi-siyasi xarakterli hadisələr mühacir tarixşünaslığının M.Ə.Rəsulzadə⁴⁰, Ə.M.Topçubaşov⁴¹, M.Y.Mehdizadə⁴², C.Ə.Hacıbəyli⁴³, M.B.Məmmədzadə⁴⁴,

ская операция на Кавказском фронте в мировой войне 1914-1915 гг. Москва: Госвоениздат, 1937

³³ Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914-1918 гг. Военно-политический очерк. Москва: Изд. МГУ, 1966

³⁴ Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. Москва-Ленинград: Наука, 1948

³⁵ Новичев А.Д. Турция. Краткая история. М.: Наука, 1965

³⁶ Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. Москва: Изд. АН СССР, 1947

³⁷ Ставровский А. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 г. Москва-Ленинград: Гос. Изд.-во, 1925

³⁸ Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика. 1880-е годы – 1918 г. Москва-Ленинград: Наука, 1965

³⁹ Хейфец А.Н. Советская Россия и сопредельные страны Востока в 1918-1920 годах. Москва: Наука, 1964

⁴⁰ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990. Yenə onun. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991

⁴¹ Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1990, № 3, s. 114-134. Yenə onun. Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвы-

N.S.Şeyxzamanlı⁴⁵, A.Ə.Ziyadxanov⁴⁶ kimi görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsərində dövrün beynəlxalq münasibətləri, Birinci Dünya müharibəsinin Azərbaycan üçün nəticələri, Osmanlı imperiyasının Azərbaycana köməyi kimi məsələlər dolğun şəkildə öz əksini tapmışdır. Müəllifin “Əsrimizizin Siyavuşu” və “Çağdaş Azərbaycan tarixi” əsərlərində də Cümhuriyyətin fəaliyyətinin digər mühüm məsələləri ilə yanaşı, onun xarici siyasətinin müəyyənedici istiqamətləri də nəzərdən keçirilmişdir.

Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimi və diplomatı Ə.M.Topçubaşovun əsərləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin öyrənilməsi üçün qiymətli məxəzlərdən biridir. Müəllifin İstanbul missiyasını özündə əks etdirən əsəri tədqiq etdiyimiz mövzu baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır⁴⁷. Göstərilən əsərdə müəllifin Osmanlı və digər dövlətlərin diplomatik nümayəndəliklərinə təqdim etdiyi sənədlər və apardığı danışıqlar öz əksini tapmışdır.

Mühacir tarixşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri olan N.Şeyxzamanlının əsərində dövrün hadisələrinin bilavasitə iştirakçısı olmuş müəllif tərəfindən verilmiş qiymətli məlumatlar

чайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики) 1918-1919. Баку, «Эргюн», 1994

⁴² Mehdişadə M.Y. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994

⁴³ Гаджибейли Дж.А. Избранное. Сост.: М.Теймуров, А.Асланов. Баку: Азернешр, 1993

⁴⁴ Мəммədzadə М.В. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992

⁴⁵ Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: Azərbaycan, 1997

⁴⁶ Ziyadxanov A. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993

⁴⁷ Topçибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики) 1918-1919. Баку, «Эргюн», 1994

Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı nümayəndələri ilə Osmanlı imperiyasının rəsmi şəxsləri arasındakı əlaqələrin öyrənilməsi baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır.

Türkiyə Cümhuriyyəti və Azərbaycan Respublikasının dövlət arxiv materiallarının mühacir tarixşünaslığın nümayəndələrinin məlumatları ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti–Osmanlı münasibətlərinin müxtəlif aspektləri ilə bağlı düzgün elmi nəticələr çıxarmaq baxımından olduqca zəruridir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin elmi cəhətdən daha dolğun və ətraflı şəkildə araşdırılması heç şübhəsiz çağdaş vətən tarixşünaslığının mühüm xidmətidir. XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən genişlənməkdə olan demokratik hərəkatın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün milli ruhda tədqiqi istiqamətində yaratdığı maraq və yeni imkanlar nəticəsində, bu sahədə bir-birinin ardınca xeyli sayda sanballı əsərlər yazılmışdır. Məhz XX əsrin 90-cı illərində yazılan bu əsərlər sayəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə, onun Azərbaycanın dövlətçilik tarixində tutduğu yerə və oynadığı rola, apardığı xarici siyasətə, bütövlükdə isə 1917-1920-ci illərdə baş vermiş mürəkkəb hadisələrə yenidən qiymət verilmiş, tariximizin bu mühüm dövrünün ilk dəfə olaraq dərin elmi mənzərəsi yaradılmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin öyrənilməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1998-ci il yanvarın 30-da AXC-nin 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında verdiyi fərmandan sonra daha da geniş vüsət almış və nəticədə bir çox dəyərli elmi əsərlər⁴⁸ nəşr edilmiş və elmi-praktiki konfranslar keçirilmişdir⁴⁹.

⁴⁸ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). N. Ağamaliyevanın redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1998; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Baş redaktor: Y. Mahmudov. 2 cildə, I-II cildlər. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004; Paşayev, A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərneşr, 2001; Şahverdiyev Ə. Osmanlı

Şimali Azərbaycanda 1917-1920-ci illərdə baş vermiş mürəkkəb hərbi-siyasi proseslərin mühüm məqamlarını, həmin dövrün mahiyyəti gizli qalmış bir sıra hadisələrini öyrənmək baxımından tanınmış tədqiqatçı Y.M.Mahmudovun əsərləri mühüm əhəmiyyət daşıyır⁵⁰. Həmin əsərlərdə Azərbaycan torpaqları üzərində erməni dövlətinin yaradılması, xalqımıza qarşı həyata keçirilən soyqırımları və digər mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələr araşdırılaraq onlara qiymət verilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı 90-cı illərin əvvəllərində yazılmış əsərlər içərisində C.P.Həsənovun əsəri diqqəti

Transqafqaz münasibətlərində Azərbaycan geostrateji amilinin yeri və rolu (Trabzon-Batum sülh konfransları dövründə) // Tarix və onun problemləri, 2001, № 2, s. 60-63; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920гг.) Баку: Элм, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920гг.). Баку: Элм, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998

⁴⁹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). (1998-ci il mayın 12-13-də Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları). Bakı: Gənclik, 1998; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 80: Gənc tədqiqatçıların məqalələr toplusu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998

⁵⁰ Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005. Yəne onun. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türk – İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət idi. Xalq qəz., Bakı, 2016, 31 may. Yəne onun. Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində). Bakı, 2015. Yəne onun. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi? Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır. Azərbaycan. qəz., Bakı, 2014, 14 oktyabr; Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005; Махмудов Я. Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана в 1918-1920 годах. Баку, 2015

cəlb edir⁵¹. Geniş mənbə bazası və obyektiv təhlilləri ilə seçilən bu əsərdə əsas diqqət Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu yerin müəyyən edilməsinə verilərsə də, Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin müxtəlif aspektləri də nəzərdən keçirilmiş, qiymətli mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bununla yanaşı, müəllifin Osmanlı mənbələrinə istinad etməməsi onun bəzi məsələlərlə bağlı birtərəfli nəticələr çıxarmasına səbəb olmuşdur. C.Həsənovun mövzumu baxımından əhəmiyyət daşıyan, 2009-cu ildə nəşr edilmiş əsərində isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti ətrafı şəkildə nəzərdən keçirilmiş, problemlə bağlı ən yeni tədqiqat əsərlərindən istifadə edilmişdir⁵². Müəllifin 2011-ci ildə Rusiyada nəşr edilmiş əsəri də Azərbaycan həqiqətlərinin geniş dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində mühüm addım hesab edilə bilər⁵³.

Azərbaycan tarixinin mürəkkəb mərhələlərindən birini təşkil edən XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində baş vermiş ictimai-siyasi proseslər A.C.İsgəndərov tərəfindən hərtərəfli şəkildə tədqiq edilmişdir. Əsas tədqiqat mövzusu XIX-XX əsrlərdə Osmanlı imperiyası və Cənubi Qafqazda erməni-türk və azərbaycanlı-erməni münasibətlərinin tarixşünaslığı olan müəllifin bu istiqamətdə apardığı tədqiqatların nəticəsi olaraq 200-dən çox elmi əsəri işıq üzünə görmüşdür. XX əsrin əvvəllərində–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Azərbaycanda baş verən siyasi proseslər, xüsusilə erməni-rus və erməni-daşnaq birləşmələrinin Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı cinayətləri ilk dəfə

⁵¹ Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində 1918-1920-ci illər. Bakı: Azərnaşr, 1993

⁵² Həsənov C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009

⁵³ Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917–1920). Москва: Флинта, 2011

tarixşünaslıq baxımından məhz A.C.İsgəndərov tərəfindən tədqiq edilmiş və mühüm elmi nəticələr əldə olunmuşdur⁵⁴.

Professor A.İsgəndərovun son illər nəşr olunmuş "Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920" adlı monoqrafiyası tədqiq etdiyimiz mövzu baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir⁵⁵. Monoqrafiyada Azərbaycan tarixinin keşməkeşli, faciə və qalibyyətlərlə əlamətdar olan 1917-1920-ci illər dövründə baş vermiş ictimai-siyasi və hərbi proseslər zəngin mənbə bazası əsasında araşdırılmış, vətən və xarici tarixşünaslığa mənsub olan əsərlər də tədqiqatə cəlb edilmişdir. Əsərdə Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabından sonra Cənubi Qafqazda baş verən proseslər dərinlən təhlil olunmuş, regionda təşkil edilən hakimiyyət orqanlarının və Azərbaycan xalqına qarşı həyata keçirilmiş soyqırımı cinayətlərinin mahiyyəti aydınlaşdırılmış, faktiki materiallar əsasında Şimali və Cənubi Azərbaycanda baş vermiş türk-müsəlman soyqırımlarının gedişatı, xalqımızın məruz qaldığı insan itkiləri, erməni vəhşilikləri haqqında müfəssəl məlumatlar verilmişdir. Əsərin IV fəslə bütövlükdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Müəllif Cümhuriyyətin yaranması və onun ilk addımlarını müfəssəl şəkildə tədqiq etmiş, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərtərəfli əlaqələrini, o cümlədən Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərəkətini Türkiyə Cümhuriyyətinin ATASE arxivinin materiallarını da tədqiqatə cəlb etməklə geniş təhlil süzgəcindən keçirmişdir. Professor A.İsgəndərovun göstərilən monoqrafiyasının 2011-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatlarında nəşr olunması⁵⁶ Azər-

⁵⁴ İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı problemlərinin tarixşünaslığı 1918-1920 Bakı: Adiloğlu, 2006; Yenə onun. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997

⁵⁵ İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı: Elm və Təhsil", 2012

⁵⁶ İsgenderli A. Realities of Azerbaijan: 1917-1920. United States of America: Xlibris Corporation, 2011

baycan həqiqətlərinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində atılmış ən mühüm və təsirli addımlardan biridir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi tarixinin bir çox mühüm məqamları M.C.Qasımov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Müəllifin Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasətinə həsr etdiyi əsərində böyük dövlətlərin Azərbaycanla bağlı planları və onların bu planları gerçəkləşdirmək üçün həyata keçirdikləri tədbirlər zəngin mənbə bazası əsasında geniş şəkildə şərh olunmuşdur⁵⁷.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin tədqiqatçısı olan N.Nəсібzadə əsasən onun xarici siyasətini araşdırmışdır⁵⁸. Müəllifin əsərlərində Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinə, qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf mərhələlərinə xüsusi diqqət yetirilmiş və mühüm elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda gedən ictimai-siyasi prosesləri və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasi fəaliyyətini öyrənmək baxımından İ.Musayevin əsərləri mühüm əhəmiyyət daşıyır⁵⁹. Ermənilərin Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrini ələ keçirmək üçün göstərdikləri fəaliyyəti dərinlən tədqiq edən müəllif, Osmanlı ordusunun Azərbaycana dəvət edilməsinin zəruriliyini zəngin mənbə bazasına istinad edərək əsaslandırılmış və türk qoşunlarının xilaskarlıq missiyasını yüksək qiymətləndirmişdir.

⁵⁷ Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, II hissə (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr). Bakı: Adiloğlu, 2001

⁵⁸ Nəсібzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz, 1996; Yenə onun. Bölmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan. Bakı: Ay-Ulduz, 1997

⁵⁹ Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996; Yenə onun. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr). I hissə, Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2001

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin bəzi aspektləri E.B.Muradəliyeva tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Müəllifin Azərbaycan neftinin tarixinə həsr olunmuş əsərində böyük dövlətlərin Bakı nefti uğrunda apardıqları mübarizə zəngin materiallar əsasında işıqlandırılmış, xarici siyasətdə neft amilinin rolu müəyyən edilmişdir⁶⁰.

Qafqazda hegemonluq uğrunda Osmanlı və Almaniya dövlətləri arasında mövcud olmuş rəqabəti və onların siyasətində Azərbaycanın tutduğu yeri öyrənmək baxımından R.Hətəmovun tədqiqatları mühüm əhəmiyyət daşıyır⁶¹. Müəllifin apardığı tədqiqatlarda Birinci dünya müharibəsinin son mərhələsində Qafqazla bağlı Almaniya və Osmanlı dövlətləri arasında yaranmış fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər üzə çıxarılmış, onların yaranma səbəbləri obyektiv şəkildə təhlil olunmuşdur.

Azərbaycan hərbi tarixinin tanınmış tədqiqatçılarından biri olan M.Süleymanov əsasən cümhuriyyət dövründə ordu quruculuğu

⁶⁰ Мурадалиева Э.Б. Кровь земная-нефть Азербайджана и история. Баку: Мутарджим, 2005

⁶¹ Hətəmov R.Q. Almaniyanın Şərq siyasətində yeni meyillər və Qafqaz uğrunda mübarizə (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı) // Tarix və onun problemləri, I məqalə, 1998, № 4, s. 58-66; Yənə onun. Almaniyanın Şərq siyasətində yeni meyillər və Qafqaz uğrunda mübarizə (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı) // Tarix və onun problemləri, II məqalə, 1999, № 1, s. 127-132; Yənə onun. Almaniya-Osmanlı münasibətlərində Azərbaycan amili (1917-1918-ci illər). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2005; Yənə onun. Denstervilin Bakıya hərbi ekspedisiyası haqqında// Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə Tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2008, s. 288-295; Yənə onun. 1918-ci ilin yayında Almaniyanın Azərbaycanda iqtisadi maraqlarını təmin etmək istiqamətində cəhdləri// Tarix və onun problemləri, 2012, №3 s. 110-116; Yənə onun. Sovet Rusiyası-Almaniya "əlavə müqaviləsinin" (27 avqust 1918-ci il) meydana çıxması səbəbləri haqqında// Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2008, №4 s. 114-121

və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti–Osmanlı hərbi əməkdaşlığı məsələlərini araşdırmışdır⁶². Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasətində hərbi amili və Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərəkatını geniş şəkildə tədqiq edən müəllif Nuru paşanın Azərbaycan hökumətinə və dövlətinə münasibətini, habelə Azərbaycan ordusunun yaradılmasında Osmanlı dövlətinin rolunu obyektiv şəkildə qiymətləndirmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Süleymanov apardığı tədqiqatlarda Türkiyə Cümhuriyyəti Genelkurmay Askeri Tarix və Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arxivinin (ATASE) materiallarından da istifadə etmiş, hərbi tariximizlə bağlı Osmanlı mənbələrini elmi dövriyyəyə gətirmişdir.

Son dövrlərdə cümhuriyyət tarixi ilə bağlı aparılmış tədqiqatlar içərisində V.Qafarovun Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsinə həsr olunmuş əsəri diqqəti xüsusilə cəlb edir⁶³. Geniş mənbə bazasına malik olan əsərdə Azərbaycan arxivləri ilə yanaşı Türkiyə və digər ölkələrin arxiv materialları da paralel şəkildə tədqiqata cəlb edilmişdir. Osmanlı arxiv sənəd və materiallarının tədqiqata cəlb edilməsi müəllifə dövrün obyektiv mənzərəsini yaratmaq, hadisə və prosesləri düzgün şərh etmək imkanı vermişdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun müəlliflər kollektivi tərəfindən çap olunmuş 7 cildlik Azərbaycan tarixinin V cildində 1918-1920-ci illər tarixinin təhlilinə xüsusi yer

⁶² Süleymanov M. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998; Yənə onun. Azərbaycanda türk şəhidlikləri. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2000; Yənə onun. "Azərbaycanda ilk Milli Hərbiyyə Məktəbi (1918)". Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2000; Yənə onun. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999; Yənə onun. Nuru paşa. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999; Yənə onun. Nuri paşa və silahdaşları. Bakı: Nurlar, 2014

⁶³ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. Bakı: Azərneşr, 2011

verilmişdir⁶⁴. Göstərilən cildə AXC-Osmanlı münasibətləri ilə bağlı əksini tapmış bir sıra dəyərli fakt və mülahizələr tədqiq etdiyimiz mövzu baxımından olduqca böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan tarixinin 1918-1920-ci illər dövrünü əks etdirən Britaniya arxiv materiallarının nəşr etdirilməsi son dövrlərdə tarixşünaslığımıza verilən mühüm töhfə hesab edilə bilər⁶⁵.

Azərbaycan tarixinin 1918-1920-ci illər dövründə baş vermiş hadisə və proseslərə obyektiv qiymət verilməsi baxımından professor Y.Mahmudovun baş redaktorluğu ilə nəşr edilmiş iki cildlik Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası xüsusi əhəmiyyətə malikdir⁶⁶. Cümhuriyyətin Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinə geniş yer verilən ensiklopediyada iki ölkə arasındakı münasibətlərin müxtəlif sahələrinə dair bir çox qiymətli məqalələr öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin mühüm aspektlərinə tədqiqatçı Ə.M.Həsənovun son dövrlərdə nəşr edilmiş əsərində də toxunulmuşdur⁶⁷. İlk dəfə olaraq Azərbaycanın qədim zamanlardan Birinci Dünya müharibəsinə qədərki geosiyasi vəziyyətinin konkret faktlar və arqumentlər əsasında elmi təhlil süzgecindən keçirildiyi əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin geosiyasi fəaliyyəti, habelə xarici dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasətinin forma-məzmun xüsusiyyətləri, xarakteri və reallaşdırılması mexanizmləri araşdırılmış, böyük elmi və siyasi əhəmiyyəti olan mülahizələr irəli sürülmüşdür.

⁶⁴ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c., Bakı: Elm, 2001

⁶⁵ Азербайджанская Демократическая Республика: архивные документы Великобритании / Институт Истории им. А.А. Бакиханова НАНА, Общественная организация развития регионов; сост. Н. Максвелл, науч. ред., авт. предисл. Я. М. Махмудов. Баку: Чашыоглы, 2008

⁶⁶ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Baş redaktor: Y.Mahmudov. 2 cildə. Bakı: Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.

⁶⁷ Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, xüsusilə onun xarici siyasət aspekti xarici tarixşünaslıqda daim marağa səbəb olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. XX əsrin 50-ci illərindən etibarən Türkiyə və qərb ölkələrində AXC-nin xarici siyasətinin öyrənilməsinə artan maraq nəticəsində xeyli sayda dəyərli əsərlər yazılmışdır.

Türk tarixçilərindən M.Çolakın⁶⁸, T.Sünbülün⁶⁹, E.Şahinin⁷⁰, N.Toksoyun⁷¹, H.Tuğaçın⁷² əsərlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı əlaqələri, Osmanlı imperiyasının, Rusiya, İngiltərə və Almaniyanın Qafqaz və Azərbaycan siyasəti, Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkəti, beynəlxalq münasibətlərdə Bakı nefti məsələsi, ermənilərin Qafqaz və Anadolu ərazilərində törətdikləri cinayətlər kimi problemlər diqqət mərkəzində olmuşdur. Əsasən yerli türk mənbələrinə istinadən yazılan bu əsərlərdə birtərəfilik açıq-aydın nəzərə çarpsa da, həmin tədqiqatlarda mövzumuz baxımından bir sıra qiymətli mülahizə və faktlar öz əksini tapmışdır.

Türkiyə tarixşünaslığında öz fundamentallığı və geniş mənbə bazası ilə seçilən əsərlərdən biri A.Kurata məxsusdur⁷³. Müəllifin Türkiyə və Rusiya münasibətlərinə həsr etdiyi əsərində Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti, Qafqazda hegemonluq uğrunda türk-

⁶⁸ Çolak M. Alman İmperatorluğu'nun Doğu Siyasəti Çərçivəsində Kafkasya Politikası (1914-1918). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006

⁶⁹ Sünbül T. Azərbaycan Dosyası – I. Ankara: Kök Yayınları, 1990

⁷⁰ Şahin E. Rus İhtilallerindən Mondros Mütərəkesinə Qədər Türkiyə-Mavera-yı Kafkasya İlişkileri (1917-1918) // Yeni Türkiyə Dergisi. Türkoloji və Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II. Siyasi Tarih. Mart-Nisan, 2002, Yıl 8, S. 44, s. 348-369; Yəne onun. Trabzon və Batum Konferanslarında Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlığı İle İlgili Gelişmeler // Atatürk Universitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 4, Erzurum, 1996, s. 71-88

⁷¹ Toksoy N. Rusya'nın Trans-Kafkas Politikası və Komissərliklə Münasibetləri // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. C. XVI, Temmuz, 2000, S. 47, s. 491-536

⁷² Tuğaç H. Bir Neslin Dramı. İstanbul: Çağdaş yayınları. 1966

⁷³ Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990

alman-rus rəqabəti və Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycanla bağlı planları ətrafı şəkildə şərh olunmuşdur.

Problemin tədqiqi baxımından Türkiyə tarixşünaslığında diqqəti çəkən digər mühüm əsərlərdən biri Ş.Aydemirin Ənvər paşa haqqında yazdığı üçcildlik tədqiqat işidir⁷⁴. Müəllifin Ənvər paşanın siyasi fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini əks etdirən mənbələrin orijinal və transkripsiya olunmuş variantlarını da əsərində nəşr etdirməsi onun əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Əsər Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycanın gələcək siyasi tələyinə münasibətini, habelə Qafqazda aqalığ uğrunda alman-rus rəqabətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Problemin öyrənilməsi baxımından türk tarixçisi N.Yüceerin üç hissədən ibarət əsəri də diqqəti cəlb edir⁷⁵. Müəllif Osmanlı mənbələri əsasında Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatlarını geniş şəkildə şərh etsə də, xüsusilə Bakı əməliyyatında Azərbaycan könüllülərinin roluna az toxunmuşdur.

Müəlliflər kollektivi tərəfindən yazılmış, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-erməni münasibətlərindən bəhs edən əsər də xüsusi əhəmiyyət daşıyır⁷⁶. Bir sıra arxiv materiallarına istinad edilən əsərdə azərbaycanlılarla ermənilər arasında olan münasibətlərin xarakteri nəzərdən keçirilmiş, iki xalq arasında olan münaqişənin səbəblərinin izah edilməsinə cəhd göstərilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə, o cümlədən Osmanlı Azərbaycan münasibətləri və Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətinə dair qərb tarixçiləri də bir sıra dəyərli araşdırmalar həsr

⁷⁴ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1985

⁷⁵ Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Hərəkatı. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih və Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996

⁷⁶ Azeri-ermeni ilişkileri (1905-1920). İstanbul: Marmara Universiteti, 1996

etmişlər. Qərb tarixşünaslığında U.Allen və P.Muratov⁷⁷, A.Altstad⁷⁸, R.Hovanisian⁷⁹, F.Kazımcı⁸⁰, R.Payps⁸¹, R.G.Syuni⁸², T.Svyatovskiy⁸³, G.Jaske⁸⁴, U.Baumgart⁸⁵, U.Bihl⁸⁶, U.Zürer⁸⁷ kimi müəlliflərin əsərlərində tədqiq olunan problemə bu və ya digər dərəcədə toxunulmuş, dəyərli mülahizələr söylənilmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti ilə bağlı mühüm problemlərə aydınlıq gətirmiş qərb tarixşünaslığı obyektiv olmaq istiqamətində səy göstərmiş, müəlliflərin əksəriyyəti birmənalı olaraq, Azərbaycanda sosialist inqilabı üçün şəraitin olmamasını və Bakı sovetinin antimillî xarakterini vurğulamışlar. Qərb tarixçilə-

⁷⁷ Allen W.E.D., Muratoff P. 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966

⁷⁸ Altstadt A.L. The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1992

⁷⁹ Hovanisian. R.G. Armenia On The Road to Independence 1918. Los Angeles: Berkeley, 1967

⁸⁰ Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New-York, 1951

⁸¹ Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communist and Nationalism. 1917-1923. Cambridge, 1964

⁸² Suny R. The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution. Princeton: Princeton University Press, 1972

⁸³ Svyatovskiy T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədanı bölgə keçid dövründə. Bakı: Xəzər Universiteti, 2000; Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. New York: Columbia University Press, 1995

⁸⁴ Jäschke G. Der Turanismus der jungterken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkrieg, Die Welt des Islams, Band 23, Heft 1/2. Leipzig, 1941, pp. 1-54

⁸⁵ Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien-München, 1966

⁸⁶ Bihl W. Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Ihre Basis in der Orient-Politik und ihre Aktionen 1914-1917. Teil 1. Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1975; yenə onun. Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918). Teil II. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 1992

⁸⁷ Zürer W. Kaukasien 1918-1921. Der Kampf der Grobmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer. Düsseldorf, Droste Verlag, 1978

rindən bir çoxu Azərbaycan hökumətinin milli maraqlara söykənərək Azərbaycan xalqını xilas etməsi qənaətinə gəlmiş, milli azadlıq hərəkatı nümayəndələrinin müstəqil Azərbaycanı dünya xalqları ailəsinə qovuşdurmaq üçün göstərdikləri səyi yüksək qiymətləndirmişlər. Lakin bununla yanaşı, qərb müəlliflərinin əsərlərində birtərəfliyə və mübahisəli məqamlara da rast gəlinir. C.Həsənli bu amili sovet hakimiyyəti dövründə xarici vətəndaşlar üçün arxiv sənədlərini əldə etməyin çətin olması və buna görə də onların yalnız nəşr olunmuş, o cümlədən saxtalaşdırılmış sənədlərdən istifadə etmək məcburiyyətində qalmaları ilə izah etmişdir⁸⁸.

Son dövrlərdə müasir rus tarix elmində də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin öyrənilməsinə marağın artması müşahidə olunmaqdadır. Rusiyada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi ilə bağlı nəşr olunmuş dəyərli əsərlərdən biri R.Mustafazadəyə aiddir⁸⁹. Müəllifin əsəri faktların zənginliyi, mənbələrin səhihliyi və tədqiq edilən mövzuya yeni yanaşmanın ortaya qoyulması ilə seçilir. Lakin bununla yanaşı, R.Mustafazadənin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinin bir sıra aspektləri, xüsusilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti–Osmanlı münasibətləri ilə bağlı fikirləri mübahisə doğurur.

M.A.Volxonski və V.M.Muxanovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixinə həsr etdikləri əsər isə müasir rus tarixşünaslığının keçmiş sovet stereotiplərindən hələ də azad olmadığını göstərir⁹⁰. Yalnız sovet dövründə elmi dövriyyədə olan mənbələr və həmin dövrün ideoloji yanaşması əsasında yazılmış bu əsərdə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi demək olar ki, tamamilə

⁸⁸ Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан. с.24

⁸⁹ Мустафазаде Р. Две республики. Азербайджано-русские отношения в 1918-1922 гг. Москва: Издательство «МИК», 2006

⁹⁰ Волхонский М., В.Муханов. По следам Азербайджанской Демократической республики. Москва: Европа, 2007

saxtalaşdırılmışdır. C.Həsənlinin təbirincə desək, “Öz əsərlərini qərəzkarlıqla “Azərbaycan Demokratik Respublikasının izi ilə” adlandırmış müəlliflər, bu izi Azərbaycan arxivlərindən başqa, istənilən yerdə axtarmışlar”⁹¹.

Problemin araşdırılması zamanı dövrün Xəlil Paşa⁹², Kazım Karabekir paşa⁹³, Z.Avalov⁹⁴, A.Denikin⁹⁵, Denstervil⁹⁶, L.Corc⁹⁷, Camal paşa⁹⁸, E.Lüdenorf⁹⁹ kimi siyasi və hərbi xadimlərinin qələmindən çıxan memuar ədəbiyyatı da kənarında saxlanılmamış, bir sıra hadisə və proseslərin birbaşa iştirakçıları olan bu xadimlərin hadisələrə baxışı ilə real arxiv sənədləri arasında olan uyğunluq və ziddiyyətlərə diqqət yetirilmişdir.

Monoqrafiyanın mənbə bazasının əsas hissəsini Osmanlı mənbələri təşkil edir. Problemlə bağlı Osmanlı mənbələri əsasən Türkiyə Cümhuriyyəti Başbakanlık Osmanlı Arxivində (BOA) və Türkiyə Cümhuriyyəti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arxivində (ATASE) mühafizə olunmaqdadır.

⁹¹ Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан. с.22

⁹² Həlil Paşa. İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş. Hazırlayan: Taylan Sorgun. İstanbul: Kamer Yayınları, 1997

⁹³ Karabekir K. İstiklal Harbimiz. C. I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006; Yenə onun. İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa. C. I, Hazırlayan: Orhan Hülügü. İstanbul: Emre Yayınları, 2001

⁹⁴ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике (1918-1921). Париж: Наваррское анонимное типографское общество, 1924

⁹⁵ Деникин А. И. Очерки Русской Смуты. Том II. Борьба Генерала Корнилова. (Август 1917 г. - апрель 1918 г.). Москва: Наука, 1991

⁹⁶ Денстerville Л. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания. Пер. с англ. Б.Руденко. Тифлис: Советский Кавказ, 1925

⁹⁷ Джордж Л. Правда о мирных договорах. Т. I. Москва: Изд. Иностранная литература, 1957

⁹⁸ Записки Джемал паши (1913-1919 гг.). Пер. с англ. Б.Т.Руденко. С предисловием Сим. Такаева. Тифлис: Изд. Закрайкома РКП (б), 1923

⁹⁹ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Пер. с нем. Москва-Ленинград: Госиздат, 1924

BOA orada mühafizə edilən sənəd və materialların əlçatanlığı baxımından dünya arxivləri sırasında ön yerlərdən birini tutur. Arxivdə olan sənəd və materialların elektron axtarış sistemi vasitəsilə əldə etmək imkanının yaradılması, eyni zamanda sənədlərin fotosurətlərinin çəkilməsi işinin yüksək səviyyədə təşkil olunması tədqiqatçıların işini nəzərəcərpacaq dərəcədə asanlaşdırır.

Azərbaycanla bağlı BOA-da saxlanılan sənəd və materialların böyük əksəriyyəti əsas etibarilə Osmanlı dövlətinin Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda mühafizə edilir. Bununla belə, Osmanlı dövlətinin Daxili İşlər Nazirliyi, Maliyyə Nazirliyi, Zaptiyyə (Polis-R.Q.) Nazirliyi və digər nazirliklərin fondlarında da Azərbaycanla bağlı bir çox sənəd və materiallara rast gəlmək mümkündür. Göründüyü kimi, Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasətini özündə əks etdirən sənədlər arxivin müxtəlif fondlarında səpələnmiş haldadır. Lakin mövcud elektron axtarış sisteminin sayəsində hətta Azərbaycana aid olmayan qovluqların içərisində də ölkəmizlə bağlı sənədlərin aşkar olunub tədqiqata cəlb edilməsi mümkündür.

Problemin tədqiqi zamanı BOA-nın əsasən Hariciyyə Nezareti Siyasi Kısım (Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Bölüm), Hariciyyə Nezareti Hukuk Müşavirliyi İstişare Odası (Xarici İşlər Nazirliyi Hüquq Müşavirliyi Müşavirə Otağı), Hariciyyə Nezareti Evrak-ı Mütenevvia Kısımı (Xarici İşlər Nazirliyi Çeşidli Sənədlər Bölümü), Dahiliyyə Nezareti Kalem-i Mahsusa (Daxili İşlər Nazirliyi Xüsusi Otaq), Dahiliyyə Nezareti Emniyyət-i Umumiyyə Müdiriyyəti Seyr ü Sefer Müdiriyyəti Kalem-i (Daxili İşlər Nazirliyi Ümumi Təhlükəsizlik Çıxış-Çiriş Müdiriyyəti Otağı), Dahiliyyə Nezareti Emniyyət-i Umumiyyə Müdiriyyəti Beşinci Şube (Daxili İşlər Nazirliyi Ümumi Təhlükəsizlik Müdiriyyəti Beşinci Şöbə), Dahiliyyə Nezareti Şifre Kalem-i (Daxili İşlər Nazirliyi Şifrə Otağı), Meclis-i Vükela Mazbataları (Nazir-

lər Kabinetinin Protokolları) və digər fond kodları altında saxlanılan dosyalardan (qovluq-R.Q.) geniş şəkildə istifadə edilmişdir.

Tədqiqata cəlb edilmiş problemlə bağlı ATASE arxivi də sənədlərin zənginliyi baxımından diqqəti cəlb edir. Baş komandan vəkili və hərbi nazir Ənvər paşanın əmri ilə 1916-cı ildə qurulan bu arxivdə Krım müharibəsindən Türk İstiqlal hərbinə qədər olan dövrü özündə əks etdirən ümumilikdə 10 milyondan artıq sənəd vardır ki, bunun da təxminən yarısı məhz Birinci dünya müharibəsi dövrünə aiddir. Azərbaycanla bağlı BOA-da olan sənədlərin böyük bir əksəriyyətinə də ATASE arxivində də rast gəlmək mümkündür. Bu hal bəhs olunan dövrdə Ənvər paşanın Osmanlı dövlətinin idarə edilməsinəki rolu ilə izah oluna bilər. Araşdırılan problemlə bağlı sənəd və materiallar ATASE arxivinin "Birinci dünya hərbi kolleksiyası"nda toplanmışdır. 1918-1920-ci illərdə Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri ilə bağlı ATASE arxivində mühafizə edilən sənəd və materiallar iki ölkə arasındakı əlaqələri tək hərbi cəhətdən deyil, kompleks şəkildə öyrənmək üçün müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Monoqrafiyada ATASE arxivində saxlanılan sənəd və materiallardan böyük bir qismi ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə daxil edilərək təhlil olunmuşdur.

Türkiyə Cümhuriyyətinin arxivlərində mühafizə olunan və Azərbaycanın XX əsrin əvvəlləri tarixinin müxtəlif aspektlərini əks etdirən sənədlərin müəyyən qismi nəşr edilmişdir¹⁰⁰.

Osmanlı mənbələrində əks olunmuş məlumatların səhihliyini və informasiya potensialını müəyyənləşdirmək üçün onların mənbəşünaslıq nöqtəyi-nəzərindən təsnif etmək məqsədəuyğundur. Bu ba-

¹⁰⁰ Arşiv belgeleri ile ermeni faaliyetleri (1914-1918). C. V. Ankara: Genelkurmay basım evi, 2006. 605 s.; C. VI.; Azerbeycan bölgelerinde ermeni sorunu (1918-1920).- Ankara: Baş Bakanlık Devlet Arşivleri genel müdürlüğü, 2001

xımdan, tədqiqata cəlb etdiyimiz Osmanlı arxiv mənbələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. rəsmi sənədlər
2. mətbuat materialları
3. memuar xarakterli yazılar

4. Azərbaycan əhalisinin Osmanlı imperiyasına müraciətləri

Arxiv materialları içərisində əksəriyyət təşkil edən rəsmi sənədlər Osmanlı dövlətinin və siyasi xadimlərinin mövqeyini, habelə dövlətlərarası və dövrün beynəlxalq münasibətlərini daha dolğun və obyektiv şəkildə əks etdirmələri baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Rəsmi sənədlər qrupuna aid olan materialları müvafiq olaraq aşağıdakı yarımqruplara bölmək mümkündür:

- a) rəsmi yazışmalar;
- b) daha aşağı instansiyalar tərəfindən hökumətə verilmiş hesabatlar;

- c) müxtəlif ali hərbi vəzifəli şəxslərin raport və teleqramları;
- ç) diplomatik yazışmalar;
- d) kəşfiyyat məlumatları;
- e) dövlətlərarası müqavilə mətnləri.

Problemin araşdırılması baxımından Osmanlı mətbuatının nümunələri də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin müharibədə iştirak etməsi səbəbindən həmin dövrdə müxalifət mətbuatı mövcud olmamış, mətbu orqanlar bir qayda olaraq, hökumətin apardığı siyasəti müdafiə edərək, yalnız onun rəsmi mövqeyi ilə üst-üstə düşən məlumatları dərc etmişlər. Ümumiyyətlə, Osmanlı mətbuatı dövlətin rəsmi mövqeyini geniş ictimaiyyətə çatdırmaqla, ictimai-siyasi fikrin formalaşmasında da mühüm rol oynamışdır.

Monoqrafiyanın yazılması zamanı problemin daha ətraflı və obyektiv şəkildə araşdırılmasını təmin etmək üçün onun müxtəlif

aspektlərini özündə əks etdirən Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin (ARDA) 894 (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Nazirliyi), 970 (Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi) və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivinin (ARPIİSSA) 276 və 277-ci fondları da tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Azərbaycan arxivlərində saxlanılan sənədlərdən daha çox Osmanlı arxiv sənədləri ilə müqayisə və paralellər aparmaq, eyni zamanda arxiv sənədlərinin verdiyi məlumatlarda olan ziddiyyətləri üzə çıxarmaq üçün istifadə edilmiş və müvafiq təhlillər aparılmışdır.

Monoqrafiyanın yazılması zamanı Azərbaycan, Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə və başqa ölkələrdə sənədlər toplusu halında nəşr olunmuş arxiv materialları da diqqətdən kənar saxlanılmamışdır¹⁰¹.

¹⁰¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 1998; Azərbaycana xarici müdaxilə tarixindən. 1918-1920-ci illər. Sənədlər və materiallar // «Azərbaycan arxivi», 1988, № 1-2 (31-32), s. 15-196; Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi (Sənədlər və materiallar). 1917-1918-ci illər. Tərtib edən: Z.M.İbrahimov. Bakı: Azərneşr, 1960; Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, III hissə (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər). Bakı: Adiloğlu, 2004; Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Məsul red: A.Ə.Paşayev. Bakı: Adiloğlu, 2006; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика: (Документы и материалы 1918-1920гг). Баку: Элм, 1998; Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998; Документы внешней политики СССР. Т. 1. (7 ноября 1917 г – 31 декабря 1918 г. Ред. коллегия: И.Н.Земсков и др.). Москва: Госполитиздат, 1957; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Типография правительства Грузинской Республики, 1919

**AZƏRBAYCAN VƏ OSMANLI DÖVLƏTİ ARASINDA
DİPLOMATİK-SİYASİ MÜNASİBƏTLƏRİN
ERKƏN DÖVRÜ**

Əsərin araya-ərsəyə gəlməsində göstərdiyi misilsiz köməyə və mənəvi dəstəyə görə, müəllif Respublikanın tanınmış ziyalı, görkəmli alim, Bakı Dövlət Universitetinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasının müdiri, tarix üzrə elmlər doktoru, professor Anar İsgəndərova öz dərin minnətdarlığını bildirir.

Arxivlərdə tədqiqatın aparılmasında göstərdiyi köməyə görə, müəllif Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vasif Qafarova, verdikləri dəyərli tövsiyələri və məsləhətləri ilə əsərin yazılmasına yardımçı olmuş tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Firdovsiyyə Əhmədovaya, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rövşən Hətəmovaya, tarix üzrə fəlsəfə doktoru Boran Əzizə və Bakı Dövlət Universitetinin “Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika” kafedrasının bütün əməkdaşlarına öz dərin təşəkkürünü bildirir.

Müəllif Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fonduna öz dərin minnətdarlığını bildirir.

Müəllif əsərin nəşr edilməsində göstərdikləri qayğıya və məddi dəstəyə görə Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru, hüquq üzrə elmlər doktoru, dosent Nazim Əliyevə, Akademiya rəisinin tədris və elmi işlər üzrə müavini, polis polkovniki, hüquq üzrə elmlər doktoru, professor, əməkdar müəllim Mahir Əhmədova və Akademiyanın Elmi-tədqiqat və redaksiya-nəşriyyat şöbəsinin rəisi, polis polkovnik-leytenantı, hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Hikmət Eyvazova təşəkkür etməyi özünə borc bilir.

**§1. Müstəqillik ərəfəsində Azərbaycan və Osmanlı dövləti
arasında diplomatik-siyasi əlaqələrin inkişafı**

Birinci dünya müharibəsi Rusiyada ictimai-siyasi həyatın bütün axarlarında ziddiyyətləri kəskinləşdirərək, 1917-ci ilin fevral ayında Romanovlar sülaləsini devirməsi, imperiya ənənələrinə ağır zərbə endirilməsi və bunun məntiqi nəticəsi olaraq “xalqlar həbsxanası” olan Rusiya imperiyasında milli azadlıq hərəkatlarının genişlənməsi ilə nəticələnən inqilaba səbəb oldu. Fevral inqilabından sonra Rusiyada mərkəzi hakimiyyət orqanı kimi yaradılmış Müvəqqəti Hökumətin ilk addımlarından biri 1917-ci il martın 9-da Cənubi Qafqazda mülki işləri idarə etmək üçün Dövlət Dumasının yerli üzvlərindən ibarət Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsini təsis etməsi oldu¹⁰². İnqilabdan ruhlanmış Cənubi Qafqaz xalqlarının muxtariyyətə olan güclü meyli, çoxlu milli partiya və təşkilatların fəaliyyətinin leqallaşması mürəkkəb bir region olan Cənubi Qafqazın idarəçiliyini xeyli çətinləşdirmişdi və belə bir şəraitdə Cənubi Qafqaz Komitəsi əslində hadisələrin gərginliyi fonunda bölgədə hakimiyyəti öz əlinə ala bilmədi.

¹⁰² Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в. Москва: Издательство Коммунистической Академии, 1930. Т.3. с.71

Mütləqiyyətin devrilməsi Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanı siyasi prosesləri sürətləndirdi və Azərbaycan xalqının milli istiqlal mübarizəsinə güclü təkan verdi. Bununla bağlı həmin günlərdə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı: “1917-ci il inqilabı məhkum siniflərə hüriyyə, məhkum millətlərə də muxtariyyət verəcəkdir”¹⁰³. Bakıda fəallaşan müsəlman milli təşkilat və cəmiyyətləri 1917-ci il martın 27-də Məhəmməd Həsən Hacinskinin rəhbərliyi ilə Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsini yaratdılar və milli ideali gerçəkləşdirmək üçün qüvvələrini birləşdirdilər. Artıq 1917-ci il aprelin 15-dən 20-dək keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının Bakı qurultayında ilk dəfə olaraq milli-ərazi muxtariyyəti ideyası müzakirəyə çıxarıldı. Gərgin müzakirələrdən sonra qurultay milli məsələyə dair aşağıdakı məzmununda qərar qəbul etdi: “Federativ əsaslarla demokratik respublika Rusiya dövlət quruluşunun müsəlman xalqlarının mənafeyini ən yaxşı təmin edən forması kimi tanınır”¹⁰⁴.

1917-ci ilin oktyabr ayında bolşeviklərin Rusiyada həyata keçirdikləri dövlət çevrilişi Rusiyanın demokratik-federativ əsaslarla yenidən qurulması imkanını heçə endirərək, Cənubi Qafqaz bölgəsində vəziyyətin daha da mürəkkəbləşməsinə səbəb oldu. Bolşeviklərin qəbul etdikləri “Sülh haqqında dekret”, “Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi”, “Rusiya və Şərqi bütün müsəlman zəhmətkeşlərinə” müraciətnamələri kimi sənədlərdə keçmiş imperiyaya daxil olan xalqların azad inkişaf və bərabərlik, o cümlədən öz müqəddəratlarını təyin etmək hüquqları təsbit olunurdu. Lakin az sonra məlum oldu ki, bu sənədlər reallıqdan uzaq olub daha çox təbliğat xarakteri daşıyır¹⁰⁵. Oktyabr çevrilişindən az sonra bol-

¹⁰³ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990. s.26

¹⁰⁴ ARDA, f. 970, s. 1, iş 18, v. 3

¹⁰⁵ İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. s.44

şeviklər Bakı Sovetində hakimiyyəti öz əllərinə almağa müvəffəq olsalar da, Azərbaycanın digər bölgələrində və bütövlükdə Cənubi Qafqazda hakimiyyətə yiyələnmək yolunda müsavətçilər, menşeviklər və daşnakların simasında ciddi maneələrlə üzləşdilər.

Müvəqqəti hökumətin devrilməsi ilə fəaliyyəti sona çatan Xüsusi Cənubi Qafqaz Komitəsinin təşəbbüsü ilə, Cənubi Qafqazda fəaliyyət göstərən siyasi təşkilatların 1917-ci il noyabrın 11-də (24-də) Tiflisdə keçirilən müşavirəsində Rusiya bolşevik hökumətini tanımaqdan imtina edilərək, Müəssislər Məclisi tərəfindən hakimiyyət məsələsi həll edilənə qədər regionu idarə etmək üçün Cənubi Qafqaz hökuməti yaratmaq haqqında qərar qəbul olundu. Noyabrın 15-də (28-də) Cənubi Qafqaz Komissarlığı yaradıldı¹⁰⁶.

Cənubi Qafqaz Komissarlığı Petroqraddakı Sovet hökumətini tanımadığını bəyan etsə də, Rusiya ilə əlaqələrini kəsməmişdi və özünü “Böyük Rusiya Dövləti”nin bir hissəsi olaraq görürdü. Komissarlığın 1917-ci il noyabrın 18-də elan etdiyi bəyannaməyə görə, yeni iqtidar Ümumrusiya Müəssislər Məclisinin çağırılmasına qədər hakimiyyətdə olacaqdı. Əgər Rusiyada baş verən hadisələr Müəssislər Məclisinin toplanmasına imkan verməsə, bu hökumət Cənubi Qafqazdan və Qafqaz cəbhəsindən Rusiya Müəssislər Məclisinə seçilən nümayəndələrin toplanmasına qədər iqtidarda olacaq və Məclisə seçilən nümayəndələr qrupuna tabe olacaqdı¹⁰⁷.

Faktiki olaraq, Oktyabr çevrilişindən sonra Rusiyanı bürüyən vətəndaş müharibəsi rus dövlətçiliyinin böhrana düşməsinə, keçmiş Rusiya imperiyasının bütün ərazilərində olduğu kimi, Cənubi Qafqaz bölgəsində də anarxiyanın tüğyan etməsinə səbəb oldu. Nağı Şeyxzamanlının təbirincə desək, “çürümüş nəhəng ağaca bənzər

¹⁰⁶ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. с.71

¹⁰⁷ ATASE, K. 152, D. 681-376, F. 9-1

imperiyanın yığılması ilə Rusiyanın hər tərəfində anarxiya başlanmışdı”¹⁰⁸.

Cənubi Qafqaz Komissarlığı ilə Osmanlı dövləti arasında 1917-ci il dekabrın 5-də bağlanmış Ərzincan barışıqı Qafqaz cəbhəsində Osmanlı və rus qoşunları arasındakı hərbi əməliyyatlara son qoydu. Mərkəzi Rusiyada tüğyan edən ümumi anarxiya fonunda mənəvi cəhətdən düşkünləşmiş rus qoşunlarının Şərqi Anadolunun işğal edilmiş bölgələrindən geri çəkilməsi nəticəsində, Rusiyanın Qafqaz cəbhəsi faktiki olaraq dağıldı. H.Baykara qeyd edir ki, başpozuq rus ordusu geri çəkilərkən silahlarının xeyli hissəsini Azərbaycan və Anadolu türklərinə qarşı soyqırımı həyata keçirən erməni-daşnaq hərbi dəstələrinə verdilər¹⁰⁹. Bu faktı təsdiqləyən S.Sef də qeyd edir ki, “Erməni Milli Şurası kifayət qədər vərdövlətə malik olduğu üçün Qafqaz cəbhəsindən tərxis olunmuş rus əsgərlərindən çoxlu miqdarda silah ala bildi”¹¹⁰. Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilər maddi vəsaitdən əlavə, azərbaycanlılardan fərqli olaraq rus ordusunda xidmət etdiklərindən, həm də silahdan bacarıqla istifadə edə bilən kifayət qədər hərbi kadrlara da malik idilər.

İmperiyanın dağılması ilə bağlı yaranmış xaosdan istifadə edən ermənilər türk xalqına qarşı hələ Birinci Dünya müharibəsi illərində apardıqları terror və soyqırımı siyasətini daha da genişləndirərək, Cənubi Qafqaz ərazisində türk-müsəlmanlara qarşı eyni qanlı əməllərin həyata keçirilməsində bolşevik cildinə girmiş Şaumyan, Mikeyan və digər cəlladların simasında özlərinə müttəfiqlər də tapdılar.

¹⁰⁸ Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. s.95

¹⁰⁹ Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərneşr, 1992. s.58

¹¹⁰ Сэф С. Как большевики пришли к власти в 1917-1918 гг. в Бакинском районе. Баку: 1927. с.16

Əgər 1914-1917-ci illərdə ermənilərin havadarı və müttəfiqi rus çarizmi idisə, 1917-ci ilin fevralından sonrakı dövrdə bu rolu keçmiş rus imperiyasının sərhədləri çərçivəsində yeni bir imperiya qurmağı qarşısına məqsəd qoymuş bolşeviklər oynamağa başladılar. Azərbaycan xalqına, onun suveren yaşamaq hüququna düşmən olan iki qüvvənin birləşməsi türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən irimiqyaslı soyqırımları ilə nəticələndi. Ermənilərin soyqırımı törətməkdə əsas məqsədi Cənubi Qafqazda ərazisinin böyüklüyünə və əhalisinin sayına görə çoxluq təşkil edən azərbaycanlıları yer üzərindən silmək, tarixi Azərbaycan torpaqlarına yiyələnməkdən ibarət idi.

Mövcud şəraitdə müsəlmanlara qarşı erməni-bolşevik təcavüzünün genişlənməsi Azərbaycanın siyasi qüvvələrində müsəlman əhalinin təhlükəsizliyini qorumaq məqsədilə Osmanlı dövlətinin hərtərəfli yardımına üz tutmaq meylini gücləndirdi. Faktiki olaraq təklənən, ordusu və dövlət təşkilatı olmayan, müasir silahlarla silahlanmış, hərbi təlim keçmiş erməni-bolşevik qüvvələri ilə üzbəüz qalmış Azərbaycan xalqı bu təhlükə ilə təklidə mübarizə aparmaq iqtidarında deyildi. Belə bir şəraitdə Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri, Azərbaycan xalqının qabaqcıl ziyalıları yaranmış vəziyyəti təhlil edərək, xalqımızın yeganə xilas yolunun Osmanlı dövlətində olması barədə hələ Birinci Dünya müharibəsinin əvvəllərində meydana gəlmiş ideyanın həyata keçirilməsi istiqamətində fəal iş aparmağa başladılar.

Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında ilk siyasi münasibətlərin yaranmasına rəvac verən və onu sürətləndirən amillərin içərisində xalqımıza qarşı erməni-bolşevik qüvvələrinin həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinin mühüm rol oynamasını dövrün digər mənbələri ilə yanaşı, Osmanlı arxiv sənədləri də təsdiq edir.

Osmanlı arxiv sənədləri dövrün ilkin mənbələri olmaq etibarilə müstəqillik ərəfəsində Azərbaycan – Osmanlı münasibətlərinin yaranması səbəblərini, inkişaf mərhələlərini və qarşılıqlı əlaqələrin xarakterini müəyyən etmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Osmanlı rəsmi dairələrinə məxsus olan teleqramların və digər sənədlərin araşdırılması əsasında 1917-ci ilin oktyabrında Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsindən sonra türk-müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini qorumaq üçün Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı nümayəndələrində Osmanlı dövlətinə meylin daha da güclənməsini qeyd etmək olar.

Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinin ilkin dövrünə toxunmuş bir sıra tədqiqatçıların əsərlərinin, o cümlədən memuar xarakterli mənbələrin və arxiv sənədlərinin qarşılıqlı təhlili əsasında Azərbaycan nümayəndələrinin artıq 1917-ci ilin noyabr ayından etibarən Osmanlı dövləti ilə sıx siyasi münasibətlərin qurulması istiqamətində fəaliyyətə başladıklarını göstərmək olar.

Bolşevik-daşnak qüvvələrinin həyata keçirdiyi soyqırımı siyasətinə qarşı durmaq üçün Cənubi Qafqazın müsəlman əhalisinin nümayəndələri hələ 1917-ci ilin noyabrında Mosulda yerləşən 6-cı türk ordusunun qərargahına gəlmələri və türk hərbiçilərindən quduzlaşan daşnak qüvvələrinə qarşı mübarizədə yardım göstərilməsini xahiş etmələrini¹¹¹, müharibədə rüslərə əsir düşmüş avstriyalı zabitin əsirlikdən qaçaraq Mosula gəlib, 1917-ci il dekabrın 29-da 6-cı ordu komandanı Xəlil paşa ilə görüşündə türk ordusunun Qafqaza doğru uğurlu yürüş həyata keçirmək üçün əlverişli bir şəraitin yaranması haqqında məlumat verməsini artıq bu dövrdə Osmanlı döv-

¹¹¹ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. s.71

lətinin Azərbaycan siyasətinin fəallaşmasına təsir göstərən amillərdən biri hesab etmək olar.

Osmanlı rəsmi dairələrinin məsələ ilə bağlı yazışmaları Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasətinin fəallaşmasının məhz göstərilən dövrə təsadüf etməsini bir daha təsdiqləyir. Avstriyalı zabitlə görüşündən sonra Ənvər paşa Xəlil paşaya göndərdiyi teleqramda öz təəssüratlarını belə ifadə etmişdi: “Görüşdüyüm avstriyalı yarıbay (polkovnik-leytenant –R.Q) Bakının durumu haqqında verdiyi məlumatdan anlaşıldığına görə, Azərbaycan xalqının düşməne qarşı təşkilatlanmağa və savaşağa istekli olduğu, ancaq onları təşkilatlandıracaq və idarə edəcək bir liderin olmaması səbəbiylə hərəkatə keçə bilmədikləri qənaətinə gəldim”¹¹².

Osmanlı dövlətini idarə edən şəxslərdən biri olan hərbi nazir Ənvər paşanın teleqramından belə bir qənaət hasil etmək olar ki, zabitin verdiyi məlumatlar Ənvər paşanın özündə də Qafqazla bağlı əməli addımlar atılması vaxtının çatdığına yəqinlik yaratmışdı. Çünki həmin dövrdə Osmanlı hakim dairələri Azərbaycanda olan mövcud vəziyyət və baş verən hadisələrlə bağlı o qədər də dürüst və operativ məlumat ala bilmirdilər. Bölgədən gələn ziddiyyətli xəbərlər mövcud hərbi-siyasi vəziyyəti tam şəkildə müəyyən etməyə imkan vermədiyindən, Osmanlı hakim dairələri Azərbaycanla bağlı konkret addım atmaqda çətinlik çəkirdilər.

Osmanlı hakim dairələrinin 1917-ci ilin sonu–1918-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda gedən hərbi-siyasi proseslərdən kifayət qədər xəbərdar olmamalarını həmin dövrün hadisələri ilə bağlı məlumat verən arxiv sənədlərinin az olması da sübut edir. Dövrün Osmanlı mətbuatının müxtəlif nümunələri üzərində apardığımız araşdırmalar da göstərir ki, 1917-ci ilin ikinci yarısı – 1918-ci ilin

¹¹² Budak M. Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu // Kafkas Araşdırmaları, № 4, İstanbul, 1998. s.68

birinci yarısında Azərbaycanda mövcud olan vəziyyət və cərəyan edən hadisələr də mətbuatda ya əks olunmamış, yaxud da, üzərindən bir neçə ay keçdikdən sonra işıqlandırılmışdır. Məsələn, Bakı şəhərində erməni-bolşevik alyansının törətdiyi Mart soyqırımını haqqında məşhur Osmanlı mətbu orqanlarından biri olan “Atı” qəzeti yalnız 23 may 1918-ci il tarixli 143-cü nömrəsində məlumat verərək, 3000 nəfərin öldürüldüyünü və bir o qədər də şəxsin yaralandığını bildirmişdir¹¹³. Hadisə ilə bağlı mətbuat orqanlarının verdikləri digər məlumatlar isə müvafiq olaraq 12 iyun¹¹⁴ və 20 iyun tarixlərinə aiddir¹¹⁵. Yalnız “Atı” qəzetinin 14 iyul 1918-ci il tarixli, 193-cü sayında ruslara əsir düşərək Nargin adasında saxlanılmış və təsadüfən mart soyqırımının canlı şahidi olmuş türk zabitanın xatirələri dərc olunduqdan sonra Osmanlı ictimaiyyəti erməni-bolşevik vəhşiliklərinin miqyası haqqında nisbətən müfəssəl məlumat ala bilmişdir¹¹⁶.

Osmanlı arxiv sənədləri Azərbaycanın milli qüvvələrinin birmənalı olaraq Osmanlı yardımına üz tutmaları haqqında qiymətli məlumatları hifz etmişdir. Həmin məlumatların araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan nümayəndələri Osmanlı dövləti tərəfindən göstəriləcək yardımın xarakterinə münasibətdə bir-birinə zidd iki xəttin tərəfdarı olmuşlar. Birinci xəttin tərəfdarları – istiqlalçılar hesab

¹¹³ “Bakü’de Müslümanlarla Bolşevikler Arasında”, Atı, qaz., İstanbul, 1334, 23 Mayıs (1918, 23 may), №143. s.1

¹¹⁴ “Hayat ve İstikbal Meselelerimiz Etrafında: Cenubi Kafkasya’nın Mukadderatı Tayin Etmek Üzere”, Zaman qaz., İstanbul, 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun), №68. s.1; “Kafkasya ve Bolşeviklik”, Vakit qaz., İstanbul, 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun), № 234. s.1; “Kafkasya’da Neler Oluyor?”, Atı qaz., İstanbul, 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun), №163. s.1

¹¹⁵ “Bakü’de Harb”, Atı qaz., İstanbul, 1334, 20 Haziran (1918, 12 iyun), № 171. s.2

¹¹⁶ “Bir İhtiyat Zabitanın Kafkasya Hatıraları”, Atı qaz., İstanbul, 1334, 14 Temmuz (1918, 14 iyul), №193. s.4

edirdilər ki, Osmanlı türklərinin köməyi sayəsində Azərbaycana qarşı erməni-bolşevik qüvvələri tərəfindən edilən təcavüzə son qoyulacaq və ölkə öz istiqlalyyətinin əldə edəcəkdir. Azərbaycanın xilasının yeganə yolunu Osmanlı dövlətinə birləşdirilməsində görən ilhaqqılar isə xalq kütlələri arasında bu istiqamətdə geniş təbliğat işi aparırdılar.

Osmanlı mənbələrinin təhlili göstərir ki, Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyası ətrafında birləşən ilhaqqılar özlərinə xeyli tərəfdar toplayaraq Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına təsir edə biləcək bir qüvvə əldə etmişdilər.

İlhaqqıların niyyətinin müəyyən edilməsi baxımından özünü bütün Qafqaz müsəlmanlarının iradəsini ifadə edən partiya kimi qələmə verən Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının Mərkəzi Komitəsinin 1918-ci ilin mart ayında verdiyi bəyanat maraqlıdır. Bəyanatda Bütün Şimali və Cənubi Qafqaz “ana vətənimiz” olan Türkiyəyə ilhaq olunması tələb edilirdi¹¹⁷. Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyası Mərkəzi Komitəsinin sədri İsabəy Aşurbəyov, xəzinədar Sadıq Hüseynzadə, habelə Cavanşir Qayıbzadə, Doktor Məhəmməd Qayıbzadə, Ağa Aşurov, Abdulla bəy Əmircanzadə və başqaları tərəfindən imzalamış bəyanatda müsəlman əhalisi adından türk ordusu Qafqaza çağırılır və bununla erməni məsələsinin birdəfəlik həll olunmasına və ermənilərin bir millət kimi dünya xəritəsindən silinməsinə əminlik vurğulanırdı¹¹⁸.

Memuar ədəbiyyatının Osmanlı arxiv sənədləri ilə qarşılıqlı müqayisəsi onu deməyə əsas verir ki, 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri də Osmanlı dövlətinin hərbi yardımının əldə edilməsi istiqamətində artıq əməli addımlar atmağa başlamışdılar. 1918-ci ilin yanvarında Gəncədə keçir

¹¹⁷ ATASE, K. 3818, D. 2, F. 1-17

¹¹⁸ Yəni orada.

rilən Müsəlman Milli Komitəsinin iclasında Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən gələn nümayəndələr bu məsələni geniş müzakirə etmiş və həmin iclasda milli azadlıq hərəkatının fəallarından olan Nağı bəy Şeyxzamanlı Azərbaycan xalqının istəyini Osmanlı rəhbərlərinə çatdırmaq üçün səlahiyyətli nümayəndə təyin olunmuşdu¹¹⁹.

N.Şeyxzamanlının səfər marşrutu və onun keçirdiyi görüşlər haqqında türk arxivlərində qiymətli məlumatlar saxlanmaqdadır. 1918-ci ilin yanvarında Gəncədən yola düşən N.Şeyxzamanlı səfərinin məxfiliyini (həmin dövrdə Azərbaycanın tərkibinə daxil olduğu Cənubi Qafqaz Komissarlığından – R.Q.) təmin etmək üçün təhlükəsizlik tədbirlərinə əməl etmək məcburiyyətində qaldığından İstanbulla yalnız mart ayında çatdı. Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının nümayəndələri kimi Osmanlı paytaxtına gedən Nağı Şeyxzamanlı və Ömər Faiq Nemanzadənin İstanbulla çatana qədər keçdikləri Samsun, Sivas, Konya, Kayseri və Mudanya vilayətlərinin valiləri tərəfindən onların hərəkət marşrutu haqqında Osmanlı Daxili İşlər Nazirliyinə teleqramlar göndərilmişdir¹²⁰. Valilərlə Osmanlı Daxili İşlər Nazirliyi arasında gedən teleqramlaşmalardan aydın olur ki, heyət dörd nəfərdən ibarət olmuşdur. Məsələn, Canik mütəsərrifi Rəşid bəy tərəfindən Daxili İşlər Nazirliyinə göndərilən teleqramda deyilir: “Qafqazın Tiflis, Ərdəhan, Acarıstan və Gəncə millət vəkillərindən dörd nəfər xüsusi tapşırıq ilə İstanbulla gəlmək üçün Trabzon yolu ilə 15 fevral 1918-ci il tarixində Samsuna gələrək, Süşəhrinə hərəkət etdikləri Girəsun kaymakamlığından (qəza idarəsi – R.Q) bildirilmişdir”¹²¹. Buna cavab olaraq daxili işlər naziri Mehmed Tələt tərəfindən valiliklərə göndərilən teleqramda “xüsusi

¹¹⁹ Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. s.57; Tuğaç H. Bir Neslin Dramı. İstanbul: Çağdaş yayımları. 1966. s.196

¹²⁰ BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), D. 84, G.100; BOA, DH.ŞFR, D. 578, G.23

¹²¹ BOA, DH.ŞFR, D. 578, G.23

tapşırıqla Qafqazdan gələn dörd nümayəndənin İstanbulla çatmasına köməklik göstərilməsi” istənilir¹²².

Nümunə gətirilən teleqramların heç birində N.Şeyxzamanlı və Ö.F.Nemanzadədən başqa heyətdə olan digər nümayəndələrin adları açıqlanmışdır. Teleqramlardan anlaşıldığına görə, bu heyətin İstanbulla gəlməkdə əsas məqsədi Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının arzu və istəklərini Osmanlı siyasətçilərinə çatdırmaq və öz ölkələrinə Osmanlı yardımını təmin etmək olmuşdur.

Ö.F.Nemanzadə hələ İstanbulla çatmamış Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşaya və hərbi nazir Ənvər paşaya Qafqazdakı vəziyyətə dair bir məktub göndərmişdir. Hazırda BOA-nın Daxili İşlər Nazirliyinin fondunda mühafizə olunan məktubun üstündə yazılma tarixi qeyd olunmayıb. Amma bu məktubla bağlı gedən yazışmalardan anlaşılır ki, məktub 1918-ci ilin 20-23 fevral tarixləri arasında yazılıb və martın 2-də Sivas valisi Süleyman Nəcmi bəy tərəfindən teleqramla İstanbulla göndərilmişdir¹²³.

Məktubda qeyd edilir ki, “1918-ci ilin fevralında Cənubi Qafqaz Rusiyadan ayrılıb öz parlamentini təşkil etsə də, faktiki olaraq, Cənubi Qafqaz vilayətləri müsəlman, gürcü və erməni milli komitələri tərəfindən idarə olunur. Qafqazda böyük bir anarxiya hökm sürür... İngilislər ermənilər vasitəsilə Osmanlı ordularının Qafqaza daxil olmasının qarşısını almağa çalışırlar”. Məktubda həmçinin, müsəlmanların cəbhədən dönməyə rus ordusunu Tiflis-Bakı dəmir yolunda tərksilah etmələrinə (Şəmkir hadisəsi nəzərdə tutulur – R.Q) diqqət çəkilir və hazırkı vəziyyətdə Cənubi Qafqazda milli zəmində yaradılmaqda olan orduların potensialı müqayisə edilir və gürcü-erməni ittifaqından bəhs olunur. Məktubun sonunda Qafqaz Azərbaycanı ilə İran Azərbaycanını birləşdirmək üçün münasib

¹²² BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), D. 84, G.100

¹²³ BOA, DH.ŞFR, D. 579, G.20, v. 1-11

zamanın yetişdiyi vurğulanır və Osmanlı siyasətçilərindən bu tarixi fürsəti qaçırmamaq xahiş edilir¹²⁴.

Ümumiyyətlə, göstərilən məktub Azərbaycan-Osmanlı siyasi münasibətlərinin ilkin dövrünün öyrənilməsi, habelə milli azadlıq hərəkatı nümayəndələrinin Azərbaycanın gələcək siyasi taleyinə münasibətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyət daşımaqdadır. Məktubun mətnindən görüldüyü kimi, Azərbaycanın gələcəkdə Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsi barədə eyham şəklində olsa belə söz açılmır, əksinə, Osmanlı imperiyasının yardımı ilə vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması fikri irəli sürülür. Nağı Şeyxzamanlı özü də xatirələrində qeyd edirdi ki, Nəsim bəy Yusifbəyli onu İstanbulla yola salarkən Osmanlı dövlətindən alınacaq yardımın mahiyyəti ilə bağlı demişdi: "...Bizə qardaş əli uzatsınlar, əlimizdən tutsunlar, istiqlalımızı elan etməyimizə kömək etsinlər. Ancaq bizi özlərinə ilhaq etmək istərlərsə, onda gəlməsinlər"¹²⁵.

Arxiv materiallarının verdiyi məlumatları tamamlayan N.Şeyxzamanlının xatirələrindən məlum olur ki, uzun səfərdən sonra İstanbulla çatan N.Şeyxzamanlı və Ö.F.Nemanzadə baş nazir Tələt paşa ilə görüşmüş və bu görüşdə həmçinin, baş komandan vəkilli və hərbi nazir Ənvər paşa və ədliyyə naziri Xəlil bəy də iştirak etmişlər. N.Şeyxzamanlı Müsəlman Milli Komitəsinin və eyni zamanda, bütün Azərbaycan xalqının müstəqillik haqqında arzu və istəklərini Osmanlı hökumət rəhbərlərinə çatdırmış, xalqın Osmanlı türklərinin edəcəyi köməyə ümid bağladığını bildirmişdi¹²⁶. Söhbət əsnasında bu qəbuldan bir gün əvvəl Tələt paşanın

hökumət kabinetində Azərbaycana yardım məsələsinin müzakirə edilməsi məlum olmuşdu.

Tələt paşa ilə görüşündən bir gün sonra Ənvər paşa tərəfindən qəbul edilən N.Şeyxzamanlı öz xatirələrində bu barədə yazır: "Paşa sonra mənə qərar qəbul etdiyini, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmasına başlanmasını və bir əlavə rütbə ilə zabit qeyd ediləcəyi üçün komissiya təşkil olunduğunu anladı"¹²⁷.

Beləliklə, Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsindən hələ iki ay əvvəl Osmanlı hakim dairələrində artıq Azərbaycana əməli hərbi kömək göstərilməsi məsələsi müzakirə edilmiş və müsbət qərar qəbul olunmuşdu. Azərbaycana kömək məqsədilə yaradılacaq Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığına Ənvər paşanın ögey qardaşı yarıbay Nuru bəy təyin edilmiş və ona Sultan Mehmed tərəfindən feriqlik (general-leytenant – R.Q.) rütbəsi verilmişdi¹²⁸.

1918-ci il aprelin 5-də Ənvər paşanın Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifələrinə aid Təlimatnaməni təsdiq etməsindən¹²⁹ sonra, aprelin 8-də Mosuldan yola düşən Nuru paşanın zabit heyəti çətin yol şəraiti ilə irəliləyərək Şimali Azərbaycan ərazisinə daxil oldu. 1918-ci il mayın 25-də Gəncəyə daxil olan və erməni-bolşevik təhlükəsi ilə üz-üzə qalan Azərbaycan xalqı tərəfindən "göydən enmiş xilaskar bir mələk kimi" qarşılanan¹³⁰ Nuru paşa, Qafqaz İslam Ordusunun qarşısında dayanan vəzifələrin həlli üçün dərhal əməli fəaliyyətə başladı.

Arxiv materiallarının araşdırılması göstərir ki, Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə gedən rəsmi nümayəndə heyəti ilə yanaşı, müxtəlif bölgələrin əhalisi, ziyalılar və ayrı-ayrı ictimai-siyasi hərəkatlar

¹²⁴ BOA, DH.ŞFR, D. 578, G.115, v. 1-3; BOA, DH.ŞFR, D. 579, G.20, v. 1-11

¹²⁵ Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. s.59

¹²⁶ Yənə orada. s.68-69

¹²⁷ Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. s.70-71

¹²⁸ Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. s.103

¹²⁹ İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. s.154

¹³⁰ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990. s.39

da vaxtaşırı olaraq yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciətlər etmişlər.

BOA-da saxlanılan 1918-ci il 9 may tarixli, 73 №-li arxiv sənədində Zaqatala Dairə İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Osmanlı dövlətinə göndərilmək üçün tərkibinə Molla Əbdüləziz Bayram-oğlunun, Hacı İsa Damislinin və İbrahim Hacı Rövşənzaadənin daxil olduğu nümayəndə heyətinin seçilməsi haqqında məlumat saxlanmışdır¹³¹. Zaqatalanın 100 minlik müsəlman əhalisi tərəfindən tapşırılmışdı ki, Osmanlı dövlətindən “bizi bu hüzn və anarxiya halından qurtarmalarını tərəfimizdən acizənə şəkildə israr və rica etsinlər. Və beləcə özbaşımıza qalsaq az vaxtda məhv olub gedəcəyimizi onlara eynilə söyləsinlər¹³²”.

1918-ci ilin may ayına aid olan digər arxiv sənədindən isə tərkibinə Cənubi Qafqaz Şeyxülislamı Axund Məhəmməd Pişnamzadənin, Hacı Seyyid Əhməd Hacı Səbrioğlunun, Məhəmməd Əli İsmayılovun və Hacı Bəhlul İbrahimovun daxil olduğu nümayəndə heyətinin “bolşevik işgəncələrinin şiddətləndiyini” əsas gətirərək Osmanlı dövlətindən yardım istəməsi məlum olur¹³³.

Hər iki arxiv sənədinin məzmununun təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan əhalisinin Osmanlı imperiyasına göndərdiyi yardım haqqında müraciətlər, xüsusilə Mart soyqırımından sonrakı dövrdə daha da artmışdı. Soyqırımın Bakı ilə məhdudlaşmayıb ətraf qəzalarda da eyni amansızlıqla həyata keçirilməsi, müsəlman əhalisini öz təhlükəsizliyini təmin etmək üçün ən müxtəlif tədbirlər görməyə vadar edirdi.

Osmanlı arxiv sənədlərinin və eləcə də memuar xarakterli mənbələrin müqayisəli şəkildə araşdırılması onu deməyə əsas verir

¹³¹ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1. v.55

¹³² Yəne orada. v.55

¹³³ Yəne orada. v.67-68

ki, 1917-ci ilin fevralından 1918-ci ilin mayına–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan olunduğu dövrə qədər Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı liderləri, geniş mənada isə bütün Azərbaycan xalqı öz siyasi oriyentasiyasını artıq müəyyən etmişdi. Göstərilən faktlar müstəqil Azərbaycan dövlətinin elan edilməsinə qədər olan dövrdə artıq Osmanlı imperiyasının verəcəyi həyati əhəmiyyətə malik olan yardımın təmin edilməsi fikrini irəli sürmək imkanı verir.

1918-ci ilin yanvarında Rusiyada Müəssislər Məclisinin qovulması və beləliklə, Rusiyanın demokratik-federativ əsaslarla yenidən qurulması imkanının aradan qalxması bütün keçmiş rus imperiyası ərazisində olduğu kimi, Cənubi Qafqaz ərazisində də hakimiyyət böhranını dərinləşdirdi. Müəssislər Məclisinin toplanmasına dair ümidləri puça çıxan Cənubi Qafqaz Komissarlığı bölgədə hakimiyyət məsələsini həll etmək üçün Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələri 1918-ci ilin fevral ayının əvvəllərində Tiflisə topladı. Toplantı iştirakçıları yaranmış hakimiyyətsizlik şəraitində yeganə çıxış yolunu Cənubi Qafqaz parlamentini (Seymini) yaratmaqda gördülər. Eyni zamanda, regionda heç bir nüfuzu və kifayət qədər güclü hakimiyyəti olmayan Cənubi Qafqaz Komissarlığı özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918-ci il fevralın 22-də (10-da) Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssislər Məclisinə seçilmiş nümayəndələrin Tiflisdə keçirilən yığıncağında Cənubi Qafqaz Seyminin yaradılması və bölgədə yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi¹³⁴. Beləliklə, Cənubi Qafqazın ali hakimiyyət orqanı kimi Seym öz işinə başladı və E.Gegeçkori başda olmaqla Cənubi Qafqaz hökuməti təşkil edildi.

¹³⁴ Жвания Г. Великий Октябрь и победа Советской власти в Грузии. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1987. с.200

Seymin yaranması ilə Cənubi Qafqaz regionu qanuni seçilmiş nümayəndələrdən ibarət parlamentə, onun qarşısında məsuliyyət daşıyan hökumətə və Rusiyadan ayrılmaq imkanına malik olsa da, Seymə daxil olan partiyaların bu məsələdə yekdil olmaması, burada təmsil olunan hər üç millətin–gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilərin öz milli maraqlarına uyğun şəkildə təşkilatlanmaları və öz milli ideallarını gerçəkləşdirməyə çalışmaları, başqa sözlə onların mənafeələrinin toqquşması göstərilən problemin həll edilməsinə imkan vermədi. Bu şərtlər daxilində Zaqafqaziya (Cənubi Qafqaz-R.Q) Seyminin gerçəklikdən uzaq bir birlik olduğu və ilk böyük sarsıntıda bu Seymin dağılacağı göz qabağında idi¹³⁵.

Belə bir mürəkkəb şəraitdə, 1918-ci il martın 3-də Almaniya-Osmanlı bloku ölkələri ilə Rusiya arasında Brest-Litovskda sülh müqaviləsi imzalandı və bu müqaviləyə görə Sovet Rusiyası Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin (bölgədə keçiriləcək referendumun nəticələrinə uyğun olaraq) Türkiyəyə keçdiyini təsdiq etdi¹³⁶.

Komissarlıq kimi özünü gələcəkdə demokratik əsaslarla qurulacaq Rusiyanın bir hissəsi hesab edən Cənubi Qafqaz Seymi də, bolşevik hakimiyyətini tanımadığından Sovet Rusiyasının imzaladığı Brest-Litovsk sülhünü qəbul etməkdən və onun nəticələrini (Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin boşaldılmasını) yerinə yetirməkdən imtina etdi. Belə olan təqdirdə, Osmanlı dövləti Brestdə Sovet Rusiyasının imzaladığı sülh şərtlərini əlavə olaraq Cənubi Qafqaz Seyminə də qəbul etdirmək məcburiyyətində qaldı. Aparılmış müzakirələrin yekununda Osmanlı imperatorluğu ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında sülh konfransının 14 mart 1918-ci il tarixində Trabzonda açılması qərara alındı.

¹³⁵ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.74-75
¹³⁶ ATASE, A. 5/10677, K. 4324, D. 200, F. 28

1918-ci il martın 14-də Osmanlı dövləti ilə Cənubi Qafqaz Seymi arasında işə başlayan Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinə Akaki Çxenkelinin rəhbərlik edirdi. Tərkibinə H.Abaşidze, M.H.Hacınski, İ.Heydərov, Q.B.Qvazava, R.İ.Kaçaznuni, Q.M.Lasxişvili, M.Y.Mehdiyev, X.Xasməmmədov, A.İ.Xatısov və Ə.Şeyxülislamovun daxil olduğu bu nümayəndə heyətinin tərkibində M.Ə.Rəsulzadə müşavir kimi təmsil olunmuşdu¹³⁷.

Doqquz nəfərdən ibarət olan Osmanlı nümayəndə heyətinə isə Hüseyn Rauf Orbay rəhbərlik edirdi¹³⁸.

Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması göstərir ki, Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ olan Trabzon konfransında Seymin nümayəndə heyətinin tərkibində təmsil olunan Azərbaycan nümayəndələri Osmanlı rəsmiləri ilə görüşüb ölkənin gələcək taleyi ilə bağlı birbaşa danışıqlar aparmaq imkanı əldə edərək, yaranmış tarixi fürsətdən maksimum yararlanı bilmişlər.

Trabzon danışıqlarında iştirak edən Osmanlı nümayəndə heyəti ilə İstanbul arasında aparılmış teleqram mübadiləsi Seymi təmsil edən sülh nümayəndə heyətinin fəaliyyətini araşdırmaq baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Həmin sənədlərin sayəsində məlum olur ki, azərbaycanlı nümayəndələr Azərbaycan həqiqətlərini olduğu kimi türk rəsmi dairələrinə çatdırma və beləliklə, Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla bağlı siyasətinin konkretləşməsinə müəyyən təsir göstərə bilmişlər.

Trabzon konfransındakı Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Rauf bəyin buradan İstanbul hökumətinə göndərdiyi şifrəli teleqramlar Cənubi Qafqazı təmsil edən müsəlman nümayəndələrlə keçirilmiş görüşlər və müzakirə olunan məsələlər haqqında məlumat verən qiymətli məxəz hesab edilə bilər. BOA-da Xarici İşlər

¹³⁷ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4, v. 9-10

¹³⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2914, D. 475, F. 4-9

Nazirliyi Siyasi Qisim (HR.SYS) fon kodu altında mühafizə olunan bu teleqramlardan anlaşılır ki, keçirilmiş gizli görüşlərdə Cənubi Qafqaz hökumətində müsəlmanların yeri və rolu, Osmanlı tələblərinə münasibətdə sülh heyətindəki gürcü və ermənilərin, eyni zamanda Seymdəki ayrı-ayrı fraksiyaların mövqeyi və Cənubi Qafqazda cərəyan edən bir çox hadisə və proseslər haqqında müzakirələr aparılmış, erməni və gürcülərin mövqeyi barədə Osmanlı nümayəndə heyətinə ətraflı məlumatlar verilmişdir.

Trabzon konfransına dair Osmanlı mənbələri Azərbaycan nümayəndələrinin Cənubi Qafqazın gələcək taleyi ilə bağlı mövqelərini öyrənmək baxımından da maraq doğurur. Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Osmanlı nümayəndə heyəti ilə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin müsəlman üzvləri və bu zaman Trabzonda olan Dağıstan nümayəndələri arasında 1918-ci il martın 13-də keçirilən ilk gizli görüşdə Azərbaycan və Dağıstan nümayəndələri açıq şəkildə Qafqaz müsəlmanlarının Osmanlı ordusunun Qafqaza daxil olmasına ümid etmələrini bildirmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı mənbələri Trabzon konfransında Cənubi Qafqazın gələcək taleyi ilə bağlı müsəlman nümayəndələrinin fikrinin Osmanlı dövlətinin rəsmi mövqeyi ilə üst-üstə düşməsinə sübut edir. Konfransdakı Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Rauf bəy Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 16 mart 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında martın 13-də müsəlman nümayəndələrlə müzakirə olunan məsələlərlə bağlı yazır: "Bu gün Qafqaz heyətindəki müsəlman nümayəndələrlə gizli bir görüş keçirdik... Müsəlman nümayəndələr gürcülərin Batum məsələsi haqqında sonadək israr edəcəklərini və Qafqaz hökumətini Rusiyadan tamamilə ayırmaq üçün onu istiqlalını elan etməyə məcbur edilməsinin vacib

olduğunu söylədilər..."¹³⁹. Müsəlman nümayəndələr həmin görüşdə Rauf Orbaya, həmçinin onu da bildirdilər ki, "Cənubi Qafqaz hökuməti rusalardan yardım ala bilmək ümidi ilə onları özünə qarşı qoymamaq üçün öz istiqlaliyyətini elan etmək istəmir"¹⁴⁰.

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı nümayəndə heyətinin Cənubi Qafqaz hökumətinə qarşı irəli sürdüyü "...əgər doğrudan da Cənubi Qafqaz hökuməti beynəlxalq hüququn subyekti olmaq istəyirsə, onda tezliklə Rusiyadan ayrılıb öz müstəqilliyini elan etməlidir"¹⁴¹ tələbi Osmanlı dövlətinin Trabzon konfransında Cənubi Qafqazın siyasi taleyi ilə bağlı rəsmi mövqeyi idi. Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Hüseyn Rauf bəy bu fikri bəyənsə də, müsəlman, gürcü və ermənilərdən ibarət mürəkkəb bir "Qafqaz Cümhuriyyəti"nin təşəkkül tapmasını və yaşamasını mümkün hesab etmirdi¹⁴².

Trabzondakı Osmanlı nümayəndə heyətinin başçısı Rauf bəyin adından İstanbula göndərilən teleqramların təhlili onu deməyə əsas verir ki, Seymin Azərbaycan nümayəndələri ilə gizli görüş keçirib, Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin məqsəd və məramı, həmçinin Qafqazda gedən siyasi proseslər haqqında ətraflı məlumatlar ala bilən¹⁴³ Osmanlı nümayəndələri çevik hərəkət edir və Seym nümayəndələrinin istənilən manevrinə qarşı hazırlıqlı idilər. Bunu Rauf bəyin Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 28 mart 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramı bir daha sübut edir. 1918-ci il 26 mart tarixində müsəlman nümayəndələrlə keçirdiyi gizli görüşdə Seym hökumətinin tərkibi barədə ətraflı məlumat alan Rauf bəy bu barədə yazır: "Bu gün Qafqaz heyətindəki müsəlman nümayəndələrlə gizli bir görüş keçirildi. Verdikləri son məlumat aşağıda-

¹³⁹ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4, v. 25-26

¹⁴⁰ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.130-131

¹⁴¹ ARDA, f.970, siy.1, iş.3, v.6

¹⁴² BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4, v. 17-18

¹⁴³ Yəni orada. v. 25-26; v. 27; v. 60

kılardır: 1. 26 mart 1918-ci il tarixdə Seym yeni hökumətini təşkil etmişdir... 2. Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti üzvlərindən Tiflisə qayıdanların konfransdakı vəziyyət haqqındakı məruzələrindən sonra Çxenkeli Seym sədri Çxeidzedən aşağıdakı teleqramı almışdır: Türkiyə və Qafqaz arasında davamlı və hər iki tərəf üçün şərfli bir sülh bağlamaq üçün Müsyö Çxenkeliyə müstəqil olaraq təkliflə çıxış etmək üçün fəvqəladə səlahiyyət verilir...¹⁴⁴. Müsəlman nümayəndələrin verdikləri məlumata görə, ermənilər Şərqi Anadoluda əvvəlki altı vilayət yerinə yalnız altı sancaqda onlara muxtariyyət verilməsini irəli sürür və Qarsı Osmanlıya tərk etməyə razılıq verirlər, gürcülər isə Batumu əldə saxlamaq şərti ilə Qars, Ərdəhan və Artvini Osmanlıya verməyə razıdılar. Cənubi Qafqaz heyətinin gürcü və erməni nümayəndələrinin məqsəd və məramları, ilkin və ehtiyat planları haqqında Rauf bəyə ətraflı məlumat verən Azərbaycan nümayəndələri müsəlmanlara qarşı gürcü-erməni ittifaqının yaranmasına yol verməmək üçün Batumu gürcülərə güzəştə gedilməsini tövsiyə edirlər¹⁴⁵.

Mənbələrdə əks olunmuş məlumatlar əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Seym nümayəndə heyətinin azərbaycanlı üzvləri Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz hökumətini təmsil etmələrinə baxmayaraq, Azərbaycanın mənafeyi uğrunda çalışmış və Osmanlı nümayəndə heyəti ilə geniş əməkdaşlıq əlaqələri qurmuşlar.

Osmanlı nümayəndə heyətinin Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi şifrəli teleqramların araşdırılması, Seym nümayəndə heyətinin müsəlman nümayəndələri ilə yanaşı, gürcü nümayəndələrinin və Seym nümayəndə heyətinin sədri Çxenkelinin də Osmanlı nümayəndə heyəti ilə gizli görüşlər keçirdiklərini və gürcülərin mənafeələrini qorumağa çalışmalarını göstərir. Martın 17-də Osmanlı

¹⁴⁴ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4, v. 20

¹⁴⁵ Yenə orada. v. 25-26; v. 27

nümayəndə heyətinin rəhbəri Rauf bəy ilə Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin rəhbəri Akaki Çxenkeli arasında keçirilmiş gizli görüşdə Çxenkeli bildirir ki, ermənilərin ingilislərin təsirinə düşüb Cənubi Qafqazı anarxiya meydanına çevirmələrindən ehtiyatlanaraq məcburiyyət qarşısında konfransa Osmanlı erməniləri ilə bağlı tələb təqdim etsək də, bu tələbin üzərində sonadək dayanmayacağıq. Çxenkeli Batumun Qafqaz, ələlxüsus da Gürcüstan üçün həyati əhəmiyyət daşıdığını önə çəkərək Osmanlı dövlətinin fədakarlıq edib Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin Batumla bağlı qərərindən imtina etməsi və bu şəhəri Gürcüstana güzəştə getməsi üzərində təkid edirdi¹⁴⁶.

Osmanlı mənbələrinin araşdırılması Brest sülhünü qəbul edib, Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə keçdiyini təsdiq etməklə bağlı Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti, həmçinin Seymdəki fraksiyalar arasında birliyin olmamasını birmənalı şəkildə təsdiq edir. Erməni və gürcülər Osmanlı dövlətinin tələblərini rədd edib, onunla müharibə aparmağa çalışdırlarsa, Azərbaycan fraksiyası qarşılıqlı güzəştlər əsasında Osmanlı imperiyası ilə razılığa gəlməyi təklif edirdi. Azərbaycan nümayəndələrinin təklif etdikləri kompromis variantın öyrənilməsi baxımından M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov, M.H.Hacinski və Ə.Pepinov tərəfindən imzalanmış 1918-ci il 9 aprel tarixli memorandum xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müsəlmanların əsas məqsədlərinin Türkiyə ilə birləşmək olduğunu vurğulayan memorandum müəllifləri, bunun üçün ilk növbədə Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan olunmasını vacibliyini nəzərə çatdırır, müsəlmanların regionda təşkilati və hərbi cəhətdən zəif olduqlarını, rusların himayəsində olan ermənilərin Qafqazın müstəqilliyi üçün törətdikləri

¹⁴⁶ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4, v. 34

maneçiliyi, bolşeviklərin Bakıda törətdikləri qanlı əməlləri xüsusi vurğulayaraq, Qafqazda mövcud olan rus-erməni ittifaqına gürcülərin də daxil olmasının qarşısının alınması məqsədilə Batumun gürcülərə güzəştə gedilməsini tövsiyə edirdilər¹⁴⁷.

Osmanlı arxiv sənədləri sübut edir ki, sonda Brest-Litovsk sülhü ilə Osmanlı dövlətinə keçən ərazilərlə bağlı Seymə daxil olan fraksiyaların mövqeləri aşağıdakı kimi olmuşdur: gürcülər Batumu əldə saxlamaqla Qars və Ərdəhanın güzəştə gedilməsinə razı idilərsə, ermənilər Batum və Acariyanın güzəştə gedilməsinə tərəfdar olub, Qarsın Osmanlı dövlətinə verilməsinə razı deyildilər. Azərbaycan fraksiyası isə bu fikirdə idi ki, Qars və Ərdəhanın əhalisinin əksəriyyəti türklər olduğu üçün Brest-Litovsk müqaviləsinin bu iki vilayət haqqındakı maddələri yerinə yetirilməlidir. Onların fikrincə, Acariya Cənubi Qafqazın tərkibində ayrıca müsəlman respublikasına çevrilməlidir, əgər bu mümkün olmazsa, onda o, Türkiyəyə birləşdirilməlidir. Batum isə xaricə mühüm çıxış yolu kimi Cənubi Qafqazın tərkibində qalmalıdır¹⁴⁸.

Danışıqların uzanmasına baxmayaraq, Osmanlı nümayəndə heyəti Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında sülh bağlamağa israr edir, Seym nümayəndələri isə inadla buna qarşı çıxıb Brest müqaviləsinin qanuniliyini qəbul etməkdən imtina edirdilər¹⁴⁹. Belə olduqda Osmanlı hökuməti Trabzondakı nümayəndələrinə danışıqları dayandırmaq barədə göstəriş verdi. Buna görə də Osmanlı nümayəndələri aprelin 6-da (martın 24-də) Cənubi Qafqaz nümayəndələrinə ultimatum verib, Brest-Litovsk sülh müqaviləsinə tanıyıb-tanımamaq barəsində 48 saat ərzində cavab verilməsini tələb etdilər. Eyni zamanda, ultimatumda göstərilirdi ki, əgər Cənubi Qafqaz hökuməti Türkiyə ilə

¹⁴⁷ BOA, HR. SYS, D. 2371, G.6, v. 19-20

¹⁴⁸ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4, v. 60

¹⁴⁹ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.7, v. 47-69; BOA, HR.SYS, D. 2398, G.1, v. 1-38

müqavilə münasibətlərinə girmək istəyirsə, öz müstəqilliyini elan etməlidir, yalnız bundan sonra diplomatik danışıqlar başlana bilər.

Seymə ultimatumla bağlı müzakirələr çox ciddi bir şəkildə və nəticədə müsəlman fraksiyasına daxil olan müsavətlər, demokratik bitərəf qrup və ittihadçıların kəskin müqavimətinə baxmayaraq, Seym 1918-ci il 13 aprel tarixli iclasında Osmanlı dövləti ilə müharibə etmək haqqında qərar qəbul etdi. Osmanlı dövləti ilə baş verən səkkiz günlük müharibədə məğlub olan Seym türklərin sülh təklifini qəbul etməyə məcbur oldu.

Osmanlı tərəfinin sülh təşəbbüsü ilə çıxış etdiyi gün – aprelin 22-si günü Seymin iclasında Cənubi Qafqaz müstəqil Demokratik Federativ Respublika elan olundu. Həmçinin burada Osmanlı dövləti ilə sülh danışıqlarının davam etdirilməsi və tezliklə sülh müqaviləsinin bağlanması haqqında qərar qəbul edildi¹⁵⁰. Yeni hökumətin yaradılması sülh tərəfdarı olan A.Çxenkeliyə tapşırıldı. Çxenkelinin 23 aprel tarixli müraciətinə cavab olaraq Osmanlı dövləti aprelin 28-də Cənubi Qafqaz Respublikasının müstəqilliyini tanıdı və sülh danışıqlarının Batumda keçirilməsinə razılıq verdi¹⁵¹.

Trabzon danışıqları kəsildikdən az sonra Osmanlı dövlətinin siyasətini müəyyən edən əsas simalardan biri olan Ənvər paşa Trabzon və Batuma səfər etdi. O, Trabzonda olarkən Azərbaycan nümayəndələri ilə görüşdü. Azərbaycan nümayəndələri Cənubi Qafqazın siyasi quruluşu, xüsusilə də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında qurulacaq münasibətlərin mahiyyəti barədə Ənvər paşanın mövqeyini öyrənmək istədilər. Ənvər paşa bildirdi ki, “müsəlman qəza-

¹⁵⁰ Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Типография правительства Грузинской Республики, 1919. с.222

¹⁵¹ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике (1918-1921).

Париж: Наваррское анонимное типографское общество, 1924. с.33;

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии.

Тифлис: Типография правительства Грузинской Республики. с.253

ları olan Axıska və Axalkələk əsrlərlə birləşməyə can atdığı Türkiyəyə verilmişdir. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan isə ümumi Seym və Osmanlı dövləti ilə sıx ittifaqda federasiya, yaxud konfederasiya yaratmalıdırlar. Əgər vahid Cənubi Qafqaz federasiyası yaratmaq mümkün olmazsa, onda Türkiyə ilə ümumi sərhədi olan Azərbaycan Osmanlı imperiyası ilə daha sıx, hətta Avstriya-Macaristan formasında ittifaqa girə bilər¹⁵². Lakin bu ideya ilə bağlı Seymin Müsəlman fraksiyasının fəaliyyəti göstərdi ki, Azərbaycanın siyasi xadimləri Osmanlı imperiyası ilə sıx əlaqədə olan müstəqil Azərbaycan dövləti yaratmağı üstün tuturdular, onlar Azərbaycanı Osmanlı dövlətinin Macarıstanına çevirmək fikrindən uzaq idilər.

Osmanlı imperiyası və Cənubi Qafqaz Seymi arasındakı münasibətlərə, xüsusilə Trabzon konfransında Osmanlı dövlətinin irəli sürdüyü tələblərə müxtəlif mövqelərdən yanaşma Seym fraksiyaları arasında onsuz da mövcud olan fikir ayrılıqları və ziddiyyətləri daha da kəskinləşdirdi. Cənubi Qafqazın müstəqilliyinin elan edilməsi də Seymin fəaliyyətində elə bir ciddi dəyişiklik yaratmadı və bununla da Seymin parçalanması labüd oldu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Osmanlı–Azərbaycan münasibətlərinin inkişafını özündə əks etdirən Osmanlı arxiv sənədləri, ilkin məxəz olmaq etibarilə bir sıra mühüm məsələlərə aydınlıq gətirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Osmanlı və Azərbaycan mənbələrinin qarşılıqlı şəkildə araşdırılması bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, hələ Birinci Dünya müharibəsinin ilk illərindən etibarən Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı nümayəndələri ilə Osmanlı imperiyası arasında münasibətlər yaranmağa başlasa da, həmin dövrdə çar Rusiyasının mövcudluğu qarşılıqlı münasibətlərin praktiki-siyasi müstə-

¹⁵² ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 30-33; Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. s.98-99

viyə keçməsinə imkan verməmişdir. Rusiyadakı Oktyabr çevrilişindən sonra Azərbaycanda yaranmış xaotik vəziyyətin xalqın mövcudluğunu təhdid etməsi azərbaycanlıların yeganə ümid yeri kimi Osmanlı imperiyasına üz tutmalarına səbəb olmuşdur. Bu dövrdən – 1917-ci ilin sonlarından etibarən Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı arasında birbaşa siyasi əlaqələr öz inkişaf dövrünə qədəm qoymuşdur.

Osmanlı arxiv materiallarının, xüsusilə, Trabzon konfransının gedişini özündə əks etdirən sənədlərin ümumiləşdirilməsi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan–Osmanlı münasibətlərinin inkişafında yeni mərhələ olan Trabzon konfransından sonra Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazla, xüsusilə Azərbaycanla bağlı siyasəti konkretləşmiş, Seymdə müsəlmanların elə bir həlledici rol oynamadığını görən və bu istəyinin təmin edilməsi üçün Şimali Qafqazın bu federasiyaya daxil edilməsinə nail ola bilməyən Osmanlı dövləti “Cənubi Qafqaz Federasiyası” fikrindən imtina edərək, Qafqazda xristianlara qarşı müsəlmanları qorumaq və regionda öz siyasəti baxımından uyğun bildiyi bir müsəlman dövləti qurmaq xəttini götürmüşdür. Türk tarixçisi A.Kurat isə Osmanlı dövlətinin bu məqsədini onun “Qafqazda Türkiyə ilə Rusiya arasında bufer rolunu oynayacaq, Osmanlı dövlətinin himayəsi və nəzarətində olacaq bir “İslam dövləti” qurmaq” niyyəti kimi xarakterizə etmişdir¹⁵³.

§2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesi

Osmanlı dövlətinin təzyiqləri və tələbləri nəticəsində 1918-ci il aprelin 22-də müstəqilliyi elan olunmuş Cənubi Qafqaz Demok-

¹⁵³ Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990. s.527

ratik Federativ Respublikası aprelin 28-də Osmanlı imperiyası tərəfindən rəsmən tanındı. Osmanlı tələblərini qəbul edən Cənubi Qafqaz Respublikası və Osmanlı imperiyası arasında aparılmış müzakirələrin yekunu olaraq tərəflər arasında sülh konfransının may ayının 11-də Batumda açılması haqqında qərar qəbul edildi.

Cənubi Qafqaz regionunun müstəqil dövlət kimi təmsil olunduğu Batum konfransı Osmanlı–Azərbaycan münasibətlərinin inkişafında yeni bir mərhələ olmaqla, müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesinə, ümumilikdə isə Cənubi Qafqazın siyasi xəritəsinin dəyişməsinə mühüm təsir göstərmişdir. Batum konfransını əks etdirən Osmanlı mənbələrinin öyrənilməsi şübhəsiz ki, bəzi mənbəşünaslıq problemlərinin həll edilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

1918-ci il may ayının 11-də açılan və fasilələrlə iyunun 4-nə qədər davam edən Batum konfransında Osmanlı dövlətinin ədliyyə və xarici işlər naziri Xəlil bəy Mentəşenin rəhbərlik etdiyi 10 nəfərlik nümayəndə heyəti ilə təmsil olunmuşdu. Qafqaz cəbhəsinin komandanı general-leytenant Mehmed Vehib paşa da bu heyətdə təmsil olunan əsas simalardan biri idi¹⁵⁴.

Konfransda Cənubi Qafqazı təmsil edən A.Çxenkelinin rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə Seymədəki fraksiyalararası qarşılıqlı inamsızlıq səbəbindən 45 nəfər daxil olsa da, nümayəndəliyin yalnız altı üzvü–gürcülərdən A.Çxenkeli və N.Nikoladze, azərbaycanlılardan M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski, ermənilərdən R.İ.Kaçaznuni və A.İ.Xatisov həlledici səsə malik idi. Osmanlı və Cənubi Qafqaz nümayəndələrindən başqa, konfransda Şimali Qafqaz dağlıları da H.Bammatovun rəhbərliyi altında bir nümayəndə

heyəti ilə təmsil olunmuşdu¹⁵⁵. Trabzon konfransından fərqli olaraq Batum konfransında Almaniya da Otto fon Lossovun rəhbərlik etdiyi bir heyətlə müşahidəçi qismində iştirak edirdi.

Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz Seyminin Brest-Litovsk sülhünün şərtlərini qəbul etməməsi və Osmanlı dövlətinin tələblərinə qarşı silahlı müqavimət göstərməsi Batum konfransında Osmanlı dövlətinin tələblərinin daha da sərtləşməsinə səbəb oldu. Osmanlı dövlətinin Batum konfransında qarşısına qoyduğu məqsədləri öyrənmək baxımından konfrans ərəfasində, mayın 2-də Ənvər paşa tərəfindən Vehib paşaya göndərilən “Cənubi Qafqaz Respublikası ilə imzalanacaq müqavilənin layihəsi” maraqlıdır. 11 maddədən ibarət olan layihəyə görə, Qafqaz hökuməti ordusunu dərhal hal-hazırkı vəziyyətdə buraxmalı, bu ordunun miqdarı və yerləşəcəyi yer Osmanlı hökumətinin razılığı ilə təyin edilməli, Qafqaz hökuməti Osmanlı dövləti tərəfindən yaradılacaq müsəlman taboru üçün öz ərazisində könüllü toplanmasına icazə verməli, zərurət yarandığı halda Osmanlı dövləti daxili nizam-intizam və asayişin bərpa olunması və qorunması üçün Qafqaz hökumətinə silahlı qüvvələri ilə köməklik göstərməli və Qafqaz hökumətinin sərhədlərini xarici düşmənlərdən qorumaq, Qafqaz hökuməti Antanta ölkələrinin zabitlərini ölkəsindən çıxarmalı, dəmiryollarını Osmanlı dövlətinin nəzarətinə verməli və Osmanlı dövləti tələb etdiyi təqdirdə, Bakı limanındakı müəssisələrlə Xəzər dənizindəki Qafqaz hökumətinə aid nəqliyyat vasitələrini Osmanlı hökumətinin sərəncamına verməli idi¹⁵⁶.

¹⁵⁴ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4, v. 25-26

¹⁵⁵ Şahin E. Trabzon ve Batum Konferanslarında Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlığı İle İlgili Gelişmeler // Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 4, Erzurum, 1996. s.82

¹⁵⁶ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 2-4

Layihənin mətnindən göründüyü kimi, Osmanlı dövləti Qafqazı tam olaraq öz nüfuz dairəsinə daxil etmək niyyətində idi. Müqavilə layihəsinin səkkizinci maddəsi Osmanlı dövlətinin Şərqi siyasətinin təkə Qafqaz ilə məhdudlaşlayıb, eyni zamanda Orta Asiyaya da istiqamətləndiyini xəbər verirdi. Burada göstərilirdi ki, "Osmanlı dövləti tərəfindən tələb edildiyi təqdirdə Bakı limanındakı müəssisələrlə Xəzər dənizindəki Qafqaz hökumətinə aid nəqliyyat vasitələri Osmanlı hökumətinin sərəncamına verməlidir"¹⁵⁷.

Batum konfransında Osmanlı dövlətinin ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı irəli sürdüyü tələblərin daha da sərtləşməsinə Osmanlı mənəbləri də təsdiq edir. Ənvər paşa tərəfindən mayın 4-də konfransdakı türk heyətinə göndərilən Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqaz Respublikasına qəbul etdirmək istədiyi yeni sərhəd xəttini özündə əks etdirən layihəyə görə, Axıska, Axalkələk, Gümrü, Alagöz dağı, Sürməli, Şəhur və Naxçıvan Osmanlı dövlətinə verilməli idi¹⁵⁸.

Arxiv sənədlərindən məlum olur ki, Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaz Respublikasına qarşı irəli sürdüyü yeni ərazi iddiaları həddindən çox böyük tələblər olduğundan Batum konfransındaki türk nümayəndə heyətinin sədri Xəlil bəy Mentəşə tərəfindən məqbul hesab edilməmişdir. Lakin Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşa mayın 10-da Xəlil bəyə göndərdiyi şifrəli teleqramında məsələni qəti qoyaraq yazırdı: "...Təyin edilən sərhədlə gürcülərin heç bir əlaqəsi yoxdur... Bu sərhədi qəti olaraq təklif edin. Biz nə etsək də ermənilərlə bizim aramızda düşmənçilik davam edəcəkdir..."¹⁵⁹. Baş nazirin tələbi ilə hesablaşan Xəlil bəy Mentəşə Batum konfransının 1918-ci il may ayının 11-də keçirilən ilk

¹⁵⁷ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 2-4

¹⁵⁸ BOA, HR.SYS, D. 2399, G.1, v. 1-2

¹⁵⁹ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.5, v. 23

iclasında nota ilə çıxış edərək göstərilən şərtləri Cənubi Qafqaz Respublikası qarşısında qaldırdı.

Osmanlı dövləti tərəfindən yeni ərazi iddialarının irəli sürülməsi Batuma Brest-Litovsk müqaviləsi əsasında sülh bağlamaq üçün gəlmiş¹⁶⁰ Cənubi Qafqaz nümayəndə heyəti arasında gərgin bir vəziyyətin yaranmasına, nümayəndə heyətində, həmçinin Seymədə onsuz da mövcud olan fikir ayrılıqları və ziddiyyətlərin daha da dərinləşməsinə səbəb oldu.

Batum konfransının davam etdiyi müddətdə konfransdakı türk nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy ilə Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşa, eyni zamanda hərbi nümayəndə Vehib paşa ilə Ənvər paşa arasında aparılmış intensiv teleqram mübadiləsi göstərir ki, konfrans boyu türklər tərəfindən atılan bütün addımlar sədrəzəmin və baş komandan vəkiliyin göstərişi ilə həyata keçirilmişdir. Hazırda ATASE arxivində mühafizə olunan bu şifrəli teleqramlar (müharibə dövrünün konspirasiya tələblərinə uyğun olaraq həmin dövrdə yazışmalar xüsusi qayda ilə şifrələnirdi – R.Q.) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində baş verən mürəkkəb siyasi hadisələrin obyektiv şəkildə araşdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Arxiv sənədlərinin araşdırılması belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, Ənvər paşa tərəfindən orduya verilən və diplomatik dairələrlə razılaşdırılmamış bəzi əmrlər Batum konfransının gedişində diplomatların işinə mane olmuşdur. Məsələn, Batum konfransının işə başladığı ilk günlərdə Ənvər paşa tərəfindən İrəvanın işğal edilməsi haqqında orduya verilən əmri Xəlil paşa narazılıqla qarşılamış və o, Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi teleqramında Ənvər paşa tərəfindən belə bir əmrin verilməsindən nazirliyin

¹⁶⁰ BOA, HR. SYS, D. 2398, G.7

xəbərinin olub-olmamasını soruşaraq yazmışdır: “Ordu komandanı əvvəlki gün İrəvanı işğal etmək haqqında orduya əmr verdi. Brest hüdudunun şərqindəki ərazinin işğal edilməsi məsələsi ilk öncə siyasi məsələdir. Ənvər paşanın verdiyi bu əmrdən Xarici İşlər Nazirliyinin xəbəri varmı? Varsa əgər, belə bir qərar haqqında məlumat verilməsini xahiş edirəm...”¹⁶¹. Arxiv sənədlərindən anlaşılır ki, Ənvər paşanın belə bir əmr imzalamasından Xarici İşlər Nazirliyinin heç bir xəbəri olmamışdır. Ümumiyyətlə, Batum konfransı ilə bağlı Osmanlı sənədlərinin təhlili bizə belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, konfrans dövründə ortaya çıxan bütün məsələlər yalnız Xəlil bəy, Tələt paşa, Ənvər paşa və Vehib paşa arasında müzakirə edilmiş və bütün qərarlar bu məhdud dairədə qəbul olunmuşdur.

Osmanlı nümayəndə heyətinin başçısı Xəlil bəyin mərkəzi hökumətə göndərdiyi 18 may 1918-ci il tarixli teleqramı Batum danışıqlarında iştirak edən fon Lossovun rəhbərlik etdiyi alman nümayəndələrinin mövqeyini müəyyən etmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Göstərilən teleqramda xarici işlər naziri fon Külmanın Batum danışıqlarında Almanyanın mövqeyi ilə bağlı fon Lossova verdiyi təlimat əks olunmuşdur: “1. Brest-Litovsk sülhünün əsas tutulması; 2. Qətiyyən təzyiq göstərilmədən tərəflərin razılığı əsasında kiçik miqdarda sərhəd dəyişikliyinə edilməsi; 3. Dəmir yollarından sərbəst istifadə edilməsi, lakin idarə və nəzarət etmək üçün yaradılacaq qarışıq komissiyaya (dəmir yolları nəzərdə tutulur – R.Q.) bir almanın rəhbərlik etməsi...”¹⁶². Osmanlı tərəfi Xəlil bəyin təmsalında almanların dəmiryolları haqqındakı təklifini rədd edərək, əks təqdirdə bunun Osmanlı dövlətinin Almanyanın diktəsi ilə hərəkət edən bir qüvvə olması anlamına gələcəyini və müsəlmanlar üzərində Osmanlı dövlətinin nüfuzuna xələl gətirə-

¹⁶¹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 11

¹⁶² Yenə orada. v. 83-86

cəyini bildirdi”¹⁶³. Beləliklə, türklər bu təkliflərin heç birini qəbul etmədilər, almanlar da Osmanlı dövləti ilə münasibətləri kəskinləşdirməmək üçün təkid etmədilər və danışıqların sonrakı gedişi üçün öz vasitəçiliklərini təklif etdilər¹⁶⁴. Azərbaycan nümayəndələrinin etirazlarına baxmayaraq, Cənubi Qafqaz heyəti Almanyanın vasitəçiliyini qəbul etsə də, Osmanlı tərəfi qəti olaraq alman vasitəçiliyindən imtina etdi.

Artıq may ayının ortalarından başlayaraq, Cənubi Qafqaz Seyminə daxil olan hər üç millətin nümayəndələrinin Batum konfransındakı türk nümayəndə heyəti ilə ayrı-ayrılıqda müzakirələr aparmaları və öz milli maraqlarını qorumağa çalışmaları Osmanlı arxiv sənədləri ilə də təsdiqlənir. Batum danışıqlarında meydana çıxan ziddiyyətlər Azərbaycan nümayəndələrinin Türkiyəyə, gürcü və erməni nümayəndələrinin isə Almaniyaya sığınmasına gətirib çıxartdı ki, belə şərtlər daxilində Cənubi Qafqaz federasiyasının mövcudluğu sual altında qaldı¹⁶⁵. Osmanlı tələbləri qarşısında çıxış yolu kimi Almaniyaya sığınmaq qərarına gələn gürcülər hələ Batum danışıqlarının əvvəllərində—mayın 14-dən etibarən almanlarla separat danışıqlara başlamışdılar. Gizli aparılan gürcü-alman danışıqları “Poti razılaşması” ilə nəticələndi ki, bu razılaşma ilə Gürcüstan Federasiyadan çıxıb öz müstəqilliyini elan edir və Almanyanın qəyyumluğunu qəbul edirdi.

“Poti razılaşması”na əsasən Gürcüstanın dəmir yolları, limanları və təbii sərvətləri Almanyanın nəzarətinə keçirdi. Bunun əvəzində isə Almaniya Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyacaq və onun Sovet Rusiyası tərəfindən tanınması üçün çalışacaqdı, həmçinin Gürcüstanın sərhədlərinin müəyyən edilməsi və onun qonşu dövlət-

¹⁶³ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 45-50

¹⁶⁴ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.149

¹⁶⁵ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.149

lərlə münasibətlərinin qurulmasında da Almaniya köməklik göstər-
məli idi¹⁶⁶. Almaniyaya arxalanan gürcülər artıq may ayının 22-də
Gürcüstanın müstəqilliyini elan etmək haqqında qəti qərara gəldilər.

Xarici qüvvələrin təsiri ilə regionda yaranmış mövcud vəziyyətdə Cənubi Qafqaz Seyminin parçalanmaq ərafəsində olduğu artıq göz qabağında idi. Türkiyə arxivlərində mühafizə olunan Osmanlı xarici siyasətinə dair sənədlərin araşdırılması göstərir ki, belə bir şəraitdə Osmanlı dövlətini narahat edən əsas problem, federasiyanın parçalanacağı təqdirdə erməni dövlətinin yaradılması məsələsinin də gündəliyə gəlməsi olmuşdur.

Osmanlı mənbələrinin təhlilinə əsasən qeyd etmək olar ki, Osmanlı dövləti əvvəlcə erməni dövlətinin yaradılmasına yol verməməyə çalışmışdır. Bu məqsədlə, Osmanlı rəsmiləri tərəfindən ermənilərsiz gürcü-müsəlman konfederasiyasının yaradılması məsələsi gündəliyə çıxarılsa da, gürcülər bu təklifi qəbul etməkdən qəti olaraq imtina etmişdilər. Göstərilən məsələ ilə bağlı Xəlil bəy sədrəzəm Tələt paşaya göndərdiyi 20 may 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında məlumat verərək bildirir ki, Osmanlı tərəfinin Cənubi Qafqaz İttifaqının dağılacağı halda ermənilərin iştirakı olmadan gürcülərin müsəlmanlarla konfederasiya yaratmaq təklifini gürcü nümayəndəsi Çxenkeli münasib hesab etmir və bunu ermənilərin Cənubi Qafqazın hər tərəfinə yayılması və gələcəkdə anarxiya və iğtişaşlara səbəb olacaqları ilə əlaqələndirir¹⁶⁷. Daha sonra, gürcü, erməni, Azərbaycan və Şimali Qafqaz nümayəndələri ilə ayrılıqda görüşüb apardığı müzakirələr haqda məlumat verən və mülahizələrini bölüşən Xəlil bəy, Azərbaycan nümayəndələrinin Osmanlı ordusunun önündən qaçan erməni silahlı birləşmələrinin

¹⁶⁶ Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009. s.85-86

¹⁶⁷ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 45-50

müsəlman kəndlərində törədəcəkləri qırğınlardan narahat olduqlarını vurğulayır və Azərbaycan nümayəndələrinə Osmanlı dövlətinə keçəcək ərazinin qarşı tərəfində ermənilərə bir qədər yer ayırmalarını tövsiyə etdiyini bildirir: "... Bizim alacağımız ərazinin qarşı tərəfində də ermənilərə bir qədər ərazi ayrılarsa əgər bu onların müqaviməti dayandıracaqlarına gətirib çıxaracağını müsəlmanlara söylədiyim kimi Çxenkeliyə də bildirdim..."¹⁶⁸.

Batum konfransı ilə bağlı indiyə qədər kifayət qədər əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, konfrans boyu cərəyan edən hadisə və prosesləri dolğun işıqlandırmaq, tarixşünaslıqda yer almış səhv tendensiyaları aradan qaldırmaq baxımından Osmanlı arxiv sənədlərinin əhəmiyyəti əvəzsizdir. Dövrün hərbi-siyasi proseslərini əks etdirən bu sənədlərin təhlil süzgəcindən keçirilməsi, tarixşünaslıqda mövcud olan böyük bir boşluğun doldurulmasına yardım edəcəkdir. Belə səhv tendensiyalardan biri, həmin dövrdə Azərbaycan türklərinin guya, gürcülərdən fərqli olaraq, erməni dövlətinin yaradılmasına imkan vermək istəməmələri ilə bağlıdır. BOA-da Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda saxlanılan Batum konfransı ilə bağlı sənədlər bu fikrin tamamilə əksini sübut edir. Belə ki, Cənubi Qafqazda ermənilərsiz gürcü-müsəlman konfederasiyasının yaradılması məsələsi ortaya çıxan zaman gürcülər kimi Azərbaycan nümayəndələri də birmənalı olaraq bu təklifin əleyhinə çıxmış və federasiyanın dağılacağı təqdirdə gürcü və Azərbaycan dövlətləri ilə yanaşı erməni dövlətinin də yaradılmasının vacibliyini əsaslandırmışlar, amma bu dövlətin Azərbaycan ərazisində deyil, türk ultimatumunda tələb edilən və ermənilərin çoxluqda yaşadıkları bölgələrdə yaradılmasını vacib hesab etmişlər¹⁶⁹.

¹⁶⁸ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 45-50

¹⁶⁹ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.4, v. 19

Bu məsələ ilə bağlı həmin günlərdə Batumda olan Əhməd bəy Ağaoğlu və Əli bəy Hüseyinzadə tərəfindən 22 may 1918-ci il tarixində Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşa və baş komandan vəkili və hərbi nazir Ənvər paşaya göndərilən müraciətnamədə açıq şəkildə bildirilir ki: "Osmanlı dövlətinin ultimatumda tələb etdiyi ərazilərin əhalisinin əksəriyyəti erməni olduğu halda, erməni dövlətinin yaradılması üçün nəzərdə tutulan qəzaların əhalisinin əksəriyyəti müsəlmanlardır. Bundan başqa, gürcülər ermənilərin məskunlaşdığı ərazidən də əldə etdiklərindən, ultimatumun ehtiva etdiyi qəzalar xaricindəki yerlərin hamısı Azərbaycan hüdudu daxilində qalır. Bununla bərabər, Osmanlı dövləti tərəfindən işğal olunacaq ərazidə yaşayan ermənilər də orada qalmayaraq ümumən mühacirət etməyə və Azərbaycan ərazisinə doğru axmağa başlayacaqlar..."¹⁷⁰.

Azərbaycan nümayəndələrinin erməni dövlətinin yaranması probleminə dair mövqelərini öyrənmək baxımından M.H.Hacinski, M.Ə.Rəsulzadə, Əhməd bəy (Can, Baba), A.Səfikürdski, Ə.C.Pepinov, M.Y.Cəfərov, F.X.Xoyski, N.Yusifbəyli və X.Xasməmmədovun imzaları ilə mayın 23-də Ənvər paşaya göndərilən müraciətnamə¹⁷¹ sözügedən problemin araşdırılması baxımından qiymətli mənbədir. Erməni dövlətinin yaradılması məsələsini əhatə edən müraciətdə müəlliflər, Osmanlı hökumətinin ərazi-sərhəd haqqındakı iddiaları ilə birləşmiş Qafqaz fikrinin məhv olmasını, ermənilər üçün ərazinin qalmamasını, gürcülərin isə iki kantonlu Qafqaz hökumətinə razılıq verməmələrini, onların ermənilərlə münasibətləri pisləşdirməmək və erməni mühacirətinin qarşısını kəsmək məqsədilə öz istiqlalyyətlərini elan etməyə hazırlaşdıqlarını Ənvər paşanın diqqətinə çatdırır, belə olduqda Şimali Qafqaz ilə birlikdə Qafqaz müsəlmanlarının istiqlalyyətinin elan edilməsinin yeganə çıxış yolu

¹⁷⁰ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.4, v. 19.

¹⁷¹ Yenə orada. v. 12

kimi qaldığını, lakin bu məsələnin vaxtının hələ çatmadığını göstərirlər¹⁷². Erməni dövlətinin yaradılması məsələsinə toxunan müraciət müəllifləri Ənvər paşaya sual edirlər ki, "öz daxilində intiqama meylli, daim fürsət gözləyən, imkan tapan kimi arxadan xəncər vurmağa hazır olan, türk siyasəti əleyhinə xarici qüvvələrin intriqa ələtinə çevrilmiş bir milyon yarım erməni saxlamaq daha münasibdir, yoxsa türk milləti ilə dost, hərbi nöqteyi-nəzərdən zərərsiz və milli amalı təmin olunmuş kiçik bir erməni kantonumu?. Milli siyasətimiz nöqteyi-nəzərindən bizcə ikinci variant daha münasibdir"¹⁷³.

Sənəddən görüldüyü kimi, Azərbaycan nümayəndələri heç də erməni dövlətinin yaranmasının əleyhinə olmayıb, əslində bu məsələnin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Müəlliflər erməni dövlətinin yaradılmasına dair mövqelərini belə əsaslandırirdilər: "Biz erməni kantonunun yaradılmasından bəhs edərkən məqsədimiz erməniləri müdafiə etmək deyil, məsələyə öz siyasətimiz, ümumi türk siyasəti nöqteyi-nəzərindən baxır və məsələni bu siyasət qaydası ilə həll etmək istəyirik..."¹⁷⁴.

Erməni dövlətinin yaradılması məsələsində Xəlil bəy Menteşə ilə eyni mövqedən çıxış edən Azərbaycan nümayəndələri öz mövqelərini əsaslandıraraq bildirirdilər ki, əgər bölgədə üç-gürcü, müsəlman və erməni kantonları yerinə yalnız iki-gürcü və müsəlman dövlətləri yaradılsa, o zaman Cənubi Qafqazda və xüsusilə də ultimatumda tələb edilən, Osmanlı dövlətinə birləşdiriləcək ərazilərdə olan böyük erməni kütləsi Azərbaycana axışacaq və nəticədə ölkə faktiki olaraq daha böyük qırğınlar, müsibətlər və dağıntılarla üzləşəcəkdir. Buna yol verməmək üçün müsəlman nümayəndələr kiçik bir ərazidə ermənilərin milli dövlətlərini yaratmaq və bütün er-

¹⁷² BOA, HR.SYS, D. 2398, G.4, v. 12

¹⁷³ Yenə orada. v. 12

¹⁷⁴ Yenə orada. v. 12

mənilləri orada bir yerə toplamaq fikrini irəli sürürdülər. Dövrün sənədlərinin araşdırılması göstərir ki, bəhs edilən dövrdə ermənilərin kompakt yaşadıqları ərazilər türk ultimatumunda yer aldığı üçün Azərbaycan nümayəndələrinin mövqeyi yeganə düzgün variant idi.

Arxiv sənədlərindən anlaşılır ki, bu dövrdə “erməni məsələsi”nin həlli ilə bağlı Osmanlı hakim dairələrində də yekdil fikir yox idi. Rəsmi sənədlər göstərir ki, Tələt paşa və Ənvər paşa bölgədə erməni dövlətinin yaradılması məsələsinə müsbət yanaşmır və bu prosesin gerçəkləşməsinə qəti olaraq imkan vermək istəmirdilər. Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşa Batum konfransındakı türk nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəyə göndərdiyi 1918-ci il 24 may tarixli teleqramında erməni dövlətinin yaradılmasına dair mövqeyi əks olunmuşdur. Teleqramdan anlaşılır ki, Tələt paşa kiçik bir erməni muxtariyyətinin beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələrək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcəyindən, İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanaraq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq, gələcəkdə xristian gürcülərlə birlikdə Osmanlı dövlətinin əleyhinə hərəkət edəcəyindən ehtiyat edirmiş¹⁷⁵. Tələt paşa məsələnin həlli kimi obrazlı şəkildə “çibən kökündən təmizləməyi”, bunun mümkün olmadığı təqdirdə isə Ermənistanın çox zəif və yaşamayacaq şəkildə qurulmasını təklif edirdi¹⁷⁶. Qeyd etmək lazımdır ki, məsələ ilə bağlı Ənvər paşanın da Vehib paşaya göndərdiyi teleqram eyni məzmunu malik idi¹⁷⁷.

Batum ilə İstanbul arasında gedən teleqram mübadiləsindən aydın olur ki, konfransdakı türk heyətinin rəhbəri, ədliyyə naziri Xəlil bəy və Şərqi cəbhəsinin komandanı Vehib paşa kimi siyasi xa-

¹⁷⁵ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.5, v. 113-115

¹⁷⁶ Yəni orada.

¹⁷⁷ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31

dimlər erməni məsələsinin həllində Tələt və Ənvər paşadan fərqli olaraq əks mövqedə dururdular. Vehib paşa Ənvər paşaya göndərdiyi cavab teleqramında “verilən əmrləri yerinə yetirmək üçün çalışdıqlarını” bildirir və daha sonra qeyd edirdi ki, “erməniləri büsbütün qeyri-mövcud edə bilmərik, onlara bir vücud vermək zərurət və məcburiyyətindəyik”¹⁷⁸. Xəlil bəy və Vehib paşanın göndərdikləri teleqramların məzmunundan məlum olur ki, onların hər ikisi ən azından beynəlxalq aləm qarşısında sığortalanmaq üçün ermənilərə müəyyən güzəştlər verilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər¹⁷⁹.

Göstərilən məsələ ilə bağlı sədrəzəm Tələt paşaya ünvanlanmış və mətbuatda nəşr olunmuş müraciətnamə də xeyli dərəcədə maraqlı doğurur. Müraciətdə deyilir: “Ordusu olmadığı halda belə, bizə əsrlərcə unutmayacağımız olduqca qanlı xatirələr buraxan bir Ermənistanın əgər ordusu olarsa, xisləti etibarilə yenə əlbəttə, təcavüzkar olar, hər işimizə müdaxilə edir. Amerikaya, İngiltərəyə istinad edəcək İrəvan hökuməti Bolqarıstan kimi, şərq vilayətlərimizi bir Makedoniya, bir Armenia-İrredenta* kimi qəbul edir¹⁸⁰. Müraciətin mətnindən göründüyü kimi, erməni dövlətinin sonradan Anadoluya ərazi iddiaları irəli sürmək təhlükəsi qiymətləndirilir və bu barədə hökumətə xəbərdarlıq edilir. Hər halda, gətirilən faktlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Osmanlı siyasi və ictimai dairələrində erməni dövlətinin yaradılması məsələsinə münasibət birmənalı deyildi.

¹⁷⁸ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31

¹⁷⁹ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31; BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 88-90

* Qeyd 1: İrredenta italyan sözü olub mənası “azad edilməmiş torpaq” deməkdir. Əsası 1878-ci ildə Menotti Haribaldi tərəfindən qoyulmuş, məqsədi bütün italyanları İtaliya kralının hakimiyyəti altında birləşdirmək olan siyasi birlik belə adlanırdı.

¹⁸⁰ “Defter-i Temenniyat-ı Mühimmeye: Ermeni Cumhuriyeti'ne Dair Sadrazam Talat Paşa Hazretleri'ne”, Atı, qaz., İstanbul, 1334, 23 Haziran (1918, 23 iyun), №174. s.1

Osmanlı arxiv sənədləri ermənilərin özlərinin də gürcülərlə və ya azərbaycanlılarla birlikdə konfederasiya yaratmaq fikrindən uzaq olmalarını sübut edir. Bu məsələ ilə bağlı Xəlil bəy tərəfindən sədrəzəmə göndərilən 24 may 1918-ci il tarixli teleqramda məlumat verilir. Xəlil bəy, gürcü, erməni və müsəlman nümayəndələri ilə keçirdiyi görüşlər və apardığı danışıqlar haqqında da məlumat verərək bildirir ki, "gürcülər ermənilərsiz müsəlmanlarla birlikdə belə konfederasiyada qalmamağa qərar veriblər, əgər ermənilər müharibəyə rəvac versələr gürcülər bu müharibədə iştirak etməyəcək və öz sərhədləri daxilində istiqlalıyyətini elan edərək kənara çəkiliblər. Ermənilər konfederasiyada qalmaq istəmirlər və onlara edilən təklif dairəsində sülh imzalamamağa qərar veriblər"¹⁸¹. Ermənilər Osmanlı dövlətinin ermənilər üçün ayırdığı ərazilərin erməni xalqının yaşaması üçün həddindən çox az olmasından şikayətlənir və Türkiyənin təklif etdiyi sərhədlərin iki xalq arasında daimi bir düşmənçiliyə yol açacağından narahat olduqlarını bildirirdilər¹⁸².

Diplomatik teleqramların məzmununun təhlili göstərir ki, Osmanlı ultimatumuna münasibətdə dərinləşən fikir ayrılıqları və ziddiyyətlər nəticəsində Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasının labüdlüyü fonunda Osmanlı hakim dairələrində Azərbaycanın siyasi gələcəyi ilə bağlı mülahizələr konkretləşməyə başlamışdı.

Osmanlı rəsmiləri arasında aparılan teleqram mübadiləsindən məlum olur ki, Tiflisdə cərəyan edən hadisə və proseslərdən haqqında məlumatlı olan Türkiyə hakim dairələri hadisələrin hansı məcraya yönələcəyini, yeni Cənubi Qafqaz Federasiyasının parçalanacağını düzgün proqnozlaşdırıb bilməmişlər. Bunu Tələt paşanın Xəlil bəyə göndərdiyi 25 may tarixli teleqram da sübut edir. Teleqramda

¹⁸¹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 64-68

¹⁸² Hovannisian. R.G. Armenia On The Road to Independence 1918. Los Angeles: Berkeley, 1967. p.195-196

deyilir: "Son şifrənizi Məclis-i Umumidə oxuduq və geniş müzakirə etdik. Son ərz etdiyim şəkildə ittifaq hasil oldu. Yəni, dərhal ultimatum vermək və qəbul etmədikləri təkliflərimizi qüvvə ilə qəbul etməmək. Əgər gürcülər ayrı və müstəqil bir hökumət təşkil edərlərsə, ayrıca müzakirə edərək. Şimali və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının ayrıca müstəqil bir hökumət təşkil etməsi, dərəcəyi istiqlal və irtibatlarının təyini sonradan düşünülür. Gürcülərlə müsəlmanların erməni məsələsi həll edildikdən sonra birləşmələri imkanı vardır. Zat-ı dövlətləri indidən bu cəhətə çalışsınlar..."¹⁸³. Bu teleqrama elə həmin gün Tələt paşa aşağıdakı cavabı verdi: "...Gürcülərlə və müsəlmanlarla ayrı-ayrı dostluq müqavilələri bağlamaq daha üstün tutulur. Sonradan ordumuz intizamı təmin və hökuməti təşkil etmək üçün gedər. Və hökumət təşəkkül etdikdən sonra Dövlət-i Aliyyə ilə münasibətini təyin edərək"¹⁸⁴. Teleqramların mətnlərindən göründüyü kimi, artıq bu dövrdə Cənubi Qafqaz federasiyasının dağılmasını labüd hesab edən Osmanlı siyasətçilərində, Azərbaycanın Osmanlı dövləti ilə ən yaxın ittifaq münasibətlərində olan müstəqil dövlət kimi mövcud ola biləcəyi barədə müəyyən bir mövqe formalaşmışdı.

Osmanlı hakim dairələrinin Cənubi Qafqaz Federasiyasının parçalanacağı təqdirdə Qafqaz müsəlmanlarının, o cümlədən azərbaycanlıların siyasi taleyinin hansı istiqamətdə inkişaf edəcəyinə dair mülahizələrini öyrənmək baxımından həmin dövrün Osmanlı siyasətinin əsas simalarından biri olan Ənvər paşanın Vehib paşaya göndərdiyi 26 may 1918-ci il tarixli təlimatı da olduqca böyük maraq doğurur. Təlimatda Cənubi Qafqaz Federasiyasının dağılacağı təqdirdə azərbaycanlıların edəcəyi hərəkət haqqında deyilir: "Gürcülər istiqlallarını elan etdikləri halda Cənubi Qafqaz müsəl-

¹⁸³ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 3, v. 77

¹⁸⁴ Yəni orada.

manlarının da mərkəzi Gəncə olmaq üzrə istiqlal elan edərək, Osmanlı dövləti ilə bir ittifaq müqaviləsi bağlamaq arzusunda olduqlarını Xəlil bəy əfəndiyə müraciətlə Osmanlı hökumətinə çatdırmaları müvafiqdir¹⁸⁵. Ənvər paşanın göstərilən təlimatda əksini tapmış şəxsi fikirlərinə görə, gələcəkdə Şimali Qafqaz müsəlmanlarının müstəqil şəkildə və istədikləri formada Cənubi Qafqaz müsəlmanları ilə birləşməsi daha güclü bir müsəlman birliyinin meydana gəlməsinə səbəb ola bilərdi¹⁸⁶.

Beləliklə, Ənvər paşanın mövqeyinin ifadə edən bu təlimatdan görüldüyü kimi, o, Qafqazda Osmanlı dövlətinin himayəsi altında Azərbaycan və Dağıstanı əhatə edəcək güclü bir müsəlman dövləti qurulmasına tərəfdar olmuşdur. Bu baxımdan onun fikirləri Xəlil bəy Menteşe və Vehib paşanın fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edirdi.

1918-ci il may ayının 26-da keçirilən Cənubi Qafqaz Seyminin sonuncu iclasında Gürcüstanın Federasiyadan çıxmaq haqqında bəyanatından sonra Seym özünü buraxmaq haqqında qərar qəbul etdi. Elə həmin gün Gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi.

Cənubi Qafqaz Seyminin buraxılması və dərhal gürcü Milli Şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyinin elan edilməsi ilə əlaqədar yaranmış böhranlı vəziyyəti müzakirə etmək üçün Seymdəki Müsəlman fraksiyalarına daxil olan nümayəndələrin mayın 27-də fəvqəladə iclası keçirildi. İclas Batumdan yeni qayıtmış N.Yusifbəylinin məruzəsini dinlədi. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan iclas yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürməyi qərar aldı və özünü Azərbaycanın Müvəqqəti

¹⁸⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31

¹⁸⁶ Yəne orada.

Milli Şurası elan etdi. M.Ə.Rəsulzadə Milli Şuranın sədri, H.Ağayev və M.Seyidov sədrin müavinləri seçildilər.

Azərbaycan Milli Şurasının mayın 28-də keçirdiyi ilk iclasında geniş müzakirələrdən sonra 24 səsə (iki nəfər – S.M.Qəniyev və C.Axundov bitərəf qalmışdı) Azərbaycanın istiqlalıyyətinin elan olunması haqqında qərar qəbul etdi və altı bənddən ibarət "İstiqlal Bəyannaməsi"ni elan etdi¹⁸⁷. Bundan sonra Milli Şuranın tapşırığına əsasən Fətəli Xan Xoyski tərəfindən ilk hökumət kabinetini yaradıldı¹⁸⁸. Bu tarixi aktı qəbul etməklə, Milli Şura Azərbaycan xalqı qarşısında çox şərəfli və tarixi bir missiyanı yerinə yetirmiş oldu.

Elə həmin gün Milli Şuranın bu tarixi iclası və Azərbaycanın müstəqilliyinin elan olunması haqqında Batuma məlumat verildi. Yeni yaranmış ilk Azərbaycan hökumətində xarici işlər naziri olan M.H.Hacinski Milli Şura sədri M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə bu zaman Batum konfransında Azərbaycanı təmsil edirdi. M.H.Hacinski dərhal bu barədə konfransdakı türk heyətinə məlumat verdi. M.H.Hacinski tərəfindən Xəlil bəy Menteşəyə yazılan 28 may 1918-ci il tarixli bu məktub Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin ilk sənədi kimi hazırda BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Qisimində dosya 2398, gömlək 7 ünvanında sənəd 52 nömrəsi altında mühafizə olunur.

Beləliklə, yuxarıda göstərilənləri ümumiləşdirib yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, BOA və ATASE arxivlərində mühafizə olunan sənəd və materiallar Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində istər Qafqazda, istərsə də Batum və İstanbulda Azərbaycanla bağlı cərəyan edən hadisə və prosesləri tədqiq etmək

¹⁸⁷ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 49-50

¹⁸⁸ Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin qanun və binagüzarlıq məcmuəsi. 1919, № 1. s.6; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Baş redaktor: Y.Mahmudov. 2 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2004. s.145

baxımından əvəzsiz rol oynayır. Mənbəşünaslıq elminə Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması və müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması prosesini dövrün ilkin arxiv sənədləri əsasında işıqlandırmaq imkanı verən bu sənəd və materiallar, həmçinin, Osmanlı–Azərbaycan münasibətlərinin yeni inkişaf mərhələsini və Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla bağlı siyasətinin təkamülünü öyrənmək baxımından da mühüm elmi əhəmiyyət daşıyır. Göstərilən sənəd və materialların tədqiq edilməsi Azərbaycan siyasi xadimlərinin Cənubi Qafqaz regionunun siyasi xəritəsi barədə mülahizələrini, o cümlədən erməni dövlətinin yaranmasına dair mövqelərini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

§3. Batum danışıqları və Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanmış müqavilələr

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması və müstəqil Gürcüstan, Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının yaranması nəticəsində Osmanlı dövləti 1918-ci il mayın 11-də Cənubi Qafqaz Respublikası ilə başladığı Batum konfransını milli respublikalarla davam etdirməli oldu.

Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətlərin həyati əhəmiyyətini dərk edən azərbaycanlı nümayəndələr–M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə konfransdakı erməni və gürcü nümayəndələrindən fərqli olaraq Tiflisə qayıtmayıb Batumda qalaraq türk heyəti ilə danışıqları davam etdirdilər.

Osmanlı arxiv sənədləri göstərir ki, ölkənin müstəqilliyinin elan edilməsindən sonra Batumdakı Azərbaycan nümayəndəliyinin ilk işi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması barədə Osman-

lı nümayəndə heyətinə rəsmi məlumat vermək olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacinski türk nümayəndə heyətinə bu barədə məlumat verməklə yanaşı, Azərbaycanın istiqlal teleqramını da Xəlil bəy Menteşəyə təqdim edərək onun İstanbul vasitəsilə dünya dövlətlərinə çatdırılmasını xahiş etdi¹⁸⁹.

Osmanlı arxivləri ilə paralel olaraq Azərbaycan arxivlərində aparılmış tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, Azərbaycan arxivlərində Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edildiyi gündən AXC və Osmanlı dövlətləri arasında Batum müqaviləsinin bağlandığı günə qədər olan dövrdə Osmanlı–Azərbaycan müzakirələrinin gedişini və müzakirə olunan məsələləri işıqlandıracaq hər hansı bir sənəd və material mövcud deyildir. ARDA və ARPIİSSA-nın müxtəlif fondlarında mühafizə olunan sənəd və materiallar elə bir təsəvvür yaradır ki, sanki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən sonra Batumda aparılan müzakirələrin gedişində fasilə elan olunmuş və birbaşa 4 iyun müqaviləsi imzalanmışdır. Lakin Osmanlı arxivlərində mühafizə olunan, Batum konfransındakı türk nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşə ilə sədrəzəm Tələt paşa və Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi arasında aparılmış gündəlik teleqramlaşmalar Azərbaycan arxivlərində mövcud olan boşluqların doldurması və hər iki dövlətin nümayəndələrinin apardıqları danışıqların obyektiv surətdə işıqlandırılması baxımından müstəsna rol oynayır. Göstərilən teleqramlarda danışıqların bütün detalları, həmçinin bir sıra məsələlərlə bağlı Osmanlı sədrəzəminin göstərişləri öz əksini tapdığından bu sənədlər, Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla bağlı siyasətini müəyyən etmək baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

¹⁸⁹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 114-115

1918-ci il mayın 28-dən iyunun 4-nə qədər olan dövrdə Batum ilə İstanbul arasında aparılmış intensiv teleqram mübadiləsindən anlaşılır ki, bu zaman artıq Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanacaq dövlətlərarası müqavilənin mətni hazırlanırdı. Hazırlanmaqda olan bu müqavilənin mətninə Azərbaycan nümayəndələri bir sıra düzəlişlər edilməsini təklif etmiş və bu təkliflərini yazılı şəkildə türk heyətinə təqdim etmişlər. Hazırda BOA-da Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Qisim fon kodu altında dosya 2398, gömlək 7, vərəq 56 ünvanında mühafizə olunan bu sənəddə Azərbaycan tərəfinin imzalanacaq Osmanlı-Azərbaycan müqavilə layihəsinə təklif etdiyi düzəlişlər yer almışdır. M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən imzalanan sənəddə, Azərbaycan tərəfi Türkiyənin 11 və 26 may ultimatumlarını qəbul etdiyini bildirir və hazırlanmaqda olan müqavilə layihəsinə 6 düzəlişin edilməsini təklif edir. Bunlar da aşağıdakılardır: 1. "Cənubi Qafqaz Federativ Cümhuriyyəti" cümləsi dəyişdirilərək "Azərbaycan Cümhuriyyəti" kimi yazılmalıdır; 2. Azərbaycan ərazisinə birləşən sərhəd qeyd olunan notada göstəriləndiyi kimi məqbul ikən, ancaq Azərbaycan hökuməti ilə Erməni Milli Şurası arasında sərhədlərlə bağlı müzakirələrin hansı bir qəti nəticəyə vardığı bütün təfərrüatı ilə məlumumuz olmadığından Azərbaycan-Osmanlı sərhədi ilə Ermənistan-Osmanlı sərhədini ayıran müəyyən nöqtəni görmək hələlik mümkün deyildir; 3. Xəzər dənizində nə Osmanlı dövlətinə, nə də rəqib bir dövlətə məxsus ərazi olmadığından, bizcə, 6-cı fəsil məfhumunun Azərbaycan Cümhuriyyətinə şamil edilməsi gərəksizdir; 4. Azərbaycan Cümhuriyyəti bir türk-müsəlman dövləti olduğundan 11-ci maddə öz-özünə ləğv olur; 5. Birinci əlavənin 2 və 3-cü maddələrində qeyd olunan istəklər Qafqaz dövlətləri arasındakı gömrük münasibətlərinə aid olmamalı, bu kimi daxili münasibətlərdə Qafqaz hökumətləri müstəqil olmalıdır; 6. Osmanlı dövləti ilə

Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanacaq müqavilənin mətni türk dilində bir nüsxədə tərtib olunmalıdır¹⁹⁰. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tərəfinin etdiyi düzəliş təklifləri türk nümayəndə heyəti tərəfindən qəbul olunmuş və paraflanmaqda olan Osmanlı-Azərbaycan müqavilə layihəsində nəzərə alınmışdır.

Mənbələrdən anlaşılır ki, Batum konfransının ikinci mərhələsində müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri də Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılması və ermənilərə dövlət yaratmaq üçün ayrılacaq ərazi məsələsi olmuşdur. Bu məsələ, bir tərəfdən indiki Ermənistan dövlətinin yerləşdiyi ərazilərin əzəli Azərbaycan torpaqları olmasının sübut edilməsi, digər tərəfdən isə İrəvan və onun ətrafındakı bölgələrin ermənilərə güzəştə gedilməsi ilə bağlı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimlərinin ünvanına səslənən həqiqətdən uzaq ittihamlara tutarlı cavab verilməsi baxımından hazırkı dövrdə xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Əvvəlki paraqrafda da qeyd etdiyimiz ki, erməni dövlətinin yaradılması barədə məsələ ilə bağlı Osmanlı hakim dairələrində bir sıra fikir ayrılıqları olsa da, nəticə etibarilə, sonda Batumdakı türk nümayəndə heyəti Azərbaycan torpaqları hesabına ermənilərin lehinə bir sıra ərazi güzəştlərinə gedərək, Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin qurulması planına tərəfdar çıxdı. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy, sədrəzəmə göndərdiyi 30 may tarixli teleqramında bu məsələ ilə bağlı yazırdı: "...Ermənilərlə müsəlmanlar ermənilərə ayrılacaq kanton haqqında razılığa gəldilər. Ermənilər Göyçə gölü ilə bizim yeni hüddud arasındakı dar və dağlıq sahə ilə kifayətləndilər. Ermənilərlə yeni hüddudumuzun qarşı tərəfində Göyçə gölü ilə bizim yeni hüddud arasındakı dar və dağlıq ərazidə təşəkkül etmiş bir hökumət sifətiylə müzakirələr sona çatmışdır..."¹⁹¹.

¹⁹⁰ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.7, v. 56

¹⁹¹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3, v. 94

Ermənilərə dövlət yaratmaq üçün ayrılacaq ərazi məsələsi ilə bağlı Batumdakı Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında da danışıqlar aparılmış və Azərbaycan tərəfinin "Aleksandropol quberniyası" (Gümrü – R.Q.) hüddurlarında erməni dövlətinin yaradılması barədə razılığı əldə olunmuşdur. İrəvanı siyasi mərkəz kimi Ermənistana güzəştə getmək məcburiyyətində olan Azərbaycan nümayəndələri şəhəri bu şərtlə güzəştə getməyə razı oldular ki; ermənilər Yelizavetpol quberniyasının bir hissəsinə, yəni Qarabağın dağlıq hissəsinə olan iddialarından imtina etsinlər¹⁹².

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il mayın 29-da Həsən bəy Ağayevin sədrliyi ilə keçirilən iclasında İrəvanın Ermənistana güzəştə gedilməsi məsələsi müzakirə olundu. Baş nazir F.X.Xoyski Ermənistanla Azərbaycan arasında sərəhd məsələləri barədə Şuranın üzvləri ilə Ermənistan Milli Şurasının üzvləri arasında aparılmış danışıqlar haqqında məlumat verdi. Fətəli Xan öz məruzəsində ermənilərin özlərinin siyasi mərkəzlərini yaratmaq üçün Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra İrəvanın Ermənistana güzəştə edilməsinin qaçılmaz olduğunu bəyan etdi. Daha sonra bu məsələ ilə bağlı X.Xasməmmədov, M.Y.Cəfərov, Ə.Şeyxülislamov və M.Məhərrəmov çıxış edərək İrəvanın ermənilərə güzəştə edilməsinin tarixi zərurət, lakin bizim üçün qaçılmaz acı bir həqiqət olduğunu qeyd etdilər. Nəticədə 28 nəfər Şura üzvündən 16 nəfəri bu təklifin lehinə səs verdi. Bununla da İrəvanın Ermənistana güzəştə edilməsi məsələsi ermənilərin xeyrinə həll edilmiş oldu¹⁹³.

İrəvan şəhərinin ermənilərə güzəştə edilməsi faktı yuxarıda göstərilən mənbələrdə öz əksini tapsa da, apardığımız tədqiqat zamanı Osmanlı arxiv sənədləri içərisində də bunu təsdiq edən hər hansı bir yazılı müqaviləyə rast gəlmədik. Ancaq bununla yanaşı,

¹⁹² ARPIİSSA, f. 276, siy. 9, iş 1, v. 47

¹⁹³ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 51-52

Osmanlı arxiv materialları içərisində İrəvanın məhz azərbaycanlılar tərəfindən ermənilərə güzəştə edildiyini, Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin yaradılmasının Osmanlı imperiyasının istəyi ilə reallaşdığını təsdiq edən kifayət qədər faktlar mövcuddur.

Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması göstərir ki, İrəvan şəhərinin də daxil olduğu Yeni Bəyazid və Eçmiədzin (Üçmədzin) bölgələrindən ibarət bir Ermənistan dövlətinin qurulması son nəticə etibarilə, Osmanlı tərəfinin istəyi və xeyir-duası nəticəsində mümkün olmuşdur¹⁹⁴. Bundan başqa, erməni dövlətinin məhz Osmanlı imperiyasının sayəsində yaradılması faktı, İstanbul konfransında Ermənistanı təmsil edəcək nümayəndə heyətinin üzvü Xatisyan tərəfindən də etiraf edilmişdi: "Türkiyə Ermənistanın doğulmasında mamaçalıq etdi. Lakin mamaçanın bir vəzifəsi də uşağın böyüməsinə diqqət yetirməkdir"¹⁹⁵.

Osmanlı dövlətinin "Haftalık Gazete" adlı mətbu orqanının 4 iyul 1918-ci il tarixli 2-ci sayında Ermənistan dövlətinin yaranması belə izah olunurdu: "Cənubi Qafqaz hökumətinin dağılması ilə yaranmış vəziyyət, Ermənistan hökumətinin təşəkkülü və bu xüsusda Osmanlı hökumətinin göstərdiyi alicənabənə mərdlik..."¹⁹⁶.

Osmanlı arxiv sənədləri Azərbaycanın əzəli torpağı olan İrəvan şəhəri ətrafında erməni dövlətinin yaradılması faktının Osmanlı diplomatik dairələrində də razılıqla qarşılanmasını birmənalı şəkildə təsdiq edir. Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi tərəfindən Berlin və Vyanadakı Osmanlı səfirləri Hakkı və Hilmi paşalara göndərilən 5 iyun 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramlarda Osmanlı ultimatumunun

¹⁹⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2920, D. 16-507, F. 1-18; BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), D. 212. G.168

¹⁹⁵ Azərbaycan-Ermənistan Hudud Meselesi", Haftalık Gazete qaz., İstanbul, 1334, 4 Temmuz (1918, 4 iyul), № 2. s. 6-7

¹⁹⁶ "Kafkas Ermenileri ve Osmanlı Ermenileri", Haftalık Gazete qaz., 1334, 4 Temmuz (4 iyul), №2. s. 8

gürcü, erməni və müsəlmanlar tərəfindən qəbul edilməsi haqqında məlumat verilir və bildirilir ki, bizim hüdüdü ilə (yəni Osmanlı sərhədi –R.Q.) göl (Göyçə gölü nəzərdə tutulur–R.Q) arasındakı ərazidə erməni kantonu yaradılması haqqında ermənilərlə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında razılıq əldə edildi¹⁹⁷.

Beləliklə, yuxarıda göstərilən məlumatların ümumiləşdirilməsi bizə belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, İrəvan şəhəri və onun ətrafındakı ərazilər azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların qarşısının alınması, erməni dövlətinin ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarının təmin olunması, Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edilməsi kimi müəyyən şərtlər müqabilində güzəştə gedilmişdi¹⁹⁸.

İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi məsələsi AXC-nin dövlət xadimləri tərəfindən də müəyyən dövrlərdə dilə gətirilmişdir. İstanbul konfransında Azərbaycanı təmsil edəcək nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə erməni-Azərbaycan sərhəd məsələlərinə toxunarkən bununla bağlı göstərmişdi: “Qafqaz erməniləri ilə müsəlmanlar arasında mövcud olan bu sərhəd məsələsi İrəvan vilayəti (İrəvan quberniyası-R.Q.) ilə Gəncə (Yelizavetpol quberniyası-R.Q.) vilayətinə aid idi. İrəvan məsələsi tarixin axarında və müharibənin məcburiyyəti ilə öz-özünə həll olunub, geriye Gəncə vilayətinə aid məsələnin həlli qalmışdır”¹⁹⁹. Fikrimizcə, M.Ə.Rəsulzadə İrəvan məsələsinə toxunarkən “müharibənin məcburiyyəti” ifadəsini işlətməklə, bu ərazinin ermənilərə Osmanlı imperiyasının təzyiqi ilə güzəştə gedilməsini üstüörtülü şəkildə olsa da qeyd

¹⁹⁷ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 4

¹⁹⁸ Mahmudov Y. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi? Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpə olunmalıdır. Azərbaycan. qəz., Bakı, 2014, 14 oktyabr

¹⁹⁹ “Azərbaycan-Ermənistan Hudud Meselesi”, Haftalık Gazete qaz., İstanbul, 1334, 4 Temmuz (1918, 4 iyul), № 2. s.6-7

etmək istəmişdir. AXC-nin baş naziri F.X.Xoyskinin də 1918-ci ilin iyul ayında İstanbulda danışıqlar aparən M.Ə.Rəsulzadəyə ermənilərin əldə olunmuş razılığı pozaraq Qarabağla bağlı iddia qaldıracaqları halda İrəvanın onlara güzəştə gedilməsindən imtina etməsi barədə verdiyi tapşırıq da dediklərimizi bir daha sübut edir²⁰⁰.

Osmanlı və Azərbaycan arxivlərində saxlanılan sənədlərin qarşılıqlı təhlili əsasında İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinin obyektiv səbəblərini üzə çıxarmaq mümkündür. Əgər məsələyə Azərbaycanın mövqeyində baxsaq, bu güzəştin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bilavasitə xarici qüvvənin təzyiqi nəticəsində tarixi zərurətdən irəli gəldiyini qeyd edə bilərik. Azərbaycana təsir edən xarici qüvvənin–Osmanlı dövlətinin müvafiq qərar qəbul etməsinin əsas səbəbi isə, Osmanlı imperiyasını dünya ictimaiyyətinin gözündən salan “erməni məsələsi”ni həll etmək istəyi olmuşdur. Təbii ki, 1915-ci il hadisələrini soyqırımı kimi qələmə verərək, beynəlxalq ictimaiyyətdə türklərin “barbar”, “vəhşi” obrazını yaratmağa və bununla antitürk qüvvələrinin dəstəyini qazanmağa nail olmuş ermənilərə dövlət yaratmağa imkan verməklə Osmanlı dövləti ona qarşı edilən ittihamları aradan qaldırmaq məqsədi güdüdü.

AXC–Osmanlı münasibətlərini özündə əks etdirən Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin bəzi məqamları ilə bağlı xarici və vətən tarixşünaslığında kök salmış bəzi mülahizələrin obyektiv həqiqətə uyğunluğunun yoxlanılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Tarixşünaslıqda Batum müqaviləsi ilə bağlı mövcud olan hakim fikrə görə, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında 4 iyun müqaviləsi imzalanandan sonra Batumda olan Azərbaycan nümayəndələri elə həmin gün bu müqavilənin 4-cü

²⁰⁰ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998. s.42

maddəsinə istinad edərək yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmişlər²⁰¹. Bir sıra müəlliflər isə, müraciətin iyunun 2-də edilməsi fikrini irəli sürmüşlər²⁰². Osmanlı arxiv sənədləri bu fikrin yanlış olduğunu sübut edir. Belə ki, birincisi, Azərbaycan nümayəndələri yardım üçün Osmanlı dövlətinə etdikləri müraciətdə hüquqi cəhətdən mətni hazır olan və paraflanan müqavilənin dördüncü maddəsinə istinad etsələr də, bu müraciət iyunun 4-də deyil, iyunun 1-də edilmişdir. İkincisi, Batumda Azərbaycanı təmsil edən M.H.Hacinski və M.Ə.Rəsulzadə yardım üçün Osmanlı dövlətinə müraciəti birlikdə deyil, ayrı-ayrılıqda - M.H.Hacinski Azərbaycanın xarici işlər naziri kimi, M.Ə.Rəsulzadə isə Milli Şuranın sədri kimi etmişlər. Ayrı-ayrılıqda edilməsinə baxmayaraq, mövzusu təxminən eyni olan hər iki müraciətin müəllifləri Bakı şəhərini ələ keçirən və bütün Bakı quberniyasında müsəlman əhalini qırğın, qarət və talanlara məruz qoyan erməni-bolşevik birləşmələrinə qarşı mübarizədə Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəmişlər. Azərbaycan tərəfinin istəyini diqqət mərkəzində saxlayan Batumdakı Osmanlı heyətinin rəhbəri Xəlil bəy iyunun 1-də həm Hacinskiyə, həm də Rəsulzadəyə ayrı-ayrılıqda cavab göndərərək, tezliklə erməni və gürcülərlə müzakirələr başa çatdırıldıqdan sonra Azərbaycana lazımı hərbi qüvvənin göndəriləcəyini bildirmişdir²⁰³. Düzdür, nəticə etibarilə, müraciətin iyunun 1-də və yaxud 4-də edilməsinin o qədər də prinsiplial əhəmiyyəti yoxdur. Müraciət edilmə vaxtının yalnız hüquqi cəhətdən əhəmiyyəti ola bilərdi ki, bu tarix də məlum olduğu kimi iyunun 4-nə təsadüf etməli idi. Lakin iyunun əvvəllərində Osmanlı hərbi kontingentinin artıq Gəncədə olmasını nəzərə

²⁰¹ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.7, v. 62-63

²⁰² Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. s.39-40; Kurat A.N. Türkiyə və Rusya. s.669-670; Rüşdü E.K. Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası, İstanbul: Askeri Matbaa, 1934. s.7

²⁰³ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.7, v. 64-65

alsaq, onda 4 iyun müraciətinin özünün belə məsələnin formal cəhətdən həll edilməsindən başqa bir addım olmaması qənaətinə gələ bilərik. Fikrimizcə, arxiv sənədində öz əksini tapmış olan 1 iyun müraciəti obyektiv tarixi gerçəkliyi əks etdirir. Çünki, həmin müraciətlərin qəbul edildiyi tarixin də məhz 1 iyun kimi göstərilməsi sənədin üzərindəki tarixin səhvən yazılması versiyasını istisna edir. Azərbaycan nümayəndələrinin Osmanlı dövlətinə hərbi yardım üçün iyunun 1-də müraciət etmələrinin səbəblərini bir tərəfdən, göstərilən dövrdə bu köməyin Azərbaycan üçün həyati əhəmiyyət daşıması, digər tərəfdən isə, artıq iyun ayının 1-də Batum müqaviləsinin mətninin hazır olması ilə izah etmək olar.

Batum konfransının ikinci mərhələsində Osmanlı imperiyası ilə üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında aparılan danışıqların yekun nəticəsi olaraq 1918-ci il iyunun 4-də Osmanlı imperatorluğu ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında tarixdə "Batum müqavilələri" adı ilə məşhur olan müqavilələr bağlandı²⁰⁴. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında bağlanmış müqavilə "Dostluq", Osmanlı imperiyası ilə Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında bağlanmış müqavilələr isə "Sülh və Dostluq" haqqında müqavilə adlanırdı²⁰⁵. Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında bağlanan müqavilənin "dostluq" adlanması həm Azərbaycan, həm də Osmanlı siyasi xadimləri tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanmış, bu amil türklərin azərbaycanlılara göstərdiyi xüsusi münasibətlə izah olunmuşdur. İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin üzvü Ə.Pepinov Batum müqaviləsi ilə bağlı belə bir bəyanat vermişdir: "Batumda Osmanlı hökuməti ilə Azərbaycan hökuməti arasında bir dostluq müqaviləsi

²⁰⁴ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I c. s.247

²⁰⁵ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.5, v. 164-166

imzalanmışdır. Bu müqaviləyə dostluq müqaviləsi adı verilməsinin səbəbi isə, Osmanlı hökuməti ilə Azərbaycan arasında heç bir zaman müharibə vəziyyətinin mövcud olmadığına görə, sülh müqaviləsi bağlanmasına lüzum görülməməsindən ibarətdir.²⁰⁶ M.Ə.Rəsulzadə də 1918-ci il 26 iyun tarixində İstanbul mətbuatına verdiyi müsahibədə Batum müqaviləsinin mahiyyətinə toxunaraq qeyd etmişdir: “Biz Batumda Osmanlı dövləti ilə bir dostluq müqaviləsi imzaladıq. Bizimlə bərabər, digər iki Qafqaz respublikası da Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq müqaviləsi bağladılar.”²⁰⁷ Osmanlı rəsmi dairələri də Azərbaycanla bağlanmış müqavilənin “dostluq müqaviləsi” adlanmasını təsdiq etmişlər: “Bir həftəlik müzakirənin nəticəsi olaraq, 4 iyunda Azərbaycan İslam Cümhuriyyəti” hökuməti ilə bir dostluq müqaviləsi, Gürcüstan və Ermənistan Respublikaları hökumətləri ilə sülh və dostluq müqavilələri və 8 iyun 1918-ci il tarixində Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikası ilə də bir dostluq müqaviləsi qarşılıqlı şəkildə imza olunmuşdur.”²⁰⁸

Yuxarıda gətirən faktlardan göründüyü kimi, digər iki Cənubi Qafqaz respublikasından fərqli olaraq, Osmanlı dövlətinin Azərbaycanla bağladığı müqavilənin “dostluq müqaviləsi” adlanması təsadüfi xarakter daşıyırdı. Qeyd edildiyi kimi, bu bir tərəfdən azərbaycanlıların Cənubi Qafqaz Seyminin Osmanlı dövləti ilə

²⁰⁶ “Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat”, Tanin qaz., İstanbul, 1334, 26 Haziran (1918, 26 iyun), № 3429. s.1-2

²⁰⁷ “Azerbaycan ve Dağıstan Murahhaslarıyla Mülakat: Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey’in Muharririmize Beyanati”, Vakit, qaz., İstanbul, 1334, 26 Haziran (1918, 26 iyun), № 248. s.1

^{**} Qeyd 2: Azərbaycan rəsmən belə adlanmırdı. Məlumdur ki, “İstiqlaliyyət bəyannaməsində” ölkə dünyəvi dövlət kimi təsbit olunmuşdu. Rəsmi sənəddə bu ifadənin işlənməsi görünür, Osmanlı rəsmilərinin Azərbaycanın müsəlman ölkəsi olması faktına diqqəti cəlb etmək istəyindən qaynaqlanmışdır.

²⁰⁸ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 15-17

apardığı müharibədə iştirak etməmələri və ümumiyyətlə, bu müharibənin əleyhinə çıxmaları faktından irəli gəlirdisə, digər tərəfdən həm də, türklərin öz qan qardaşları olan azərbaycanlılara isti münasibətləri ilə şərtlənirdi. Beləliklə, azərbaycanlıların faktiki olaraq Osmanlı ilə müharibə vəziyyətində olmamaları Azərbaycanla bağlanmış müqavilənin adına “Sülh” sözünün əlavə edilməsinə ehtiyac qoymamışdı. Tanınmış tədqiqatçı T.Svyatovskiy də bu məsələyə xüsusi diqqət yetirərək, müqavilədəki “dostluq” sözünün xüsusi məna kəsb etdiyini vurğulamışdır.²⁰⁹

Türkcə orijinalda “Səltənət-i Səniyyə-i Osmaniyyə ilə Azərbaycan Hökumət-i Cümhuriyyəsi arasında Dostluq Müqaviləsi” adlanan 4 iyun müqaviləsi Osmanlı hökuməti adından ədliyyə naziri və Dövlət Şurasının sədri Xəlil bəy Menteşə və Osmanlı Orduları Qafqaz Cəbhəsinin komandanı Ferik Mehmed Vehib paşa, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti adından xarici işlər naziri Məmməd Həsən Hacınski və Milli Şuranın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən imzalanmışdır.²¹⁰

Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Türkiyə arxivlərində 4 iyun müqaviləsinin bir neçə nüsxəsi mövcud olub, müxtəlif fon kodları adı altında saxlanılır²¹¹. On bir maddə, iki əlavə və bir keçici (müvəqqəti) əlavədən ibarət olan 4 iyun müqaviləsinin²¹² üzərində imzalar olan ilkin nüsxəsi isə hazırda BOA-da Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Qisim fon kodu altında dosya 2373, gömlək 4 ünvanında

²⁰⁹ Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. New York: Columbia University Press, 1995. p.69

²¹⁰ ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88, v. 1-3; ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 9-22; ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-173, 1-174, 1-175; BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 3

²¹¹ ATASE, K. 3821, D. 16, F. 1-9; BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), D. 212. G.168

²¹² ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88, v. 1-3; ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 9-22

mühafizə olunur²¹³. Məhz bu nüsxənin müqavilənin ilkin orijinal nüsxəsi olmasını nəzərə alaraq tədqiqat işində ondan istifadə etməyi məqsədəuyğun hesab etdik.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici dövlətlə imzaladığı ilk müqavilə olan və beləliklə, həm də onun beynəlxalq hüququn subyektı olmasını təsbit edən müqavilə kimi Batum müqaviləsi olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müqavilənin preambulasından da onun iki müstəqil dövlət arasında bağlanmış bərabər hüquqlu sənəd olması görünməkdədir: "Bir tərəfdən Osmanlı imperiyası hökuməti, digər tərəfdən isə öz müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti öz ölkələri arasında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual zəmində mehriban dostluq münasibətləri bərqərar etməkdə qarşılıqlı surətdə razılığa gəlirlər."²¹⁴

Keçmiş sovet tarixşünaslığında ideoloji mülahizələrin təsiri altında Batum müqaviləsi birmənalı olaraq talançı və qeyri-bərabər müqavilə kimi xarakterizə olunmuşdur. Hazırda problemlə bağlı xeyli sayda yeni məlumatların əldə olunmasına baxmayaraq, sovet tarixşünaslığının təsiri altında formalaşan müasir rus tarix elminə aid olan əsərlərdə də yenə eyni mövqedən çıxış edilir²¹⁵.

Xarici tarixşünaslığın nümayəndələrindən T.Svyatovskiy və F.Kazımzadə kimi tədqiqatçılar Batum müqaviləsinin Azərbaycan üçün əhəmiyyətini qeyd etmişlər²¹⁶. Lakin T.Svyatovskiy və R.Syuni Batum müqaviləsində Osmanlı imperiyası tərəfindən Azər-

²¹³ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 3

²¹⁴ Yənə orada.

²¹⁵ Волхонский М., В.Муханов. По следам Азербайджанской Демократической республики. Москва: Европа, 2007. с.127; Мустафазаде Р. Две республики. Азербайджано-русские отношения в 1918-1922 гг. Москва: Издательство «МИК», 2006. с.113

²¹⁶ Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New-York, 1951. p.128; Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. p.69

baycanın müstəqil dövlət kimi tanınmaması mülahizəsini irəli sürmüşlər²¹⁷.

Tədqiqatçı C.Həsənli 4 iyun müqaviləsinin mətninin və onun doğurduğu siyasi nəticələrin araşdırılması əsasında yuxarıda irəli sürülən mülahizələrin əsassız olması qənaətinə gəlmişdir. Müəllif haqlı olaraq qeyd edir ki, bir-birini müstəqil dövlət kimi tanımayan tərəflərin siyasi, hüquqi və iqtisadi zəmində mehriban qonşuluq barədə müqavilə imzalaması beynəlxalq praktikada qeyri-mümkündür²¹⁸. Osmanlı dövlətinin öz niyyətlərini ört-basdır etmək xatirinə belə bu cür praktikadan istifadəni qeyri-məqbul hesab etməsini Cənubi Qafqaz Seymi ilə Osmanlı dövləti arasında aparılan Trabzon danışıqlarında açıq-aydın şəkildə görmək mümkündür. Trabzon danışıqlarının gedişatından və nəticələrindən məlumdur ki, Cənubi Qafqaz Rusiyadan ayrılıb öz müstəqilliyini elan edərək beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməyincə Osmanlı dövləti onunla sülh müqaviləsi imzalamadı və istiqlalıyyətin elan edilməsini əsas şərt kimi irəli sürdü. Batum müqaviləsinin bərabər hüquqlu müqavilə olması barədə ikinci arqumenti irəli sürən C.Həsənli göstərir ki, "bir-birini müstəqil dövlət kimi tanımayan tərəflər arasında daimi sülhün və möhkəm dostluğun təsbit edilməsinə ehtiyac olmazdı. Üçüncüsü, beynəlxalq münasibətlər tarixində müqaviləyə girən hər hansı tərəfin, müstəqilliyini tanımayan hər hansı tərəfə yardım göstərməsi təcavüz və işğal kimi qiymətləndirilir. Dördüncüsü isə, müqavilə imzalandığı andan işlək sənədə çevrilmiş, Bakının azad edilməsinin və Azərbaycanın suverenliyinin təmin edil-

²¹⁷ Suny R. The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution. Princeton: Princeton University Press, 1972. p.287-288; Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. p.69

²¹⁸ Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917-1920). с.173

məsinin hüquqi, hərbi, siyasi və diplomatik əsaslarını təşkil etmişdir²¹⁹.

C.Həsənlinin Batum müqaviləsinin mahiyyəti haqqında irəli sürdüyü mülahizələrlə əsasən razılaşmaq mümkündür. Qeyd edək ki, Türkiyə və Azərbaycan arxivlərində mühafizə edilən Batum müqavilələrinin mətnlərinin ayrı-ayrılıqda araşdırılması da 4 iyun müqaviləsinə əsasən Osmanlı imperiyasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin suverenliyini tanınaması barədə fikrin məhdud və ideoloji təsirdən qaynaqlanan səhv bir yanaşmanın nəticəsi olduğu sübut edir. Fikrimizcə, bu kimi mülahizələrin meydana gəlməsinə müqavilənin Osmanlı imperiyası tərəfindən ratifikasiya edilməməsi səbəb olmuşdur.

4 iyun müqaviləsinin mahiyyətinə toxunarkən fikrimizcə, onun Azərbaycan üçün əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, ümumilikdə ziddiyyətli məqamlarını da vurğulamaq lazımdır. Bu məqamlar həmin müqaviləyə əsasən Osmanlı dövlətinin daha üstün imtiyazlar əldə etməsi və Azərbaycanın üzləşdiyi ərazi itkilərindən ibarətdir. Bu məsələyə toxunarkən C.Həsənli də yalnız Osmanlı imperiyasının Azərbaycanın müstəqilliyini "tanınaması" mülahizəsini qəbul etmir, lakin bununla yanaşı, 4 iyun müqaviləsi və ona əlavə kimi imzalanmış Bakı-Batum neft kəməri, Cənubi Qafqaz dəmiryolu haqqında olan saziş və protokolların Türkiyə tərəfinə müəyyən imtiyazlar verməsini də etiraf edir²²⁰. Müqavilənin mahiyyətinə münasibət bildirən A.İsgəndərli də yumşaq şəkildə "Gürcüstan və Ermənistanla imzalanmış müqavilədən fərqli olaraq Azərbaycanla

bağlanan müqavilə daha səmimi və Azərbaycan xalqının xeyrinə idi"²²¹ deyərək qeyd etmişdir.

4 iyun müqaviləsinin mahiyyəti ilə bağlı tarixşünaslıqda mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması baxımından müqavilənin türk dilində olan orijinal mətni ilə Azərbaycan arxivlərində saxlanan mətnlərinin müqayisəli şəkildə araşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Məhz bu metodun sayəsində bəzi bir-birilə uzlaşmayan və tarixşünaslıqda qeyri-dəqiqliklərə səbəb olmuş məqamların aşkara çıxarılması mümkündür.

Batum müqaviləsinin birinci maddəsində Osmanlı imperatorluğu ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti arasında daimi sülh və möhkəm dostluğun bərqərar olacağı göstərilir, ikinci maddədə isə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan arasında sərhəd xəttini müəyyən edilirdi²²². Xüsusilə ikinci maddənin araşdırılması göstərir ki, Osmanlı dövləti Cənubi Qafqaz regionuna qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarının tamamilə təmin edilməsinə nail ola bilmişdi. İkinci maddədə təsvir olunmuş Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasındakı dövlət sərhəd xəttinə əsasən, Ordubad istisna olmaqla Naxçıvan qəzası da Osmanlı dövlətinə keçirdi²²³. Müqavilənin ilk baxışdan ən çox mübahisə doğuran məqamlarından birini də məhz bu maddə təşkil edir. Çünki, bu maddə ilə Osmanlı dövləti ilə müharibə etmədiyi halda Azərbaycan da xeyli ərazi itkisinə məruz qalmış olurdu. Osmanlı dövlətinin Cənubi Qafqazda xeyli əraziyə sahib olmasını təsbit edən bu maddə Osmanlı mətbuatı və ictimaiyyəti tərəfindən də razılıqla qarşılanmışdı. Batum müqaviləsinin mahiyyətindən yalnız bir həftə sonra xəbər tutmuş, Osmanlı rəsmi

²¹⁹ Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917–1920). с.173-174

²²⁰ Yənə orada. c.174

²²¹ İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. s.151-152

²²² BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 3

²²³ Yənə orada.

dairələrinin mövqeyini əks etdirən İstanbul mətbuatı sevinc içərisində yazırdı ki, "Bu üç hökumət (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan nəzərdə tutulur – R.Q.) vəkilləri ilə cərəyan edən müzakirələr nəticəsində əldə olunan razılığa görə, köhnə sərhədimiz Ahıska, Ahalkələk, Gümrü, Naxçıvan və Sürməli sancaq və qəzaları ətrafında müəyyən ediləcəkdir"²²⁴.

Osmanlı mətbuatında Osmanlı tərəfinin bu əraziləri ələ keçirməsi ölkənin şərq sərhədlərində etibarlı müdafiə sisteminin qurulması zərurəti ilə izah edilmişdir. Bununla bağlı "Tanin" qəzeti yazırdı: "Bu sərhəd təyini ilə şərq hüdudlarımızda əsaslı bir xətt yaradılmış olur. Ahıska və ya Ahıska-Ahalkələk, Batumun qarşısında bir müdafiə xətti təşkil etdiyi kimi, oradan Gümrü və Naxçıvan üzərinə enən xətt də Qars-Bəyazid məntəqəsinin irəlisindəki mövqeləri bizə təmin etməkdədir. Bu surətlə belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu, şərqdəki təhlükəsizliyimizi gücləndirmək xüsusunda çox mühüm bir amildir". Müzakirənin belə yaxşı nəticə ilə başa çatması Türkiyə üçün doğrudan da olduqca münasibdir"²²⁵.

Batum müqaviləsinə əsasən Naxçıvanın Osmanlı idarəçiliyinə keçməsi, İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsi kimi Azərbaycanın üzləşdiyi iri ərazi itkiləri idi. Azərbaycanlıların ərazi güzəştlərinə getmələrinin səbəblərini izah edən V.Qafarov göstərir ki, "...Bakının Sovet Rusiyasının qoruduğu Şaumyan rejiminin əlində olması, bolşevik-daşnak alyansı tərəfindən Azərbaycanın bir çox qəzalarında müsəlman əhaliyə qarşı törədilən qırğın və talanlar və bununla bağlı ölkədə tüğyan edən anarxiya qarşısında Osmanlı dövlətinin hərbi yardımına böyük ehtiyac duyan Azərbaycan nümayəndələri bu

²²⁴ "Batum Müzakəratı", Tanin qaz., İstanbul, 1334, 11 Haziran (1918, 11 iyun), № 3414. s.1; "Batum Müzakəratı Nəticəsi", Atı qaz., İstanbul, 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun), № 163. s.2

²²⁵ "Batum Müzakəratı", Tanin qaz., İstanbul, 1334, 11 Haziran (1918, 11 iyun), № 3414. s.1

yardımı təmin etmək üçün türklərin bütün tələblərini qəbul etməyə məcbur oldular"²²⁶. Fikrimizcə, məhz bu fakt 4 iyun müqaviləsinin "talançı" xarakter daşması barədə mülahizələrin yaranmasına yol açan əsas amillərdən biri olmuşdur.

Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının hökumətləri arasında sərhədlərin müəyyən edilməsinə dair protokol imzalanmasını nəzərdə tutan üçüncü maddə, Osmanlı imperiyası ilə Ermənistan arasında imzalanan müqavilənin üçüncü maddəsi ilə eynilik təşkil edir²²⁷. Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilənin mətni rus dilinə tərcümə edilərkən yol verilmiş bir sıra xətalər son nəticədə türk və Azərbaycan arxivlərində mühafizə edilən nüsxələr arasında uyğunsuzluğun, bu da öz növbəsində dolaşılıqlığın yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, müqavilənin Azərbaycan arxivlərində saxlanan rus dilinə tərcümə edilmiş variantında üçüncü maddədə səhvən Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında sərhədlərin müəyyən edilməsinə dair protokol yazılmışdır²²⁸. Müqavilənin Osmanlı türkcəsində olan və üzərində tədqiqat apardığımız ilkin variantında üçüncü maddədə Gürcüstanın adı çəkilmir, yalnız Azərbaycan və Ermənistan respublikaları arasında sərhədlərin müəyyən edilməsinə dair imzalanacaq protokoldan danışılır²²⁹. Osmanlı imperatorluğu ilə Gürcüstan arasında imzalanan müqavilənin üçüncü maddəsində isə Gürcüstanla Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhədlərin müəyyən edilməsinə dair protokoldan söhbət gedir²³⁰.

Müqavilənin türk və Azərbaycan variantlarının uyğunsuzluq nəzərə çarpan hissələrindən birini də doqquzuncu maddə təşkil edir.

²²⁶ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.173

²²⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 124, G.20, v. 13-31

²²⁸ ARDA, f. 894, siy. 2, iş 88, v. 1-3

²²⁹ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 3

²³⁰ BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 106, G.8, v. 42, 52-59; BOA, HR. HMŞ.İŞO, D. 123, G.67, v. 16-24

Müqavilənin türk variantında əksini tapmış doqquzuncu maddədə Azərbaycanın beynəlxalq poçt-teleqraf ittifaqına girməsinə qədər iki ölkə arasında poçt-teleqraf münasibətləri bu müqavilənin təsdiqnamələrinin mübadiləsindən etibarən beynəlxalq ittifaqın poçt-teleqraf konvensiyalarına, sazişlərinə və nizamnaməsinə uyğun olaraq təsis edilməli olması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin müqavilənin ilkin orijinal nüsxəsindən fərqli olaraq, Azərbaycan arxivlərində olan nüsxənin doqquzuncu maddəsində “bu müqavilənin təsdiqnamələrinin mübadiləsindən etibarən” ifadəsi yer almamış və nəticədə həmin maddənin hüquqi statusuna xələl gəlmişdir. Batum müqavilələri ratifikasiya edilmədiyindən ilkin variantda olan nüsxədə doqquzuncu maddədə əksini tapan müddəalar həyata keçirilmədən qalmışdır. Çünki, doqquzuncu maddədə əks olunan məsələlərin müqavilənin təsdiqindən sonra qeyd edilən şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu, müqavilənin təsdiq edilməməsi bu prosesin həyata keçirilməsini qeyri-mümkün etmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müqavilənin rus və türk variantlarının onuncu maddəsində də uyğunsuzluq mövcuddur. Müqavilənin ilkin türk variantında onuncu maddədə Brest-Litovskda Osmanlı dövləti və onun müttəfiqləri ilə Rusiya arasında imzalanan müqavilələrin indiki müqaviləyə zidd olmayan şərtlərinin Türkiyə ilə Azərbaycan arasında qüvvədə qalacağı²³¹ birmənalı şəkildə qeyd olunsa da, rus dilinə tərcümə olunan variantda, onuncu maddədə “indiki müqaviləyə zidd olmayan” ifadəsi əks olunmamışdır. Sənədin rus dilinə tərcümə edilməsi zamanı yol verilmiş bu kimi səhvlərin yaratdığı hüquqi boşluqlar, çatışmazlıq və müəyyən mənada məntiqsizliklər uzun illər boyu tarixşünaslıqda səhv tendensiyaların özünə yer edərək möhkəmlənməsinə səbəb olmuşdur. Bu kimi

²³¹ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 3

halların aradan qaldırılması baxımından müqavilənin türkçə yazılmış ilkin nüsxəsinin tədqiqata cəlb edilməsi məqsədmüvafiqdir.

İyunun 4-də Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanan “Dostluq Müqaviləsi”nə iki əlavə və bir müvəqqəti əlavə müqavilə də imzalanmışdır. Birinci əlavə müqavilə 9 maddədən ibarət olub, iki ölkə arasında ticarət və sərbəst gediş-gəliş əlaqələrinin qurulması²³², “Sərhədə yaxın yerlərdə ticarətə xüsusi icazə” adlanan və 3 maddədən ibarət olan ikinci əlavə müqavilə isə 15 kilometrə qədər aralıqda yerləşən sərhədyanı ərazi daxilində lazımi tələbatı ödəmək məqsədi ilə əhalinin gündəlik ticarəti üçün bir sıra gömrük imtiyazlarının verilməsi məsələlərini əhatə edirdi²³³.

Birinci Dünya müharibəsi nəticəsində meydana gələn hərbi xarakterli problemlərin aradan qaldırılması məqsədilə bağlanmış 6 maddədən ibarət müvəqqəti müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti öz üzərinə Osmanlı dövləti və ya onun müttəfiqləri ilə müharibə vəziyyətində olan dövlətlərin və onların müttəfiqlərinin zabit və mülki məmurlarını təcili şəkildə öz ərazisindən çıxarmağı və müharibə davam etdiyi müddətdə bu kimilərini yenidən hərbi və hökumət qulluğuna qəbul etməmək təəhhüdü götürürdü.

Müqavilənin maraqlı doğuran şərtlərindən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Osmanlı dövlətinə öz ərazisində tam hərbi fəaliyyət azadlığı verməsindən ibarətdir. Müqaviləyə görə, AXC-nin sərhədləri daxilində Osmanlı ordusuna istənilən hərbi yüklərin, hərbi hissələrin daşınmasına icazə verilir, eyni zamanda Azərbaycan hökuməti silahlı qüvvələri ilə dəmir yollarının mühafizəsini öz üzərinə götürürdü. Bundan başqa, Azərbaycan hökuməti Osmanlı dövlətinin tələb edəcəyi təqdirdə Bakı limanındakı müəssisələri və

²³² BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 5

²³³ Yəni orada. v. 2

ölkə ərazisində malik olduğu bütün nəqliyyat vasitələrini də Osmanlı dövlətinin ixtiyarına verməli idi. Müqaviləyə əsasən Osmanlı hökuməti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bütün yollarından hərbi məqsədlər üçün istifadə etmək imkanı da əldə etmişdi²³⁴.

Müqavilənin mətnindən göründüyü kimi, Osmanlı dövləti Azərbaycanda tam fəaliyyət azadlığı əldə etsə də, bunu Azərbaycanın müstəmləkə əsarəti altına düşməsi kimi qəbul etmək yanlışlıq olardı. Çünki, göstərilən müqavilə yalnız müharibə dövrü üçün nəzərdə tutulmaqla müvəqqəti xarakter daşıyırdı.

İyunun 4-də "Sülh və Dostluq" müqavilələrinə əlavə olaraq daha iki saziş imzalanması Cənubi Qafqaz regionunda tranzit ticarətin və nəqliyyatın inkişafını nəzərdə tuturdu. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında imzalanmış və Bakı-Batum neft kəmərinin davamlı fəaliyyətini nəzərdə tutan sazişdə neftin nəqli üçün münasib vergi müəyyənləşdirilməsi və bu vergi sazişdə iştirak edən tərəflər arasında hər bir ölkənin ərazisindən keçən boru xəttinin uzunluğuna uyğun olaraq bölüşdürülməsi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir²³⁵.

Osmanlı dövləti, Ermənistan, Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında imzalanmış digər saziş Cənubi Qafqaz dəmir yollarına aid olub keçmiş Rusiya imperiyasının mülkiyyəti olan Cənubi Qafqaz dəmir yol təsərrüfatının tərəflərin ərazilərinə uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürülməsini nəzərdə tuturdu²³⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk diplomatik addımlarını özündə əks etdirən Batum müqavilələri mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq məsələlərinin həll edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də həmin müqavilələrin orijinalının hansı dildə yazılması və digər tərcümə nüsxələri ilə uyğunluq təşkil edib-etməməsi məsələlərinin araşdırılması diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Osmanlı mənbələri üzərində aparılan tədqiqat nəticəsində Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında imzalanmış Batum müqavilələrinin mətnlərinin Azərbaycan tərəfinin düzəliş təkliflərinə uyğun olaraq türkçə yazılması müəyyən edilmişdir. "Bakı-Batum neft kəməri" və "Cənubi Qafqaz dəmir yolları haqqında" sazişlər isə müvafiq olaraq üçtərəfli və dördtərəfli sazişlər olduğu üçün onların mətnləri həmin dövrlərdə beynəlxalq dil olan fransız dilində yazılmışdır²³⁷. Sonradan bu müqavilələrin mətninin türk dilinə tərcüməsi həyata keçirilmişdir. BOA-da "Xarici İşlər Nazirliyi Hüquq Müşavirliyi Müşavirə Otağı" fon kodu altında mühafizə olunan sənədlərdən aydın olur ki, "Bakı-Batum neft kəməri" və "Cənubi Qafqaz dəmiryolları haqqında" sazişlərin mətni 1918-ci il avqustun 24-də Osmanlı imperiyası Xarici İşlər Nazirliyinin tərcümə bölməsində türk dilinə tərcümə olunmuş və avqustun 27-də tərcümə katibi tərəfindən təsdiq edilmişdir²³⁸.

Batum konfransında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Osmanlı imperiyası arasında aparılmış danışıqları və bağlanmış müqavilələri özündə əks etdirən Osmanlı arxiv sənədləri bir sıra mühüm mənbəşünaslıq məsələlərinin həll edilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, 4 iyun müqaviləsinin bağlanmasına qədər olan bir həftəlik dövrdə Azərbaycan-Osmanlı danışıqlarını yalnız bu sənədlər əsasında bərpa etmək mümkündür. İkincisi, türk arxivlərində saxlanan Osmanlı rəsmilərinin mövqelərini özündə əks etdirən

²³⁴ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 1

²³⁵ BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 124, G.19, v. 7

²³⁶ Yəni orada.

²³⁷ BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 124, G.19, v. 1

²³⁸ BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 123, G.74, v. 2; BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 124, G.19, v. 7

teleqramlar Cənubi Qafqazda erməni dövlətinin qurulması məsələsində Osmanlı dövlətinin rolunu müəyyən etmək, azərbaycanlıların İrəvanı güzəştə getmələrinin səbəblərini araşdırmaq və Qafqazda erməni dövlətinin yaranması prosesini işıqlandırmaq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Üçüncüsü, Osmanlı və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında bağlanmış 4 iyun müqavilələrinin ilkin orijinal mənbədən araşdırılması digər nüsxələrdə mövcud olan uyğunsuzluq və məntiqsizliyin aradan qaldırılması istiqamətində mühüm rol oynayır.

Beləliklə, Osmanlı mənbələrinin araşdırılması Batum müqaviləsinin mahiyyəti haqqında bir sıra mühüm nəticələrə gəlməyə əsas verir. Birincisi, Batum müqaviləsinin bağlanması Osmanlı dövlətinin öz təşəbbüsü olsa da, bu AXC-nin ilk uğurlu diplomatik addımı kimi, eləcə də, onun müstəqilliyinin de-fakto olaraq xarici dövlət tərəfindən tanınması kimi yüksək qiymətləndirilməlidir. Məhz bu müqaviləyə əsasən Osmanlı dövlətinin Azərbaycana göstərdiyi hərbi yardım Bakının azad edilməsində, bütövlükdə Azərbaycan bölgələrində ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə münasibətdə törətdiyi cinayətlərin qarşısının alınmasında, sözün həqiqi mənasında Azərbaycan xalqının xilas edilməsində, bir sözlə AXC-nin sonrakı inkişafında müstəsna rol oynamışdır. Bu fakt hətta xarici ölkə tarixşünaslığında da qeyd olunmuşdur²³⁹. Göstərilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycanın Osmanlı dövləti tərəfindən tanınmaması mülahizəsini inkar edə bilərik. İkincisi, Batum müqaviləsinə əsasən Azərbaycanın məruz qaldığı konkret ərazi itkilərini və Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda əldə etdiyi üstünlükləri nəzərə alsaq, bu faktlar müqavilənin qeyri-bərabər olması kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin qeyd etdiyimiz kimi, bu üstünlüklərin

²³⁹ Kazemzadeh F. *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921)*. p.128; Swietochowski T. *Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition*. p.69

bir çoxu müharibə dövrünün tələblərindən və Osmanlı dövlətinin hərbi-strateji planlarından irəli gələrək müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Müqavilənin mahiyyətində olan bu ziddiyyətlər – bir tərəfdən iki müstəqil dövlət arasında bağlanıb bərabərhüquqlu səciiyyə daşması, digər tərəfdən isə onu imzalayan tərəflərdən birinə xüsusi imtiyazların tanınması dövrün hərbi-siyasi şəraitindən və Osmanlı hakim dairələrinin məsələ ilə bağlı tutduqları qeyri-ardıcıl mövqedən irəli gəlirdi. Bunu müqavilənin Osmanlı imperiyası tərəfindən ratifikasiya edilməməsi də aydın şəkildə göstərməkdədir. Müqavilənin mahiyyəti haqqında deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gəlmək mükündür: 4 iyun müqaviləsi hüquqi cəhətdən bəzi qüsuralara malik olsa da, AXC-nin müstəqilliyinin de-fakto tanınması, onun Osmanlı dövlətinin hərbi yardımı ilə öz suveren hüquqlarını bərpa etməsi və Azərbaycana edilən hərbi köməyin işğal faktı deyil, müttəfiq dövlətin göstərdiyi qanun yardım kimi qiymətləndirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

§4. Osmanlı mənbələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti- Osmanlı siyasi münasibətlərinin xarakteri haqqında

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı və ilk addımlarını atdığı dövr mürəkkəb bir şəraitə təsadüf etdiyindən, onun ən yaxın müttəfiqi olan Osmanlı imperiyası ilə qurulacaq dövlətlərarası münasibətlərinin xarakteri heç də birmənalı mahiyyət daşıyırdı. Dövrün mənbələrinin təhlili göstərir ki, iki müttəfiq dövlətin siyasi əlaqələrində mövcud olan problemlərin səbəbləri, Rusiya imperiyasının dağılması ilə bağlı bütün keçmiş imperiya üçün xarakterik hala çevrilmiş hadisə və proseslərin dinamik inkişafına münasibətdə Osmanlı dövlətinin aydın fəaliyyət planının olmamasından irəli gəlirdi.

Mənbələr göstərir ki, Cənubi Qafqazda sürətlə gedən siyasi və hərbi proseslərin yekununda Seymin dağılması və bölgədə yeni müstəqil dövlətlərin meydana gəlməsi ilə yaranmış fərqli siyasi vəziyyət şəraitində Osmanlı hakim dairələrində Azərbaycana münasibət məsələsində qeyri-ardıcıl və tərəddüdlü bir mövqə hökm sürürdü. Osmanlı rəsmi sənədlərinin təhlili nəticəsində bu qənaətə gəlmək olar ki, göstərilən məsələyə münasibət baxımından qruplaşan türk hakim dairələrinin bir hissəsi Azərbaycanın Osmanlı imperiyasının himayəsi altında müstəqil dövlət kimi mövcud olmasını arzulayırdısa, digər qrup isə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

Əvvəlki paraqrafda qeyd olunduğu kimi, bu dövrdə Osmanlı hakim dairələrində Ənvər paşa-Tələt paşa qrupu mövcud vəziyyətdə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq olunması və ya Avstriya-Macaristan formasında ittifaqda olmasını istəyirdilər. Ənvər və Tələt paşalardan fərqli olaraq ədliyyə naziri və Dövlət Şurasının sədri, eyni zamanda Batum konfransında Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri olan Xəlil bəy Menteşə mövcud vəziyyətdə Osmanlı dövlətinin Qafqaz siyasətinin Almaniyə tərəfindən dəstəklənməməsini və buna qarşı çıxmasını, eyni zamanda Rusiyanın Brest sülhünün pozulması ilə bağlı bəyanatlarını əsas gətirərək Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq olunmasının əleyhinə çıxırdı²⁴⁰.

Osmanlı dövlətinin rəsmi şəxslərinin mövqeyini əks etdirən teleqramlar Osmanlı imperiyası-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti əlaqələrinin xarakterinin tədqiq edilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Göstərilən teleqramların məzmununun araşdırılması göstərir ki, Osmanlı hökumətində əsas simalardan biri olan Xəlil bəy Menteşə və onun kimi cərəyan edən hadisələri obyektiv, məntiqi

²⁴⁰ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 88-90

qanunauyğunluqla dərk edən siyasi xadimlər yaranmış vəziyyətdə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsini məqbul saymışlar. Bu mövqə Xəlil bəyin sədrəzəm Tələt paşaya göndərdiyi 27 may 1918-ci il tarixli teleqramında açıq-aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Hazırda BOA-da Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Qisim, dosya 2371, gömlək 6 ünvanında mühafizə olunan Xəlil bəyin bu teleqramında yazılır: "... İstər Cənubi Qafqaz, istərsə də Şimali Qafqaz hökumətlərinin ilk əvvəl beynəlxalq vəziyyətləri aydınlaşdırılmalıdır. Yəni Rusiya ilə Brest müqaviləsiylə təyin edilən əlaqələri aydınlaşdırılmalıdır. Digər dövlətlərdən əlavə, öncə müttəfiqlərimizə bunların istiqlallarını tanıtdırmalıyıq. Bunun üçün də konfederasiyanı qoruyub saxlamalıyıq. Zira, konfederasiyanın istiqlalını tanımaq bunun icrasında olan federal hökumətlərin də istiqlallarını tanımaq deməkdir. Əks təqdirdə bu hökumətlərin hər birini ayrı-ayrılıqda Rusiyaya tanıtdırmaq lazım gələcək ki, bu da müşkül məsələdir. Biz müttəfiqlərimizə, heç olmasa Almaniyaya bu hökumətlərin müstəqilliyini tanıtdırmaq onların yaşamasına lazımı kömək göstərsək, Rusiya da fakt qarşısında qalacaq və mövcud vəziyyətlə barışmalı olacaq... Buna nail olmaq üçün ilhaq və ittifaq kimi Qafqaza sahiblik etmə fikirlərini ortaya atmamalıyıq. Təsis-i inzibat üçün Şimali və Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının içinə ordumuz girdikdən sonra buraların qaynaqlarından ilhaq və ittifaqdan bəhs etmədən istədiyimiz şəkildə faydala bilərik. Hələlik bu, məqsədi təmin edir... İlhqa tələssək hər şeydən məhrum ola bilərik..."²⁴¹.

Sənəddən də göründüyü kimi, Qafqazla, o cümlədən Azərbaycanla bağlı Xəlil bəy Menteşənin narahatçılığının əsas səbəbi Almaniyanın, xüsusilə Rusiyanın mövqeyi məsələsi idi. Bir tərəfdən müttəfiqi olsa belə, Osmanlı dövlətinin Qafqaza doğru genişlən-

²⁴¹ BOA, HR. SYS, D. 2371, G. 6, v. 88-90

məsini və buralarda fəaliyyət sərbəstliyi əldə etməsinə imkan vermək istəməyən Almanyanın, digər tərəfdən isə Qafqazın yeni siyasi vəziyyətini tanımaqdan imtina edən Rusiyanın mövqeyi, Xəlil bəy kimi Osmanlı siyasətçilərinin obyektiv reallığa əsaslanaraq, vəziyyətdən optimal çıxış yolu kimi Azərbaycanın müstəqilliyi məsələsini irəli sürmələrinə səbəb olmuşdu.

Osmanlı mənbələri sübut edir ki, mövcud reallığı düzgün analiz edən və qiymətləndirən Xəlil bəydən fərqli olaraq, Azərbaycanı Osmanlı imperiyasına birləşdirmək fikrində olan Ənvər paşa başçılıq etdiyi turançı əhval-ruhiyyəli dairələr isə, daha çox emosiyalarına qapılaraq, öz məqsədlərindən qətiyyənlə geri çəkilmək fikrində olmamışlar. Bu qrupun fikirlərini ifadə edən Ənvər paşa hələ 1918-ci ilin aprelində, Trabzon danışıqlarının başa çatmasından az sonra Trabzon və Batuma səfəri zamanı, Trabzonda olan Azərbaycan nümayəndələri ilə görüşdə Cənubi Qafqazın siyasi quruluşu, xüsusilə də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında qurulacaq münasibətlərin mahiyyəti barədə fikrini belə ifadə etmişdi: “Əgər vahid Zaqafqaziya federasiyası yaratmaq mümkün olmazsa, onda Türkiyə ilə ümumi sərhədi olan Azərbaycan Osmanlı imperiyası ilə daha sıx, hətta Avstriya-Macarıstan formasında ittifaqa girə bilər”²⁴².

Osmanlı mənbələrinin araşdırılması Cənubi Qafqaz Seyminin dağılması və müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaranmasının belə Ənvər paşanın Azərbaycanın siyasi taleyi ilə bağlı mülahizələrində elə bir ciddi dəyişiklik etməməsini göstərir. Azərbaycanın gələcəyini Osmanlı dövlətinin tərkibində görən Ənvər paşa Azərbaycanda müstəqil bir hökumətin qurulmasını istisna etməsə də, bu idarəçiliyin müvəqqəti olmasını qeyd edərək, Azərbaycana təyin ediləcək hökmdarın bir Osmanlı şahzadəsi, yaxud Ənvər paşa

²⁴² ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1, v. 30-33

xanədanından biri, məsələn, Nuru paşanın ola biləcəyi ehtimalını irəli sürürdü²⁴³. Ənvər paşanın Azərbaycanla bağlı bu mövqeyi əslində, 1918-ci ilin iyun ayında Gəncədə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında baş verən böhranın əsil səbəbini açıq şəkildə göstərməkdədir.

Azərbaycanın Osmanlı imperiyasına ilhaq edilməsi həmin dövrdə bəzən Osmanlı diplomatlarının dilindən mətbuat səhifələrində də səsləndirilirdi. Osmanlı imperiyasının Berlindəki səfiri Haqqı paşa verdiyi bəyanatda ilhaq məsələsinə toxunaraq qeyd etmişdi: “Bunlar (Qafqaz müsəlmanları nəzərdə tutulur – R.Q.) istərlərsə müstəqil olurlar, istərlərsə muxtariyyətə nail olurlar və yaxud Türkiyəyə birləşərlər”²⁴⁴.

Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycanı ilhaq etmək üçün müvafiq zəminin yaradılması istiqamətində atdıqları addımların mühüm bir hissəsini 1918-ci ilin yanvarında Həsən bəy Rüşenin başçılığı ilə Türkiyə İttihad və Tərəqqi partiyasının Qafqaz Şöbəsi adlı bir təşkilatın yaradılması²⁴⁵ təşkil edirdi. Vəzifəsi Azərbaycanda Türkiyə lehinə təbliğat aparmaq və bu ərazilərin Osmanlı dövlətinə ilhaq olunmasını tələb edən heyətlər təşkil olunaraq İstanbulla göndərmək olan, yarımğızli şəkildə fəaliyyət göstərən “Qafqaz Şöbəsi”nin bolşevik-daşnak birləşmələrinin soyqırımı əməllərindən əziyyət çəkən əhali arasında “Azərbaycanın xilasının yeganə yolunun Osmanlı dövləti ilə birləşməsi olması” istiqamətində apardığı geniş təbliğatın nəticəsi olaraq, 1918-ci ilin yanvarında Göyçayda Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyası yaradılmışdı. Partiyanın islam sosializmi ruhunda tərtib edilmiş proqramında ilhaqçılıq

²⁴³ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1985. s.367

²⁴⁴ “Hakki Paşa'nın Kafkasya Hakkında Beyanati”, Atı, qaz., İstanbul, 1334, 14 Mart (1918, 14 Mart), № 73. s.4

²⁴⁵ Kurat A.N. Türkiyə ve Rusya. s.511-512

məqsədi açıq şəkildə ifadə edilmişdi: "Bütün Qafqaziya müsəlmanlarının əski ana vətənimizin müqəddəs bayrağı altında məsud olması; dünyadakı bütün türklərin böyük Türkiyəyə qatışması və bir hiss, bir tərbiyə ilə yüksələrək aləmi-islama nigahban olması"²⁴⁶.

Osmanlı arxiv sənədlərinə istinadən qeyd edə bilərik ki, Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının fəalları öz ətraflarında keyli tərəfdar toplaya bilmələri partiyayı Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına müəyyən dərəcədə təsir edə biləcək bir qüvvəyə çevirmişdi. Bunu Türkiyə yardımına münasibətdə Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə birləşdirilməsinə tələb edən Türkiyə İttihad və Tərəqqi partiyasının "Qafqaz Şöbəsi" və Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrindən Osmanlı hökumətinə "Azərbaycanın ilhaq edilməsi" ilə bağlı göndərilən çoxsaylı müraciətlər də sübut edir²⁴⁷.

Hazırda BOA-da Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda bir neçə dosyada mühafizə olunan, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən göndərilən bu himayə tələbləri və ilhaqnamələrdə bolşevik-erməni birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı irqi, milli və dini zəmində həyata keçirilən qırğınlardan bəhs olunaraq fəryad edilir və birmənalı olaraq bildirilir ki, biz Türkiyə təbəəliyini qəbul edirik və bu gündən etibarən Türkiyədən başqa heç bir hökuməti tanımamağa qərar verdik və bu qərarımızı Osmanlı dövlətinə ərz etmək üçün öz nümayəndələrimizi göndəririk²⁴⁸.

Azərbaycandan Osmanlı dövlətinə ünvanlanmış ilhaqnamələrin bilavasitə Türkiyə İttihad və Tərəqqi partiyasının "Qafqaz Şöbəsi" və Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının təşkilatçılığı ilə

²⁴⁶ Nəsimzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz, 1996. s.57

²⁴⁷ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.1; BOA, HR.SYS, D. 2398, G.4; BOA, HR. SYS, D. 2448, G.23

²⁴⁸ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 59; BOA, HR.SYS, D. 2398, G.4, v. 3-7

hazırladığını hazırda Türkiyə arxivlərində mühafizə olunan sənədlərin məzmunu bilavasitə sübut edir. Məsələn, BOA-da saxlanılan 25 may, 1918-ci il tarixli 1187 №-li arxiv sənədində Qafqaz İttihad və Tərəqqi partiyasının proqramını qəbul etmiş Nuxa şəhəri Milli İslam Komitəsinin müraciətində Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsinə dair çağırış səslənmişdir: "Qəzamızın əhalisi bütün Qafqaz müsəlmanları kimi, din və qan qardaşlarımıza qovuşmasını və sevimli Qafqazımızın müqəddəs Ana vətənimizə ilhaqını tələb edir. Onun üçün qəzamız, Türkiyədəki möhtərəm İttihad və Tərəqqi Firqəsinin bir şöbəsi sifəti ilə bir neçə aydan bəri təşəkkül edən və bütün Qafqazın qeydsiz və şərtsiz Türkiyəyə ilhaqına çalışan Qafqaz İttihad və Tərəqqi Firqəsinin proqramını qəbul etmiş, əksinə ictimai və ədəmi mərkəziyyət örtüyünə bürünən zərərli firqələri kamali nifrətlə rədd etmişdir"²⁴⁹.

Azərbaycanın Osmanlı imperiyasına ilhaq edilməsi ilə bağlı məsələ Zaqatala müsəlmanları tərəfindən də qaldırılmışdı. Zaqatala Dairə İcraiyyə Komitəsi tərəfindən Batuma göndərilən nümayəndə heyətinə tapşırılmışdı: "Zaqatalanın yüz minlik müsəlmanları səadətli, qüvvətli Türkiyə İslam hökumətinin təxti-himayəsinə bəlkə xalis təbəəsi sırasına daxil olmağı can və dildən istədiyimizi və bu arzu uğrunda canımızı qanımızı fəda etməyə hazır olduğumuzu bildirsin"²⁵⁰. Tərkibinə Zaqafqaziya Şeyxülislamı Axund Məhəmməd Pişnamazzadənin, Hacı Seyyid Əhməd Hacı Səbrioglunun, Məhəmməd Əli İsmayılovun və Hacı Bəhlul İbrahimovun daxil olduğu nümayəndə heyətinin müraciətində Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsi tələb edilirdi: "bu gün özünün İslam və bütün keçmişi ilə bir Türk olduğunu anlayan ... əhalimiz böyük o müqəddəs mənəviyyətə malik, əsrlərdən bəri qovuşmağına susadığı

²⁴⁹ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1. v.52

²⁵⁰ Yəni orada. v.55

Türk qardaşlarına ilhaqdan başqa heç bir şeyi tanımayacağı kimi bu uğurda bütün mövcudluğu ilə hər bir şeyini fəda etməyə amadə və hazır olduğunu, əks halda anarxiyanın heç bir vasitə ilə önünün altına bilməyəcəyini, Allahu aləm, millətin gələcəyi daha nələrə müncər olacağını ərz etmək məcburiyyətində olduğumuzu ikinci dəfə olaraq Vehib Paşa həzrətlərinə bir daha təqdim etdik”²⁵¹.

Ağdaş Müsəlman Milli Şurasının blankında yazılan Əlikənd nahiyəsindən göndərilən və hazırda BOA-da Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Qisim, dosya 2398, gömlək 4 ünvanında mühafizə olunan müraciətnamədə oxuyuruq: “Bu gün biz Ağdaş sancağına tabe olan Əlikənd nahiyəsi ictimai edərək qərar qəbul etdik ki, biz Türkiyə tabeliyini qəbul edirik və bu gündən etibarən Türkiyədən başqa heç bir hökuməti tanımağa qərar verdik və qərarımızı Dövlət Aliyyəti Osmanlıya ərz etmək üçün Ağdaş Müsəlman Milli Şurasının sədri Muxtar Əfəndi Əfəndizadəni və Ağdaş Ənvəriyyə Taburu doktoru Fikri bəyi bil-intihab o tərəfə göndəririk...”²⁵².

“İlhaqnamə” mətnlərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan əhalisi adından Osmanlı dövlətinə göndərilmiş və ölkənin ilhaqını tələb edən müraciətnamələr əslində, müəyyən dairələr tərəfindən təşkil edilmişdir. Məsələn, Ağdaşın Xosrov, Şıxlı, Şəkili, Xaldan və Əlikənd nahiyələrindən göndərilən müraciətlərin hamısının mətni eynidir və ilhaq arzularını Osmanlı dövlətinə çatdırmaq üçün Ağdaş Milli Müsəlman Şurasının sədri Muxtar Əfəndi Əfəndizadə və Ağdaş Ənvəriyyə Taboru doktoru Fikri bəy nümayəndə seçilmişdir.²⁵³

Bakı quberniyasının Şirvan nahiyəsinin Kürdəmir mahalının Axtaçı, Əlvənd, Şakırlı, Ərəb Mehdibəy, Taylan-köyü, Bor-bor Nəvahi, Qaraqoyunlu, Ağsu, Şeyxməzid, Cavanşir, Kaşad, Talış və

²⁵¹ BOA,HR.SYS, D. 2373, G.1. v.67-68

²⁵² BOA, HR.SYS, D. 2398, G.4, v. 3-7

²⁵³ Yəne orada.

Kürdəmir kənd və qəsəbələrinin və Kürdəmirdəki Şamaxı qaçqın və köçkünlərinin himayə tələbləri və ilhaqnamələrinin də mətnləri demək olar ki, eyni məzmunludur. Müraciətnamələrdə əhali nümayəndələri onların ərz-hallarını Osmanlı rəsmilərinə çatdırmaq üçün Kürdəmir Mahal Milli Komitəsini vəkil seçmişlər. Bu müraciətnamələrin altında onlarla, bəzilərinə isə iki yüzə yaxın imza var. Daha sonra bu müraciətnamələrin doğru-dürüst olduğu Kürdəmir Müsəlman Milli Komitəsinin Məclis sədri Manaf Məlikov, məclis üzvləri Əhməd Hacı Abbasoğlu Məlikzadə, Nəsrullah Hacı Heydəroğlu, Ağa Məhəmməd Mehdiyev və katib Əhməd Mahmudzadə tərəfindən təsdiqlənərək Kürdəmir Müsəlman Milli Komitəsinin möhürü ilə möhürlənmişdir.²⁵⁴

Ümumiyyətlə, Azərbaycandan İstanbul hökumətinə göndərilən onlarla müraciətnamənin araşdırılması bizə belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsi ilə bağlı göndərilən müraciətlərin kökündə elə Osmanlı hökumətinin öz turançı siyasəti dayanırdı və bütün bu müraciətnamələr müəyyən qrup insanlar tərəfindən təşkil olunmuş məqsədyönlü aksiyalar idilər. Lakin bununla yanaşı, göstərilən dövrdə Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyətinin məhz Osmanlı dövlətinə meyl etməməsini vurğulamaq obyektiv reallığın inkar edilməsi olardı. Məlum olduğu kimi, türk-müsəlman əhalisinə qarşı erməni-daşnak və bolşevik qüvvələrinin 1917-ci ildən etibarən başladıkları və 1918-ci ildə kulminasiya nöqtəsinə çatmış kütləvi soyqırımı siyasətinin bütöv bir xalqın varlığını təhlükə altına salması şəraitində azərbaycanlıların yardım üçün üz tuta biləcəkləri yeganə ümid yeri etnik və dini cəhətdən yaxın olan Osmanlı dövləti idi. Lakin Azərbaycan əhalisinin mütləq əksəriyyəti ölkənin Osmanlı dövləti-

²⁵⁴ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 57-60; BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 62-66; BOA,HR.SYS, D. 2373, G.1. v.67-68

nə birləşdirilməsinin, yəni bir ağanın digəri ilə əvəz edilməsinin yox, türklərin yardımı ilə hərbi və təşkilati cəhətdən qat-qat güclü olan düşmənin azğın hərəkətlərinin qarşısının alınmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdilər.

Osmanlı dövrünə dair arxiv sənədləri içərisində Batum konfransının son dövründə Osmanlı nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy ilə sədrəzəm Tələt paşa arasında Azərbaycanın gələcəyi haqqında gedən yazışmalar mövzumuz baxımından maraq doğurur. Sənədlərdən anlaşılır ki, bəhs olunan dövrdə hadisə və proseslərin sürətli inkişafı Osmanlı siyasi və hərbi dairələrinin Azərbaycana münasibətdə tutduqları mövqeyə təsirsiz ötürməmişdir. Batum konfransındakı Osmanlı heyəti rəhbəri Xəlil bəy, sədrəzəm Tələt paşaya göndərdiyi 6 iyun 1918-ci il tarixli teleqramında Azərbaycandakı vəziyyətdən narahat olduğunu, imzalanan müqavilələrlə işin bitmədiyini, bəlkə də ən mühüm işlərin indi başladığını diqqətə çatdırır və bildirir ki, "...gürcü və ermənilər hökumət təşkil etmək üçün lazımi kadrlara sahib olduqları halda, müsəlmanlar buna sahib deyillər. Rusiya müsəlmanları cəhalətdə saxlamaq üçün onların oxuyub təhsil almalarına imkan verməmişdir. Rusiya universitetlərində təhsil alan beş-on nəfər vardır ki, hazırda hökuməti onlar idarə edirlər. Bunlar ziyalı, sosialist və cümhuriyyətçidirlər. Hökumət bunların əlində qalarsa Azərbaycan daimi böhran içində qalacaqdır. Formal olaraq hökumət bunların əlində qalmalı, real hakimiyyəti isə əlində saxlaya bilən ağıllı, fəal və dünyagörüşlü bir səfir göndərməlidir. Məsələn, İzmir valisi Azərbaycana səfir, onun kimi təcrübəli beş-on nəfər də Azərbaycanın mühüm mərkəzlərinə konsul olaraq göndərilə bilər..."²⁵⁵. Xəlil bəy teleqramda Azərbaycana səfir göndərilməsi işinin tezləşdirilməsini

də xahiş edirdi. O, həmçinin, Azərbaycana yeridiləcək hərbi qüvvələrin Azərbaycan ordusu adı altında təşkil edilməsini istəyir və xüsusi olaraq bildirirdi ki, Nuru paşa geri çağırılmalı, İzzət paşa kimi təcrübəli, mötədil və iradəli bir nəfər lazımi zabitlərlə birlikdə bu işə cəlb edilməlidir. Çünki "Nuru paşanın füzuli (uzunçu, boşboğaz – R.Q.) paşalığı ordu zabitlərinə çox pis təsir edir"²⁵⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, Xəlil bəyin azərbaycanlıların idarəçilik və digər qabiliyyətləri haqqında irəli sürdüyü mənfə fikirlər obyektiv gerçəkliyi əks etdirmirdi. Bu mövqenin yaranmasının əsas səbəblərindən biri, fikrimizcə, həmin dövrdə Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycandakı mövcud vəziyyətlə o qədər də yaxından tanış olmamaları idi. Bunu Osmanlı mətbu orqanı "Akşam" qəzetinin 16 dekabr 1918-ci il tarixli 88-ci sayında Azərbaycanla bağlı nəşr edilmiş yazıdan da görmək olar. Həmin yazıda azərbaycanlıların mədəni səviyyəsinə toxunan müəllif qeyd etmişdi: "Elm və mərifət orada (Azərbaycan nəzərdə tutulur – R.Q.) bizim zənn etdiyimizdən də çox irəli getmişdir. Bizim qəzetlərə yaxın qəzetləri, bizim şairlərimizə yaxın şairləri var. Hər halda Qafqaz zənn etdiyimizdən də artıq oyanmış və mədəni bir haldadır"²⁵⁷.

Hadisələrin sonrakı inkişafı, xüsusilə, 17 iyun böhranı zamanı Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı nümayəndələrinin müstəqillik fikrindən dönməmələri Xəlil bəyin Azərbaycanın idarəçiliyi ilə bağlı tutduğu mövqenin düzgün olmadığını təsdiqlədi.

Azərbaycan Milli Şurası və birinci hökumət kabinetinin 1918-ci il iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçməsindən sonra, Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq olunmasını tələb edən, Milli Şuranın və hökumətin demokratik, inqilabi əhval-ruhiyyəli şəxslərdən təşkil

²⁵⁶ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.5, v. 169-171

²⁵⁷ "Kafkasya'daki Türklər Bizim İçin Ne Düşünürlər?", Akşam, qaz., İstanbul, 1334, 16 Kanunuevvel (1918, 16 dekabr), № 88. s.1

²⁵⁵ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.5, v. 169-171

olunmasından narazı qalmış ittihadçıların və digər mürtəce qüvvələrin mövcud vəziyyətdən istifadə edərək Milli Şura və hökumətə əleyhinə geniş təbliğata başladılar. Nuru paşanın bu qüvvələri dəstəkləyərək Azərbaycanın daxili işlərinə qarışması və F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan hökumətinə etimadsızlıq göstərməsi iyunun 17-də siyasi böhranla nəticələndi.

“İyun böhranı” zamanı Nuru paşanın Azərbaycanın Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsini tələb edən ilhaqçılardan ibarət bir hökumət kabinəsi formalaşdırmaq istəyinin həyata keçməməsi Azərbaycanın öz müstəqilliyini qoruyub saxlaması demək idi. Sonda Azərbaycan Milli Şurasının kəskin müqaviməti nəticəsində türk komandanlığı yeni hökumət kabinəsinin Milli Şura tərəfindən təşkil olunmasına, Milli Şuranın isə bütün səlahiyyətini yeni təşkil olunmuş hökumətə verib özünü buraxmasına razılıq verdi²⁵⁸.

“İyun böhranı” zamanı milli azadlıq hərəkatının radikal qanadının ölkənin müstəqilliyi ilə bağlı nümayiş etdirdiyi qəti mövqe, Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycanın siyasi taleyi ilə bağlı planlarına müəyyən dərəcədə təsir göstərdi. Digər tərəfdən, həmin dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə baş verən proseslər də Osmanlı hakim dairələrinin bəzi nümayəndələrinin Azərbaycanın ilhaq edilməsi ilə bağlı planlarının təxirə salınmasına səbəb oldu. Bunu 1918-ci ilin iyun ayının sonuna qədər olan dövrlə müqayisədə sonrakı aylarda Osmanlı mətbuatında Azərbaycanla bağlı məlumatların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin kəskin şəkildə dəyişməsi də göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin nəzarəti altında fəaliyyət göstərən Osmanlı mətbuatı həmin dövrlərdə hakim dairələr tərəfindən cəmiyyətdə və beynəlxalq aləmdə ictimai fikrin formalaşdırılması istiqamətində istifadə olunurdu. İstanbul mətbua-

²⁵⁸ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 12

tında Azərbaycanla bağlı nəşr edilmiş məqalələr üzərində apardığımız tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, AXC-nin yaranması və bölgədə baş verən hərbi-siyasi proseslər haqqında məlumatlara iyun ayının sonuna qədər olan dövrdə xeyli dərəcədə az toxunulsa da, iyun ayından sonrakı dövrlərdə mətbuat səhifələrində Azərbaycan barədə müxtəlif səpkili məlumatlar çoxalmış, türk müxbirləri ölkə həyatının siyasi və hərbi sahələri ilə yanaşı, mədəni və iqtisadi tərəflərinə də diqqət yetirmişlər. Həmin dövrdə Osmanlı mətbuatında Azərbaycanla bağlı nəşr edilmiş məqalələrdə Azərbaycanın müstəqilliyi fikri daha dərindən nəzərə çarpdırılır, Qafqaz İslam ordusu haqqında danışıqların tez-tez Azərbaycan ordusu ifadəsindən istifadə edilirdi. Doğrudur, mətbuatda müşahidə olunan bu dəyişikliyi yalnız Osmanlı hakim dairələrinin ilhaqçılıq meyillərinin arxa plana keçməsi ilə izah etmək o qədər də düzgün olmazdı. Xüsusilə, 1918-ci ilin iyun ayının ikinci yarısında İstanbul konfransında iştirak edəcək Qafqaz respublikalarının nümayəndə heyətlərinin Osmanlı paytaxtına gəlmələri həmin respublikalar, o cümlədən Azərbaycan haqqında verilən məlumatların artmasına səbəb ola bilərdi. Lakin yuxarıda göstərilən məlumatların təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, artıq “iyun böhranı”ndan sonrakı dövrdə Azərbaycanın hər hansı şəkildə Osmanlı imperiyasına ilhaq edilməsi üçün əlverişli şəraitin yetişmədiyini və bu aktın doğura biləcəyi mümkün mənfi nəticələri hiss edən Osmanlı hakim dairələri Osmanlı cəmiyyətində və beynəlxalq aləmdə müstəqil Azərbaycan haqqında ictimai rəyin formalaşdırılması istiqamətində əməli addımlar atmağa başlamışdılar.

Osmanlı və Azərbaycan arxiv materiallarının müqayisəli təhlili “iyun böhranı”nın aradan qaldırılmasından sonrakı dövrdə Azərbaycan hökuməti ilə türk hərbi komandanlığı arasındakı münasibətlərdə gərginliyin hökm sürməsinə, real hərbi qüvvəyə

malik olan Nuru paşanın ölkədə baş verən bütün hadisələri öz nəzarətində saxlamasını, müxtəlif məntəqələrdə yerləşən türk qarnizonlarının rəislərinin bir çox hallarda Azərbaycan məmurları ilə hesablaşmamasını və öz istədikləri kimi hərəkət etdiklərini göstərir. Azərbaycan mənbələrində əksini tapmış Gəncə qubernatorunun türk zabitlərinin vəzifəli şəxslərin sərəncamlarına müdaxilə etmələri və hətta onları özlərinin təyin etmələri, Şuşa qəza rəisinin Şuşanın hərbi komendantının “bütün hakimiyyəti öz əlinə alaraq heç kimi tanımaq istəməməsi”²⁵⁹ haqqında verdiyi məlumatlar, baş nazir F.X.Xoyskinin İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadəyə yazdığı 23 avqust 1918-ci il tarixli məktubda işlətdiyi “Nuru paşanın siyasəti bizim daxili işlərimizə getdikcə daha çox qarışmağa yönəlmişdir”²⁶⁰ ifadəsi, bir sözlə, Nuru paşanın Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxilə etməsi Osmanlı arxiv sənədləri ilə də təsdiqlənir.

Osmanlı mənbələri təsdiq edir ki, Nuru paşa Azərbaycanın nəinki daxili işlərinə, hətta onun xarici siyasət məsələlərinə də müdaxilə edirdi. Belə ki, Nuru paşanın Azərbaycan hökumətinin işinə kobud şəkildə müdaxilə edərək Teymur bəy Məlikaslanovu Azərbaycanın Təbrizdəki konsulu təyin etməsi arzuolunmaz bir hal idi və bu məsələ ilə bağlı bir çox yazışmalar hazırda Osmanlı arxivində mühafizə olunmaqdadır. Həmin arxiv sənədlərindən məlum olur ki, 1918-ci il iyulun 28-də, Azərbaycanın Təbrizdə konsulluğu açılana qədər Təbriz və ətrafında yaşayan Cənubi Qafqaz müsəlmanlarının siyasi və iqtisadi hüquqlarının qorunması məqsədilə Azərbaycandakı Osmanlı Ordusunun baş komandanı tərəfindən Qafqaz Müsəlmanları Cəmiyyətinin sədri Teymur bəy Məlikaslanovun Təbrizdə Azərbaycanın müvəqqəti konsulu təyin

²⁵⁹ Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). N.Ağamalıyevanın redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1998. s.113-114

²⁶⁰ ARDA, f. 970, siy. 3, iş 7, v. 22; ARPIİ SSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 22-22^a

edilməsi haqqında elan dərc olunmuşdu²⁶¹. Bu “Təbriz konsulluğu” məsələsi ətrafında İranda da bir sıra problemlər yaşanmış və bütün bunlar Təbrizdəki Osmanlı konsulluğundan İstanbul hökumətinə göndərilən məlumatlarda öz əksini tapmışdır²⁶².

Osmanlı dövlətinin Təbrizdəki baş konsulluğundan Xarici İşlər Nazirliyinə daxil olan “Təbrizdəki Qafqaz İslam Cümhuriyyəti Konsulluğu haqqında” adlı 4 dekabr 1918-ci il tarixli arayışda isə adı çəkilən konsulluğun qurulduğu və naxçıvanlı Rauf bəy tərəfindən idarə edildiyi bildirilir və daha sonra qeyd edilirdi ki, Təbrizdəki İran hökumət orqanları belə bir cümhuriyyətin yaranması haqqında Tehrandan rəsmi məlumat almadıqlarına görə adı çəkilən konsulu rəsmi şəxs kimi qəbul etmədiklərindən Qafqaz müsəlmanlarının işləri həll oluna bilmir²⁶³. Osmanlı konsulu mövcud vəziyyətdə Qafqaz müsəlmanlarını hansı dərəcədə himayə etmək barədə təlimat istəyir və Rauf bəyin İran hökuməti nəzdində tanıtılması məsələsinə aydınlıq gətirilməsini xahiş edirdi.

Arxiv sənədlərinin təhlili göstərir ki, bir tərəfdən Cənubi Qafqaz Seyminin parçalanması və milli respublikaların yaranması dövründə mövcud olan beynəlxalq vəziyyət–yaxın müttəfiqi Almanıyanın Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasətini dəstəkləməməsi və Rusiyanın Brest-Litovsk sülhünün şərtlərinin pozulmasına qəti etiraz etməsi, digər tərəfdən Azərbaycan siyasi liderlərinin Osmanlı yardımına üz tutmalarına baxmayaraq, ölkənin suverenliyi məsələsində türklərə güzəştə getmək fikrində olmaması Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycanı ilhaq etmək niyyətlərinin həyata keçməməsinə səbəb olmuşdur.

²⁶¹ BOA, HR.MTV, D. 453, G.47, v. 1-2

²⁶² Yəne orada.

²⁶³ Yəne orada.

Beləliklə, Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması Osmanlı imperiyası–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasındakı münasibətlərin xarakterini, o cümlədən Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasətinin bəzi qaranlıq məqamlarına aydınlıq gətirmək baxımından olduqca mühüm əhəmiyyət daşıyır. Osmanlı rəsmi sənədləri etibarlı məxəz olmaq etibarilə AXC-nin fəaliyyətinin ilk dövrlərində Osmanlı hakim dairələrində Azərbaycanın siyasi taleyi ilə bağlı formalaşmış fərqli mövqelərin yaranma səbəblərini, o cümlədən Azərbaycan əhalisinin Osmanlı dövlətinin xilaskarlıq missiyasına münasibətinin öyrənilməsi istiqamətində aparılan elmi tədqiqatlar üçün olduqca böyük töhfə olacaqdır. Osmanlı–AXC münasibətlərinin xarakterini əks etdirən Osmanlı dövrünə aid arxiv sənədləri həmçinin, Azərbaycan siyasi xadimlərinin, bütövlükdə isə Azərbaycan xalqının müstəqil yaşamaq fikrində ısrarlı olmasını sübut, keçmiş sovet, ondan bəhərələnən indiki rus və bəzi digər xarici ölkə tarixşünaslığında mövcud olan, guya Azərbaycanın Osmanlı dövləti tərəfindən işğal və idarə edilməsi kimi səhv tendensiyanın təkzib olunmasında etibarlı mənbədir.

II FƏSİL

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ VƏ OSMANLI DÖVLƏTİ ARASINDA HƏRBİ-SİYASİ, İQTİSADI VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFI

§1. “Bakı məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq gərginlik Osmanlı dövləti–Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti münasibətləri kontekstində

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tarixinə həsr edilmiş çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, yeni yaranmış dövlətin qarşısında duran ən ümdə məsələ paytaxt Bakının düşmən qüvvələrindən azad edilməsi olmuşdur. Bakının azad edilməsi məsələsi ölkənin öz paytaxtına qovuşması ilə yanaşı, həm də erməni-bolşevik alyansı tərəfindən Azərbaycan qəzalarında türk-müsəlman əhalisinə qarşı aparılan amansız soyqırımını cinayətlərinin qarşısının alınması, Azərbaycan xalqının məhv olmaqdan xilas edilməsi demək idi.

“Bakı məsələsi”nin əks olunduğu mənbələr və problemlə bağlı aparılmış tədqiqatlar birmənalı olaraq, bu dövrdə mövcud olan beynəlxalq vəziyyətin də tezliklə bu məsələnin həllinin zəruri etməsini bir daha təsdiqləyir. Çünki, Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində rus generalı A.Denikinin təbirincə desək, “Avropa və Asiya siyasətçilərinin ağıllarını və qəlblərini möhkəmcə fəth etmiş Bakı nefti”²⁶⁴ uğrunda mübarizəyə artıq böyük dövlətlər qoşulmuşdular. Buna görə də “Bakı məsələsi” artıq Azərbaycanın

²⁶⁴ Деникин А. И. Очерки Русской Смуты. Том II. Борьба Генерала Корнилова. (Август 1917 г. - апрель 1918 г.). Москва: Наука, 1991. с.35

daxili məsələsi olmaqdan çıxaraq, Osmanlı dövləti-Almaniya-Rusiya, ümumilikdə isə Döndrlər İttifaqı-Antanta hərbi-siyasi blokları arasında olan rəqabətin düyün nöqtəsinə çevrilmişdi.

Bakıya xüsusi iddiası olan Rusiya bu dövrdə ölkədə gedən vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar olaraq, keçmiş imperiyanın sərhədləri daxilində öz hakimiyyətini bərqərar etmək gücündə olmadığı üçün ilkin mərhələdə, Rusiya iqtisadiyyatı üçün həyat mənbəyi olan neft Bakısını, yaranmış anarxiyadan istifadə edərək faktiki olaraq, Azərbaycanda türk-müsəlman əhalisini fiziki cəhətdən məhv etməyi qarşısına məqsəd qoymuş erməni-bolşevik alyansının hesabına əldə saxlamağa səy göstərirdi.

1918-ci ilin mart soyqırımından sonra aprelin 25-də RSFSR hökumətinin birbaşa yardımı ilə bolşevik cildinə girmiş daşnak S.Şaumyanın rəhbərliyi altında yaradılmış Bakı Xalq Komissarları Sovetinin RSFSR hökumətinin direktivlərini öz fəaliyyətində rəhbər tutacağını bəyan edən 1 may 1918-ci il tarixli deklarasiyası²⁶⁵ da, əslində Bakının Sovet Rusiyasının əsarətində olmasının göstəricisi hesab edilə bilər.

Yanacağa və digər neft məhsullarına kəskin ehtiyac duyan Almaniya da Bakı məsələsində xüsusilə maraqlı idi. Məsələ ilə bağlı Almaniya baş qərargah rəisi olmuş general Lüdendorf xatirələrində yazırdı ki, "Qafqazı ələ keçirməklə iqtisadi blokadanı yarmaq və Almaniyanı iqtisadi cəhətdən gücləndirmək, almanlarda qələbəyə inam oyatmaq mümkün olacaq"²⁶⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, müharibə ərəfəsində Almaniya ixrac edilən Rusiya nefti içərisində Bakı neftinin başlıca rol oynaması şübhə doğurmur. Bakı neftinin istehlak səviyyəsinə görə Almaniya

²⁶⁵ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c., Bakı: Elm, 2001. s.340

²⁶⁶ Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Пер. с нем. Москва-Ленинград: Госиздат, 1924. с.200

Avropa ölkələri sırasında üçüncü yerdə dururdu²⁶⁷. Bu dövrdə Bakı ətrafında cərəyan edən hadisələr əslində müttəfiq olan Osmanlı və Almaniya dövlətlərinin rəqibə çevrilmələrinə səbəb olmuşdu. "Bakı məsələsi"nin beynəlxalq tərəflərinə toxunan M.Ə.Rəsulzadə qeyd edirdi ki, "...neft haqqında məsələ Azərbaycandan çox Türkiyə-Almaniya məsələsidir"²⁶⁸.

"Bakı məsələsi"nin Osmanlı dövlətinin siyasətində mühüm yer tutması, həmçinin bu məsələnin Osmanlı-Azərbaycan müttəfiqlik əlaqələrinin inkişafında xüsusi bir mərhələni təşkil etməsi, tarixşünaslıqda qaranlıq qalmış bəzi məsələlərə aydınlıq gətirilməsi baxımından problemin Osmanlı mənbələri əsasında tədqiq olunmasını zəruri edir. Tədqiqata cəlb olunmuş mənbələrin əksəriyyətinin Osmanlı dövlət xadimlərinin mövqeyini əks etdirən rəsmi sənədlər olmasını nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, məhz bu məxəzlərin sayəsində Osmanlı dövlətinin "Bakı məsələsinə" münasibətini, Bakı ətrafında gedən beynəlxalq rəqabətin mahiyyətini obyektiv gerçəkliyə uyğun şəkildə bərpa etmək mümkündür.

"Bakı məsələsi" nin Azərbaycan xalqı və Azərbaycan dövlətçiliyi üçün daşdığı əhəmiyyət 1918-ci ilin əvvəllərindən etibarən Bakı Sovetinin öz hakimiyyətini bərqərar etmək üçün daşnaklarla ittifaqda türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımlar törətməsi, nəticədə bütöv bir xalqın məhv olmaq təhlükəsi ilə üzbəüz qalması ilə müəyyən edilə bilər. Yaranmış mövcud vəziyyətdə yenicə müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz gücü hesabına daşnak-bolşevik alyansına qarşı mübarizə aparmaq iqtidarında olmadığına görə, yardım üçün Osmanlı dövlətinə üz

²⁶⁷ Hətəmov R. 1918-ci ilin yayında Almaniyanın Azərbaycanda iqtisadi maraqlarını təmin etmək istiqamətində cəhdləri// Tarix və onun problemləri, 2012, №3. s.110

²⁶⁸ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 151, v. 5

tutmuşdu. Azərbaycanlıların ölüm-qalım məsələsinin həll edildiyi həmin günlərdə yalnız Osmanlı dövlətinə ümid yeri kimi baxılması təsadüf olmayıb möhkəm etnik və dini zəminə əsaslanırdı. Çünki, tədqiqatçı Ə.Həsənovun da qeyd etdiyi kimi, "Türkiyə istisna olmaqla Birinci Dünya müharibəsində iştirak edənləri, əlbəttə yerli azərbaycanlıların taleyi deyil, daha çox Azərbaycan nefti maraqlandırır"²⁶⁹. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmi nümayəndələri M.H.Hacınski və M.Ə.Rəsulzadənin "Osmanlı-Azərbaycan dostluq müqaviləsinin 4-cü maddəsinə istinadən Osmanlı imperatorluğundan hərbi yardım istəyi"²⁷⁰ Osmanlı hökumətinin isə Azərbaycan hökumətinin yardım xahişinə müsbət cavab verməsi²⁷¹ ilə Osmanlı dövləti "Bakı məsələsi"nin həlli istiqamətində konkret addımlar atmağa başladı.

Osmanlı ali dövlət məmurlarının yazışmalarının təhlili onun deməyə əsas verir ki, Osmanlı imperiyası "Bakı məsələsi"nin həllinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Sənədlər göstərir ki, Azərbaycan nümayəndələrinin hərbi yardımla bağlı müraciəti Vehib paşa tərəfindən dərhal Ənvər paşaya bildirmiş və Bakının azad olunması üçün regiona türk ordu hissələrinin göndərməsi barədə tərəddüdsüz olaraq əmr verilmişdir²⁷².

Dövrün Osmanlı arxiv sənədləri Osmanlı dövlətinin "Bakı məsələsi"nin həll olunmasına həssas yanaşmasının səbəblərini araşdırmaq baxımından qiymətli məxəz rolunu oynamaqdadır. Sənədlərin təhlili göstərir ki, türkləri Bakının azad olunması istiqamətində təxirəsalınmaz addımlar atmağa sövq edən səbəb yalnız Azərbaycan xalqına kömək etmək niyyəti ilə məhdudlaşmır,

²⁶⁹ Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. s.38

²⁷⁰ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.7, v. 62-63

²⁷¹ Yenə orada. v. 64-65

²⁷² ATASE, A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27

həm də Bakının zəngin neft mənbələri ilə bağlı mühüm iqtisadi və strateji planlardan irəli gəlirdi. Məsələ ilə bağlı Ə.Həsənov göstərir ki, "Bu hərəkətdə (Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan hərəkəti nəzərdə tutulur-R.Q.) heç şübhəsiz, Osmanlının regionda neft, təbii sərvətlərdən yararlanmaq, Xəzər hövzəsi və Türküstanın qapıları üzərində nəzarət qazanmaq, Orta Asiyaya sahib olmaq kimi hərbi-strateji maraqları da var idi"²⁷³.

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsinin sonuncu mərhələsində strateji əhəmiyyəti olduqca artan neftlə bağlı maraqlarının onu Bakı uğrunda kompromissiz mübarizənin əsas fiqurlarından birinə çevirməsini Osmanlı siyasi xadimlərinin yazışmaları da təsdiqləyir. Osmanlı dövlətinin neft amilinə xüsusi diqqət yetirməsi Şərq Orduları Qrupunun komandanı Xəlil paşanın Ənvər paşaya göndərdiyi 15 oktyabr 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında açıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Göstərilən teleqramda Bakıdakı anbarlarda toplanmış olan neft və mazutun dəyərinin hazırkı qiymətlərə görə yüz milyonlarla lirə təşkil etdiyini yazan Xəlil paşa qeyd edirdi ki, "...Tanrının bir lütfü olaraq əldə etdiyimiz bu qaynaq bütün maliyyə sıxıntımızı qarşılıyacaq mahiyyətdədir"²⁷⁴.

Göstərilən teleqram Osmanlı dövlətinin Bakı məsələsi ilə bağlı Almaniya da daxil olmaqla digər dövlətlərin apardığı siyasətə münasibətini, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin mənafeyinin təmin olunmasına hansı mövqedən yanaşmasını öyrənmək baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Teleqramda Osmanlı dövlətinə dost və qonşu olan dövlətlərin Bakı nefti üzərində bərabər hüquqa malik olmaları iddiası ilə çıxış etmələrindən qeyzlənən Xəlil paşa, məsələnin bu yerə çatmasında "köhnə Osmanlı sərhədləri

²⁷³ Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. s.39

²⁷⁴ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III. s.425-426

xaricində türklərin ən kiçik müvəffəqiyyətini belə qısqanlıqla qarşılayan” almanları günahlandırır²⁷⁵.

Görkəmli hərbi-siyasi xadim olan Xəlil paşa tərəfindən yazılmış bu teleqramın məzmununun araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, sənəd yazılan dövrdə artıq Bakı düşmən qüvvələrdən azad olunsada da, Bakı nefti uğrunda beynəlxalq rəqabət hələ də davam edirdi.

Xəlil paşanın teleqramı həmçinin, Osmanlı dövlətinin Bakı nefti ilə bağlı Azərbaycanın sahib olduğu təbii haqqa münasibətini də öyrənmək baxımından da mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Bakı neftinin gələcək taleyi məsələsinə toxunan Xəlil paşa teleqramında Bakı uğrunda döyüşlərdə üç minə yaxın itki verdiklərini qeyd edərək göstərirdi ki, “Buna görə də Bakı sərvətinin ən böyük hissəsindən fəth haqqı olaraq bizim və Azərbaycanın istifadə etməsi lazımdır”²⁷⁶.

Sənəddən göründüyü kimi, Osmanlı siyasi və hərbi dairələri neft Bakısına bir tükənməz sərvət mənbəyi kimi baxır və eyni zamanda bu sərvəti dünya müharibəsində müttəfiqləri olan Almaniya ilə deyil, məhz Azərbaycanla bölüşmək istəyirdilər. Qeyd etmək lazımdır ki, öz növbəsində Almaniya hökuməti də müttəfiqi olan Osmanlı dövlətini Bakı neftindən kənarında saxlamaq istəyir və bunun üçün Rusiya ilə gizli separat danışıqlara gedirdi. Danışıqlar hələ 1918-ci ilin iyun ayında başlamışdı. Onun gedişində Almaniya hökuməti Sovet səfirinin nəzərinə çatdırmışdı ki, onların yalnız müəyyən həcmdə Bakı nefti alacaqlarına təminat verildiyi halda, Türkiyə Bakıya hücumunu dayandıрмаğa məcbur ediləcək²⁷⁷.

²⁷⁵ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III. s.425-426

²⁷⁶ Yəni orada.

²⁷⁷ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c. s.349

Osmanlı hərbi qüvvələrinin təkbaşına Bakı neftinə yiyələnməsinə qəbul etməyən Almaniya Osmanlı dövlətinə siyasi və hərbi vasitələrlə təsir edir, öz mövqeyini Osmanlı qoşunlarının Brest-Litovsk sülh müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhəd xəttindən şərqlə keçməsi nəticəsində Rusiya ilə yarana biləcək müharibə təhlükəsi ilə əsaslandırır. Almaniyanın Osmanlı hərbi qüvvələrinin Azərbaycanda həyata keçiriləcək bir hərəkata qarşı çıxacağını nəzərə alan Osmanlı siyasi dairələri qurulacaq ordunun zahirən Azərbaycan xalqından təşkil edilmiş bir qüvvə kimi təqdim edilməsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. Qurulan orduya “Qafqaz İslam Ordusu” adının verilməsi məhz Almaniyanı şübhələndirməmək üçün atılmış bir addım idi²⁷⁸.

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan ərazisində hərbi əməliyyatlara başlaması türklərin Qafqazdakı uğurlarına qısqanlıqla yanaşan Almaniyanın və diplomatik yolla Bakını əldə saxlamağa cəhd edən Sovet Rusiyasının kəskin narazılığına səbəb oldu.

Osmanlı dövlətinin Azərbaycanda hərbi əməliyyatlara başlaması ilə bağlı Almaniya ilə Osmanlı dövləti arasında Qafqaza münasibətdə yaranan fikir ayrılıqlarının ziddiyyətlərə çevrilməsi və bu ziddiyyətlərin hərbi qarşıdurmaya qədər dərinləşməsi prosesi tam çılpıqlığı ilə Osmanlı arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır. BOA və ATASE-də saxlanılan sənədlər içərisində Ənvər paşa ilə Almaniyanın Baş Qərargah rəisi general-feldmarşal Paul fon Hindenburg arasında 1918-ci ilin iyun ayının əvvəllərindən başlayaraq sentyabr ayına qədər Bakı məsələsi ilə bağlı davam edən gərgin mübahisələr mövzumuz baxımından maraq doğurur və bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirir. Göstərilən məktublaşmalarda Osmanlı hökuməti Qafqazda yeni yaranan respublikalarla sülh və dostluq müqavilələri imzalamasını və Qafqaz istiqamətində hərbi əməliyyat

²⁷⁸ İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. s.154-155; Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.224

yatların davam etdirilməsini aşağıdakı prinsiplərlə əsaslandırır: birincisi, Batumda cərəyan edən sülh müzakirələri prosesində yeni yaranan Qafqaz respublikaları Rusiya ilə aralarındakı münasibətlərini Rusiya hökumətinin elan etdiyi “millətlərin öz müqəddəratlarını sərbəst təyin etməsi” hüququna əsaslandığını elan etmişlər. Batum müqavilələri də məhz bu əsas üzərində imzalanmışdır. Rusiya sülh imzalayandan sonra öz ordu və məmurlarını Qafqazdan təxliyə edərək Qafqaz millətlərini öz müqəddəratlarını təyin etmələri üçün hüquqi olduğu kimi, fələn də sərbəst buraxmış və bu sərbəstliyə istinad edən Cənubi Qafqaz Seymi 22 aprel 1918-ci ildə istiqlalını elan etmişdir; ikincisi, bu respublika müstəqilliklərini əldə etdikdən sonra qonşusu olan Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətlərini təsis və sərhədlərini müəyyən etmək arzusu ilə öz nümayəndələrini Trabzona göndərmişdir. Sülh konfransının ilk toplantısında Qafqaz nümayəndələri Brest-Litovsk müqaviləsini əsas kimi qəbul etmədiklərini bəyan etmiş və Osmanlı dövlətinin şərq vilayətlərində ermənilərə muxtariyyət verilməsi təklifini irəli sürmüşlər; üçüncüsü, Osmanlı dövləti Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz hökumətinə Brest müqaviləsini qəbul etməyi və üç sancağı (Qars, Ərdəhan, Batum) boşaltmağı təklif etmiş, lakin Qafqaz hökuməti bunu qəbul etməmiş və müharibəyə rəvac vermişdir. Müharibədən sonra isə Batum konfransı işə başlamış ki, bu konfransda da alman nümayəndəsi iştirak etmişlər; dördüncüsü, Türk ordularının Azərbaycana göndərilməsi və Şimali Qafqaza hökumətinə verilən silahsursata gəlinə, Azərbaycan və Şimali Qafqaz hökumətləri ilə Osmanlı dövləti arasında müqavilələr imzalanmışdır ki, asayışı təmin etmək üçün müraciət edərlərsə Osmanlı dövləti onlara hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürmüşdür²⁷⁹.

²⁷⁹ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 63-68

Sənəddən də görüldüyü kimi, Osmanlı hərbi komandanlığının və hökumətinin mövqeyi hüquqi cəhətdən kifayət qədər əsaslandırılmışdı. Çünki, əvvəla, Brest-Litovsk sülhündən sonra Cənubi Qafqazda vəziyyət çox dəyişmişdi və Cənubi Qafqaz hökuməti onun iştirakı olmadan Sovet Rusiyasının Qafqazda ərazi-sərhəd dəyişikliyinə imza atmasını və Qars, Ərdəhan və Batum vilayətlərinin Osmanlı dövlətinə verilməsini qəbul etmirdi. İkincisi, 1918-ci il aprelin 22-də Cənubi Qafqaz öz müstəqilliyini elan etmiş, təxminən bir ay sonra Cənubi Qafqaz federasiyası dağılmış və nəticədə bölgədə üç respublika yaranmışdı. Osmanlı hökuməti də Cənubi Qafqazda de-facto mövcud vəziyyətə uyğun hərəkət etmişdi və yeni yaranan respublikalarla müqavilələr imzalamışdı. Sənədlərdən anlaşılan odur ki, Almaniya hökuməti Osmanlı dövlətinin Qafqazda təkbaşına hərəkət etməsini və yeni yaranan respublikalara münasibətdə fəaliyyət sərbəstliyi qazanmasını qəbul edə bilmirdi.

Osmanlı arxiv materialları əsasında “Bakı məsələsi” ilə bağlı Almaniya tərəfinin mövqeyini öyrənmək mövzumuz baxımından maraqlıdır. Almanların mövqeyindən məlum olur ki, onlar daha çox Osmanlı dövlətindən Almaniyanın maraqları üçün istifadə etmək və eyni zamanda, Qafqazı Almaniyanın nüfuz dairəsinə daxil edilməsi niyyətində olmuşlar. Baş Qərargah rəisi, general-feldmarşal fon Hindenburgun Ənvər paşaya göndərdiyi 27 iyun 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramında Almaniyanın mövqeyi belə əsaslandırılırdı ki, əvvəla, Antanta dövlətlərinin Rusiyanı hər tərəfdən mühasirəyə aldıkları və Brest-Litovsk sülhünü ləğv edib Rusiyanı yenidən müharibəyə cəlb etməyə çalışdıqları bir zamanda Brest sülhünü və bolşeviklərlə münasibətləri qorumaq Almaniya üçün çox mühüm bir siyasi qayə təşkil edir və Osmanlı ordularının Qafqaz istiqamətində Bakıya doğru hərəkəti təhlükə yaradır; ikincisi, Almaniya müharibənin ən çətin və təhlükəli bir zamanında Osmanlı

dövlətinin Ərəbistanın itirilməsi təhlükəsi qarşısında Qafqaza ordu cəlb etməsini kəskin etirazla qarşılayır; üçüncüsü, Osmanlı dövləti Brest-Litovsk müqaviləsinin müəyyən etdiyi sərhədlərdən şərqdə hər hansı bir ərazi ilhaqına çalışmamalı və bu yerlərin əhalisinin müqəddəratına hörmətlə yanaşmalıdır; dördüncüsü, Osmanlı dövləti Almanıyanın gürcülərə verdiyi vədləri və Gürcüstanın Almanıyanın nüfuz dairəsində olduğunu əsas tutaraq Tiflis hökumətindən ərazi qoparmağa çalışmamalıdır²⁸⁰. Almanıyanın mövqeyindən də açıq-aydın görünür ki, Berlin hökuməti türklərin Qafqaza doğru genişlənməsini, Qafqazı özünün nüfuz dairəsinə çevirməsini və ələlxüsus da Azərbaycanın zəngin neft mənbələrini təkbəşinə ələ keçirməsini qəbul edə bilmirdi²⁸¹.

Ənvər paşa ilə Almanıya Qoşunlarının Baş Qərargah rəisi Hindenburg arasında gedən müzakirələri əks etdirən teleqramların təhlili onu deməyə əsas verir ki, "Bakı məsələsi" ilə bağlı iki müttəfiq arasında ziddiyyətlərin dərinləşməsi və bununla əlaqədar Osmanlı hökumətinə Almanıya tərəfindən edilən təzyiqlər elə bir həddə çatmışdı ki, hərbi nazir Ənvər paşa artıq Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru yürüşünü açıq şəkildə müdafiə edə bilmirdi. Ənvər paşa alman generallarının nəzarətində olan rəsmi yazışmalarında Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru yürüşünün dayandırılmasını tələb edir, qeyri-rəsmi yollarla Nuru paşaya göndərdiyi direktivlərində bir an əvvəl Bakının alınmasını tələb edirdi və eyni zamanda Şərq Ordular Qrupuna da İslam Ordusunun lazımı silah-sursatla təmin edilməsini tapşırırdı²⁸².

Osmanlı sənədləri sübut edir ki, Almanıyanın diqqətini yayındırmaq üçün Ənvər paşa Nuru paşadan rəsmən Bakı istiqamətində

²⁸⁰ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 3, 11-13

²⁸¹ Yenə orada. v. 41-42

²⁸² Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. s.215

yürüşün dayandırılmasını tələb etsə də, əslində Şərq Orduları Komandanlığı onun gizli tapşırıqları əsasında hərəkət edirdi. Şərq Orduları Qrupunun komandanı Vehib paşa 1918-ci il iyun ayının 24-də Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşaya göndərdiyi teleqramında "Azərbaycan ərazisində Osmanlı ordusundan başqa digər bir ordu ola bilməz. Əgər bu tələblə kimsə razılaşmasa, onda onları məhv edin"²⁸³ şəkildə təlimat verməsi Osmanlı hakim dairələrinin almanların Azərbaycanda törədə biləcəkləri təxribatların qarşısının istənilən vasitə ilə almaqda qərarlı olmalarından xəbər verirdi.

Bakı neftindən pay almaq istəyən almanların Qafqaz İslam Ordusunun tərkibinə bir alman batalyonunun daxil edilməsi barədə təklifləri türklər tərəfindən rədd edildikdən²⁸⁴ sonra, Almanıya hökuməti Rusiya ilə danışıqlara xüsusi əhəmiyyət verməyə başladı və Bakı ilə bağlı maraqlarını Moskva hökuməti vasitəsilə təmin etmək xətti götürdü. Eyni zamanda, Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qüvvələri vasitəsilə Qafqaz İslam Ordusunun qarşısını ala bilməyəcəyini nəzərə alan Sovet Rusiyası da 1918-ci ilin iyununda Almanıya ilə danışıqlara girib diplomatik yolla Bakını əldə saxlamaq niyyətində idi.

Qafqaz İslam Ordusu ilə Bakı Soveti qoşunları arasında 1918-ci il iyunun 27-si ilə iyulun 1-i arasındakı dörd günlük Göyçay döyüşü cəbhənin taleyini həll edərək Azərbaycan-türk qoşunlarının Bakı üzərinə yolunu açdı. 1918-ci il iyulun 20-də strateji məntəqə olan Şamaxını tutan²⁸⁵ Qafqaz İslam Ordusu artıq ayın axırlarında

²⁸³ ATASE, K. 3827, D. 38, F. 2

²⁸⁴ Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Hərəkatı. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996. s.59

²⁸⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008. s.121

Bakı ətrafına gəlib çıxdı. Bu hadisə Bakı ətrafında gedən beynəlxalq rəqabətin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu.

Bakı nefti ətrafında beynəlxalq aləmdə gedən gərgin mübarizə ilə bağlı Azərbaycan arxivlərində qorunub saxlanılan sənəd və materiallarda əksini tapmış məlumatlar Osmanlı mənbələri ilə bir daha təsdiq olunur. Azərbaycan və Osmanlı mənbələrinin qarşılıqlı təhlili onu deməyə əsas verir ki, bəhs olunan dövrdə beynəlxalq aləmdə, xüsusilə də Osmanlı və Almaniya dövlətləri arasında "Bakı məsələsi" ilə bağlı yaranan ziddiyyətlər və aparılan müzakirələr məxfi saxlanılsa da, Bakının əsil sahibi olan azərbaycanlılar da baş verən prosesləri yaxından izləyir və hər iki tərəf arasında kompromis variant taparaq ölkənin mənafeyi üçün istifadə etməyə çalışırdılar. Mənbələr göstərir ki, Bakı ilə bağlı beynəlxalq rəqabətin qızıqdığı bir dövrdə İstanbulda olan Azərbaycan diplomatları Bakı ətrafında cərəyan edən hadisələri diqqət mərkəzində saxlayaraq, proseslərin mahiyyətini daha düzgün şərh edə bilmişlər. 1918-ci ilin iyun ayında Dördlər İttifaqı ölkələri ilə Cənubi Qafqaz respublikaları arasında keçiriləcək konfransda iştirak etmək üçün İstanbula gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyətinə ayrıca toxunulacağını nəzərə alaraq, diqqəti mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyət daşıyan bir məsələyə yönəltməyi lazım bilirik. Belə ki, İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi 19 iyul tarixli "Bakı məsələsi" ilə bağlı yaranan beynəlxalq gərginlikdən bəhs edən məktubunda ".....Batum müqaviləsinə görə neft artığı Türkiyəndir. Görünür ki, türklər neftə vəsatət edib almanlardan istifadə etmək istəyirlərmiş..."²⁸⁶ şəklində məlumat yer almışdır. Qeyd edək ki, apardığımız tədqiqat zamanı Batum danı-

²⁸⁶ ATASE, A. 4/3671, K. 2914, D. 475, F. 4-9

şlıqları və imzalanan müqavilələrlə bağlı istər Azərbaycan, istərsə də Osmanlı arxivlərində saxlanılan orijinal müqavilə nüsxələri, protokollar və ya digər sənəd və materiallar arasında belə bir maddə və ya qeydə rast gəlinməmişdir²⁸⁷. Bununla yanaşı, M.Ə.Rəsulzadənin Batum danışıqlarının əsas iştirakçılarının biri olduğunu nəzərə alaraq, onun verdiyi məlumatın obyektivliyini də şübhə altında qoya bilmərik. Çox güman ki, M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən işlədilən bu ifadə AXC və Osmanlı dövlətləri arasında əldə edilmiş hər hansı bir şifahi razılığı əks etdirirdi ki, burada Azərbaycanın istehlak etdiyi neftdən başqa yerdə qalan neft məhsullarının müharibə ehtiyacları üçün ancaq Osmanlı dövlətinə göndərilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Osmanlı arxiv sənədləri Qafqaz İslam Ordusunun Bakı əməliyyatı ilə bağlı Avropa mətbuatında dərc olunmuş yazı və məqalələri öyrənmək baxımından da əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, Osmanlı dövlətinin Avropa ölkələrində olan diplomatları hökumətin tapşırığı ilə Avropa mətbuatında Qafqaz İslam Ordusunun Bakı əməliyyatı ilə bağlı dərc olunan məqalələri toplayıb İstanbula göndərmişlər. Bu məqalələrin türkcəyə tərcümə olunmuş və orijinal versiyaları hazırda BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda mühafizə olunmaqdadır²⁸⁸. Bəhs olunan dövrdə qəzet və jurnallar əsas informasiya vasitəsi olduğundan rəsmi qəzetlərdə dərc olunan məqalələr Avropa dövlətlərinin "Bakı əməliyyatı"na münasibətini öyrənmək baxımından da maraq doğurur. Məsələn, Haaqada dərc olunan "Nieuwe Rotterdamsche" qəzetinin 1918-ci il 28 avqust nömrəsində "türk ordusunun Bakı istiqamətində hərəkəti davam etdirəcəyi təqdirdə şəhəri alacağına heç bir şübhənin olmadığı"

²⁸⁷ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.5, v. 164-166

²⁸⁸ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 104; BOA, HR.SYS, D. 2456, G.35, v. 1-2; BOA, HR.SYS, D. 2459, G.31, v. 20

vurgulanır və bu halda “Bakını tərk etməli olacaq qüvvələrin şəhərin neft mədənlərini məhv edəcəyi” diqqətə çatdırılır²⁸⁹. Daha sonra bildirilir ki, almanlar diplomatik vasitələrlə Bakının neft mənbələrinə sahib olmağa çalışırlar. Bakıdakı Sovet qüvvələri şəhəri tərk etməli olacaqları halda neft quyularını dağıdacaqları haqda bəyanat veriblər²⁹⁰.

Bakı uğrunda beynəlxalq rəqabətin kəskin mərhələyə daxil olması öz əksini 1918-ci il avqustun 27-də Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında Brest müqaviləsinə əlavə müqavilənin imzalanmasında tapdı. Almanyanın faktiki olaraq, öz yaxın müttəfiqi Osmanlı imperiyasının mənafeyini tapdalaması və eləcə də Brest prinsiplərindən imtina etməsi kimi qiymətləndirilən bu müqavilənin bağlanması Bakı uğrunda mübarizənin həlledici mərhələyə qədəm qoyduğu dövrə təsadüf edirdi.

Bakı uğrunda Almaniya, Osmanlı və Sovet Rusiyası arasında gedən çəkişmələrin daha da kəskinləşməsi, xüsusilə Osmanlı və Almaniya imperiyaları arasındakı müttəfiqlik münasibətlərin rəqabətə çevrilməsinin səbəbləri İngiltərənin bölgədə apardığı siyasətlə izah olunur. Məsələ ilə bağlı R.Hətəmov qeyd edir ki, Bakının alman deyil, türk orduları tərəfindən zəbt edilməsinə, Bakı nefti barəsində alman-türk qarşıdurmasının artmasına üstünlük verən İngiltərə, bununla Almanyanı Qafqaza daha çox diqqət yetirməyə vadar edəcəkdi ki, bu da bölgəyə əlavə qüvvələrin gətirilməsi, deməli əsas hədəfdən yayınmasına səbəb olacaqdı²⁹¹. Hadisələrin sonrakı gedişi, xüsusilə 27 avqust müqaviləsinin bağlanmasından

²⁸⁹ BOA, HR.SYS, D. 2456, G.35, v. 1-2

²⁹⁰ Yəni orada.

²⁹¹ Hətəmov R. Denstervilin Bakıya hərbi ekspedisiyası haqqında// Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə Tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2008. s.294

sonra Almanyanın düşdüyü əlverişsiz siyasi vəziyyət müəllifin fikirlərini bir daha təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Almanyanın əslində Brest-Litovsk prinsiplərini pozaraq, Sovet Rusiyası ilə separat müqavilə imzalaması eyni zamanda, dövrün hərbi-siyasi şəraitindən irəli gəlirdi. 1918-ci ilin iyununda Nuayon ətrafında almanların yeddinci ordusunun hücum əməliyyatı nəticəsində hərbi komandanlığın sərəncamında olan bütün duru yanacaq ehtiyatının tükənməsi, ordunun neft qıtlığı ilə üzləşməsi, xüsusilə Birinci Dünya müharibəsi dövründə alman ordularının ən qara günü sayılan 8 avqust məğlubiyyəti Almanyanı 27 avqust sazişini bağlamağa sövq edən səbəblər hesab olunur²⁹². Əslində isə, 27 avqust müqaviləsi “Bakı məsələsi” ətrafında hay-küy qaldıraraq, Almanyanın müharibənin gedişində düşdüyü əlverişsiz vəziyyətdən istifadə edib onu özünün daxili və xarici siyasətinin müttəfiqinə çevirən Rusiya üçün daha sərfəli idi.

Səkkiz fəsildən və 17 maddədən ibarət olan 27 avqust müqaviləsinin “Rus dövlətindən ayrılmağa cəhdlər” adlanan ikinci fəslinin dördüncü maddəsində deyilirdi: “...Almaniya heç bir şəkildə Rus dövləti və onun ayrı-ayrı vilayətləri arasındakı münasibətlərə qarışmayacaq və buna uyğun olaraq, xüsusilə bu vilayətlərdə müstəqil dövlət qurumlarının təşkilinə çağırış etməyəcək və onu dəstəkləməyəcək”²⁹³. Müqavilənin “Qafqaz” adlanan altıncı fəslinin on dördüncü maddəsində isə bilavasitə Azərbaycanla bağlı göstərilirdi: “Almaniya Qafqazda Gürcüstanın hüdudlarından kənarında gedən hərbi əməliyyatlarda hər hansı üçüncü bir dövləti

²⁹² Hətəmov R. Sovet Rusiyası-Almaniya “əlavə müqaviləsinin” (27 avqust 1918-ci il) meydana çıxması səbəbləri haqqında// Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2008, №4. s.116-117

²⁹³ Документы внешней политики СССР. Т. 1. (7 ноября 1917 г – 31 декабря 1918 г. Ред. коллегия: И.Н.Земсков и др.). Москва: Госполитиздат, 1957. с.441

dəstəkləməyəcəkdir. O təsir göstərəcəkdir ki, Qafqazda üçüncü dövlətin hərbi qüvvələri Kür çayının mənsəbindən Petropavlovsk kəndinə qədər, Şamaxı qəzasının sərhədləri boyunca Əyrioba kəndinə qədər, Bakı, Şamaxı və Quba qəzalarının sərhədləri boyunca Bakı qəzasının şimal sərhədlərində dənizə qədər olan ərazilərə keçməsin. Rusiya da Bakı vilayətində neft və neft məhsullarının çıxarılmasını bütün imkanları daxilində artıracaqdır, hər ay çıxarılan neftin dördə bir hissəsini, lakin yaxın vaxtlarda razılaşdırılacaq müəyyən miqdardan az olmamaq şərti ilə Almaniyaya verəcəkdir²⁹⁴. Sazişin on ikinci maddəsində Rusiyanın Bakı neftindən verəcəyi hər ton müqabilində Almaniya tərəfinin Donetsk hövzəsindən bundan 3 dəfə, hər ton benzin müqabilində isə 4 dəfə çox daş kömür verməsi nəzərdə tutulurdu²⁹⁵. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı yönəlmiş bu müddəalar, eyni zamanda Almaniyanın Osmanlı imperiyasına qarşı xəyanəti demək idi. Çünki müqavilədə adı çəkilməyən həmin üçüncü dövlət Türkiyə idi ki, o, müəyyənləşdirilmiş demarkasiya xəttini Azərbaycan hərbi hissələri ilə birlikdə artıq keçmişdi²⁹⁶. R.Hətəmovun qeyd etdiyi kimi, “Müharibənin sonuna yaxın Almaniya özünün döyüş meydanlarında sınılanmış müttəfiqi olan Türkiyəyə qarşı düşmənçəsinə davranmağı üstün tutdu²⁹⁷”.

Osmanlı arxiv sənədlərindən aydın olur ki, Almaniya hökuməti Sovet Rusiyası ilə 27 avqust tarixli müqaviləni imzalamaqdan bir gün öncə - avqustun 26-da Osmanlı dövlətinə nota vermiş və bu

²⁹⁴ Документы внешней политики СССР. Т. 1. с.443-444

²⁹⁵ Yənə orada. s.443

²⁹⁶ Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində 1918-1920-ci illər. Bakı: Azərnaşr, 1993. s.119-120

²⁹⁷ Hətəmov R. Sovet Rusiyası-Almaniya “əlavə müqaviləsinin” (27 avqust 1918-ci il) meydana çıxması səbəbləri haqqında// Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2008, №4. s.119

notada türk ordu hissələrinin Almaniyanın təkidli tələblərinə baxmayaraq Bakı istiqamətində hərəkəti davam etdirməsi diqqətə çatdırılmışdır²⁹⁸. Notanın ruhundan da anlaşılır ki, o, Almaniyayı Rusiya ilə müqavilə imzalamağa haqq qazandırmaq üçün atılmış bir diplomatik addım olumuşdur.

Almaniyanın bu notasına Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi sentyabrın 9-da cavab verdi²⁹⁹. Bu notada bir daha Brest-Litovsk sülhündən sonra Cənubi Qafqazda gedən proseslər və Osmanlı dövlətinin yeritdiyi siyasətə nəzər salınır, bu siyasət dəlillərlə əsaslandırılır, eyni zamanda Almaniya hökumətinin Türkiyənin Qafqaz siyasətinə qarşı mövqeyi pislənir və sonda almanların Qafqazdakı Osmanlı maraqlarına hörmətlə yanaşmasının vacibliyi vurğulanır³⁰⁰.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakı əməliyyatı ilə bağlı Osmanlı arxiv materialları içərisində diqqəti çəkən sənədlərdən biri də Türkiyənin Kiyev baş konsulluğu tərəfindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən 5 sentyabr 1918-ci il tarixli teleqramdır. Baş konsul, teleqramda Qafqazdan gələn müsəlmanların verdiyi məlumatlara istinad edib Rostov-Bakı dəmiryolu xəttinin almanların nəzarətində olmasını diqqətə çatdırır və almanların Kiyevdə yerləşən hərbi qüvvələrindən yeddi min nəfərlik bir kontingentin Rostov və Şimali Qafqazdan Bakıya getmək üçün yola çıxarıldığı bildirilir³⁰¹. Sənəd Almaniyanın Bakıya ordu kontingenti göndərməkdə qərarlı olduğunu ortaya qoysa da, bu addımın 27 avqust müqaviləsi ilə Rusiya qarşısında götürülmüş öhdəlikləri yerinə

²⁹⁸ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.3, v. 4-5

²⁹⁹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 51, s. 1-3; BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v.74-79

³⁰⁰ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 51, s. 1-3; BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v.74-79

³⁰¹ BOA, HR. SYS, D. 2113, G.16, v. 21

yetirmək üçün və ya birgə türk-alman hərbi əməliyyatı üçün atıldığına aydınlıq gətirmir. Lakin Gürcüstandakı alman hərbi missiyasının rəhbəri general Kress fon Kressenşteynin Bakıdan qaçan bir almanın verdiyi məlumatlar əsasında hazırladığı və Almaniya Baş Qərargahına göndərdiyi 30 avqust 1918-ci il tarixli raportdan anlaşılır ki, almanlar Bakıdakı ingilis hərbi qüvvələrinin potensialını önə çəkərək ingilislərin neft mənbələrini məhv etmə ehtimalından narahat olduqları üçün Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya hücumunda alman hərbi qüvvələrinin də iştirak etməsində təkid edirdilər³⁰².

Osmanlı mənbələrinin araşdırılması bir tarixi həqiqəti də ortaya çıxarır ki, "Qafqaz İslam Ordusunun Bakı əməliyyatının Osmanlı hərbi komandanlığının rəhbərliyi ilə olmadığı" tezi Ənvər paşa tərəfindən ortaya atılmış, onun verdiyi göstərişlər əsasında Osmanlı dövlətinin siyasəti bu formula uyğunlaşdırılmış və sona qədər bu mövqe qorunub saxlanılmışdır. 1918-ci il sentyabrın 7-də Ənvər paşa tərəfindən Almaniya hökumətinə təqdim edilməsi üçün Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən sənəd də bu fikri təsdiq edir³⁰³. İki hissədən ibarət olan sənədin birinci hissəsində Brest sülhündən sonra Qafqazda gedən proseslər və Osmanlı dövlətinin yeritdiyi siyasət şərh edilir və bu siyasətə haqq qazandırılır. Sənədin ikinci hissəsində isə Qafqaz İslam Ordusunun Bakı əməliyyatı, bu əməliyyatda Osmanlı dövlətinin məqsədləri və obyektiv həqiqətlər müəyyən qədər gizlədilir. Bildirilir ki, Bakıya qarşı davam edən hərəkət Osmanlı Baş Qərargahının əmri ilə deyil, yalnız Nuru paşanın öz istəyi ilə davam etdirilmişdir. Nuru paşaya olduğu yerdə qalması və hərəkəti davam etdirməməsi ilə əlaqədar əmr verilməsinə baxmayaraq, o, Bakı istiqamətində

³⁰² BOA, HR.SYS, D. 2374, G.1, v. 1, s.1-2

³⁰³ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 65-66

irəliləmiş və təkidlə verilən əmrdən sonra da qeyd edilən yərə hələ qayıtmamışdır³⁰⁴. Ənvər paşa Bakı hərəkətinin onun əmri ilə icra edildiyini gizlətməyə çalışır və eyni zamanda Nuru paşanın "hərəkətlərini" də teleqraf xətlərindəki problemlərlə əlaqədar lazımı informasiyanın ona vaxtında çatdırılmaması ilə əlaqələndirir³⁰⁵.

Osmanlı mənbələri birmənalı olaraq sübut edir ki, Ənvər paşa almanların Bakı əməliyyatında iştirak etmələrinə qarşı olmuş və bunun qarşısının istənilən vasitə ilə alınmasını məqbul hesab etmişdir. Ənvər paşanın həyatına üçcildlik əsər həsr etmiş S.Ş.Aydəmirin əsərinin üçüncü cildində nəşr edilmiş sənədlər bunu bir daha sübut etməkdədir. Ənvər paşanın Şərq Orduları komandanı Xəlil paşaya ünvanlandığı 3 sentyabr 1918-ci il təcili və məxfi teleqramında bu xüsus daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpır: "Bakıya göndərməsi istənilən alman taboru haqqında Nuru (Nuru paşa-R.Q.) mərkəzi hökumətdən əmr və icazə almayınca, buna yol verə bilməyəcəyini general fon Kressə bildirsin. Əgər bunu dinləməyərək zorla qüvvə göndərməyə təşəbbüs etsələr, bu halda dəmir yol körpüsünün dağıdılması və hər halda keçmələrinə mane olunması məqsədəuyğundur"³⁰⁶.

Ənvər paşanın Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru paşaya göndərdiyi digər teleqram isə artıq Bakı uğrunda mübarizənin son mərhələsində Ənvər paşanın almanlara və Qafqaz dövlətlərinin taleyinə münasibətini öyrənmək baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Əmr səciyyəsi daşıyan teleqramda alman polkovnik-leytenantı Qoltsun başçılığı ilə Bakıya asayişin mühafizəsi adı altında alman əsgərlərinin gətirilməsi məsələsini qətiyyənlə doğru

³⁰⁴ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 65-66

³⁰⁵ Yəni orada.

³⁰⁶ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III. s.426

hesab etməyən Ənvər paşa, almanlarla bağlı gələcək planlarını belə ifadə edirdi: “Azərbaycan və Şimali Qafqaz hökumətlərinin istiqlaliliyyətini tanıdırmaq üçün Tehrandakı Amerika və ingilis səfirlərinə edəcəyiniz müraciətdə almanların Bakıya əsgər yeritmək istədiklərindən də bəhs edə bilərsiniz. Zənnimcə, bununla da ingilislərlə anlaşma daha tez baş tutur. Bu halda, əgər səfirlərdən müvafiq cavab alınarsa, almalara qarşı daha sərt davranma bilərik”³⁰⁷. Sənəddən görüldüyü kimi, “Bakı məsələsi” ilə bağlı Osmanlı-Almaniya ziddiyyətləri elə bir həddə çatmışdı ki, Osmanlı dövləti almanların Bakı neftindən pay almaq istəklərinin qarşısını kəsmək üçün təzyiq vasitəsi kimi hətta, ingilislərlə separat danışıqlara belə getməyə hazır idi.

Göstərilən teleqramda Nuru paşaya Gürcüstandakı alman hərbi missiyasının rəhbəri general fon Kressə Bakı məsələsi ilə bağlı verəcəyi cavab da təlimat şəklində göstərilmişdir: “Bakıda asayiş təmin edilmişdir. Azərbaycan hökuməti Bakıya ingilislərin təkrar hücumlarına bəhanə verəcəyi təhlükəsi ilə bağlı olaraq, paytaxtlarına qətiyyətlə alman əsgərlərini buraxmamağa qərar veriblər. Əks təqdirdə, Azərbaycan qüvvələrinin hərəkətə məcbur olacaqları barədə xəbərdarlıq edirik”³⁰⁸. Ənvər paşa əslində, “Azərbaycan qüvvələri” dedikdə türk ordusunu nəzərdə tuturdu. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, almanların Bakıya zorla daxil olacaqları təqdirdə alman-türk hərbi qarşılıqlı labüd idi.

Osmanlı mənəbləri Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında 27 avqust müqaviləsinin imzalanmasından İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin bu müqaviləyə reaksiyasını və gördüyü işləri öyrənmək baxımından da əvəzsiz rol oynayır. Belə ki, adı çəkilən

³⁰⁷ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III. s. 427-428

³⁰⁸ Yəne orada. s.428

müqavilə haqqında İstanbulda məlumat alındıqdan az sonra—12 sentyabr 1918-ci il tarixində Azərbaycan nümayəndə heyəti M.Ə.Rəsulzadənin imzası ilə Almaniyanın İstanbuldakı səfirliyinə etiraz notası təqdim etmişdi³⁰⁹. M.Ə.Rəsulzadə alman səfirliyinə təqdim etdiyi notanın bir nüsxəsini də özünün yazdığı müşaiyətedici məktubla birgə Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərmişdi³¹⁰. Hazırda BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyi dosya 2303, gömlək 5 ünvanında mühafizə edilən bu notada 27 avqust 1918-ci il tarixli alman-rus müqaviləsində Bakının Rusiyanın nəzarətinə verilməsinə kəskin etiraz edilir və Almaniya tərəfindən Bakının kağız üzərində Rusiyaya verilməsindən Azərbaycanın narahatlığı diqqətə çatdırılır³¹¹. Daha sonra notada M.Ə.Rəsulzadə, Bakının tarixi kökləri ilə kimə məxsus olması xüsusunda aşağıdakı arqumentləri ortaya qoyur: 1. Bakının tarixi baxımdan ruslara heç bir aidiyyəti yoxdur, Suraxanı məbədi kimi tarixi məkanlar bunu konkret göstərir; 2. Bakı coğrafi baxımdan birmənalı olaraq Azərbaycana bağlıdır; 3. Bakı mədəni baxımdan Azərbaycanın intellektual mərkəzidir. Bütün bu səbəblərdən dolayı Bakı Azərbaycana aiddir və Bakısız Azərbaycanın müstəqilliyi mümkün deyildir. Digər ölkələrin Bakı ilə bağlı planları sırf iqtisadi məqsədli olsa da, Bakı məsələsi Azərbaycan üçün həyati məsələdir və bu məsələdə Azərbaycan hər hansı bir güzəştə getməyəcəkdir³¹².

Osmanlı mənəblərinin məlumatları göstərir ki, eyni vaxtda—12 sentyabr 1918-ci il tarixində İstanbulda olan Ermənistan nümayəndə heyəti də 27 avqust müqaviləsi ilə bağlı Almaniyanın Türkiyədəki

³⁰⁹ BOA, HR.SYS, D. 2303, G.5, v. 12-15

³¹⁰ Yəne orada.

³¹¹ Yəne orada.

³¹² Yəne orada.

səfirliyinə etiraz notası təqdim etmişdir³¹³. Notada 27 avqust müqaviləsi ilə Qafqazda sadəcə Gürcüstanın müstəqilliyinin tanınmasına etiraz edilir və bildirilir ki, Gürcüstanla birlikdə Azərbaycan və Ermənistanın da müstəqilliyinin tanınması lazım idi. Daha sonra, Ermənistanın müstəqilliyinin tanınması məsələsində ermənilərin gözləntiləri dilə gətirilir və sonda isə Azərbaycan və Ermənistanın müstəqilliyinin tanınmasının gecikməsi səbəbindən imperialist güclərə etiraz edilir³¹⁴.

Böyük Britaniya, Sovet Rusiyası və Almaniyanın bütün cəhdlərinə baxmayaraq, 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakı türk-Azərbaycan qoşunları tərəfindən azad olundu³¹⁵. Bakının azad olunması bir tərəfdən tarixi ədalətin bərpa olunması – Azərbaycanın öz paytaxtına qoşulması demək idisə, digər tərəfdən beynəlxalq müstəvidən baxıldığında isə, bu hadisə neft şəhəri uğrunda Rusiya, Türkiyə, Almaniya və İngiltərə arasında gedən mübarizədə Osmanlı dövlətinin qələbəsi anlamına gəlirdi.

Osmanlı arxiv sənədləri içərisində Bakının azad edilməsi münasibətilə Ənvər paşa başda olmaqla, Osmanlı hakimiyyət dairələrinin bir-birinə, habelə İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndəliyinin ünvanına göndərilmiş çoxsaylı təbrik teleqramları da vardır³¹⁶. Ənvər paşa Bakının alınması münasibətlə Xəlil paşaya, surətini isə Nuru paşaya göndərdiyi teleqramında yazırdı: “Böyük Turan imperiyasının Xəzər sahilindəki zəngin bir qonaq yeri olan Bakı şəhərinin zəbti xəbərini böyük bir sevinc və şadlıqla qarşılayıram. Türk və İslam tarixi sizin bu xidmətinizi unutmayacaqdır. Qaziləri-

³¹³ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 98-99

³¹⁴ Yenə orada. v. 98-99

³¹⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. I c. s.242

³¹⁶ BOA, BEO, D. 4535, G.340089; BOA, HR.SYS, D. 2113, G.17, v. 7; BOA, İ.DUİT, D. 13, G.16, v. 1-2

mizin gözündən öpər, şəhidlərimizə fatihələr ithaf edərim”³¹⁷. Eyni zamanda, Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından aldığı 15 sentyabr 1918-ci il tarixli teleqramı elə həmin gün Berlinə - sədrəzəm Tələt paşaya göndərmişdi. Teleqramda deyilirdi: “Allahın köməyi ilə Bakı şəhəri otuz saatlıq şiddətli müharibədən sonra 15.09.1918-ci il tarixində, saat 9-da zəbt edilmişdir”³¹⁸.

Bakı neftinin Osmanlı imperiyası üçün daşdığı əhəmiyyət dövrün Osmanlı mətbuatının səhifələrində də öz əksini tapmışdır. “Atı” qəzetinin 22 sentyabr 1918-ci il tarixli 255-ci sayında Bakıda ələ keçirilmiş qənimət haqqında deyilirdi: “Bakıda müzəffər qoşunların əlinə xeyli qənimət keçmişdir. Şəhər ətrafındakı neft quyuları heç bir zərər dəymədən zəbt olunmuşdur. Qənimət şəklində çoxlu miqdarda neft, bağ və s. vardır”³¹⁹. Digər mətbu orqanlarda da Bakıda ələ keçirilmiş qənimətin miqdarı haqqında məlumat verilmişdi: “Osmanlı qoşunu Bakıya daxil olan zaman 100 milyon lirə qiymətində (təqribən 2 milyard frank) neft, yun və sairədən ibarət əşya aşkar etmişlər”³²⁰.

Beləliklə, “Bakı məsələsi” ilə bağlı Osmanlı mənbələrində əks olunmuş məlumatları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Osmanlı və Azərbaycan hərbi hissələrindən təşkil olunmuş Qafqaz İslam Ordusunun Bakı əməliyyatının gətirdiyi dövrdə Osmanlı dövləti ilə Almaniya arasında və bütövlükdə beynəlxalq aləmdə neft şəhəri ilə

³¹⁷ Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Hərəkatı. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996. s.127-128

³¹⁸ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III. s.424

³¹⁹ “Bakü Ne Halde?”, Atı qaz., İstanbul, 1334, 22 Eylül (1918, 22 sentyabr), № 255

³²⁰ “Bakü Ganaimi”, Vakit, qaz., İstanbul, 1334, 26 Eylül (1918, 26 sentyabr), №332. s. 2; “Bakü'deki Eşyanın Kıymeti”, Atı, qaz., İstanbul, 1334, 26 Eylül (1918, 26 sentyabr), № 259. s.2

bağlı yaranmış gərginliyi öyrənmək baxımından Osmanlı arxiv materialları, xüsusilə rəsmi şəxslərin yazışmaları əvəzsiz rol oynayır. Qafqaz İslam Ordusunun yarandığı gündən Bakının alınmasına qədər olan dövrü əhatə edən bütün teleqram mübadilələri, raportlar və döyüş əmrləri, Bakı ilə bağlı Osmanlı hakimiyyət orqanları arasında, eyni zamanda Osmanlı dövləti ilə Almaniya arasında gedən rəsmi yazışmalar kimi qiymətli mənbələr hazırda Türkiyə arxivlərində mühafizə olunmaqdadır. Bu sənəd və materialların elmi dövriyyəyə daxil edilməsi bəhs etdiyimiz problemin obyektiv araşdırılması, tarixşünaslıqda mövcud olan boşluqların və birtərəfli tendensiyaların aradan qaldırılması baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

“Bakı məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq rəqabəti özündə əks etdirən Osmanlı mənbələri Osmanlı dövlətinin Bakı, ümumilikdə isə Azərbaycan siyasətini, Osmanlı-Almaniya münasibətlərinin, həmçinin Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində Azərbaycanın böyük dövlətlər arasında beynəlxalq rəqabət meydanına çevrilməsi probleminin öyrənilməsi istiqamətində aparılacaq elmi tədqiqatların obyektivliyin təmin edəcək qiymətli məxəzlərdir.

§2. Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyası

1918-ci ilin iyun ayının sonlarında Dördlər İttifaqı ölkələri ilə yeni yaranan Qafqaz respublikaları arasında əlaqələr qurmaq, qarşılıqlı münasibətləri tənzimləmək və ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı problemləri müzakirə etmək üçün İstanbulda konfrans keçirmək ideyası ortaya çıxdı. 1918-ci il iyun ayının 18-də Azərbaycan hökuməti tərəfindən Mərkəz dövlətlərinin İstanbulda olan nümayəndələri ilə danışıqlar aparmaq M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə X.Xas-

məmmədov və A.Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyətinin Türkiyəyə göndərilməsi barədə qərar qəbul olundu³²¹. Azərbaycan nümayəndə heyəti iyun ayının 24-də İstanbula çatdı və burada məlum oldu ki, adı çəkilən konfransın nə zaman keçiriləcəyi hələ bəlli deyildir. M.Ə.Rəsulzadə, İstanbuldan Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskiyə göndərdiyi məktubunda qeyd edirdi ki, biz elə bir sürətlə təcili şəkildə İstanbula göndərildik ki, lazımı xəritə və sənədləri, hətta Azərbaycanın “İstiqlal Bəyannaməsi”ni belə özümüzlə götürə bilmədik, lakin konfransın keçiriləcəyi zaman bəlli deyildir³²².

İstanbul konfransında Azərbaycanı təmsil edəcək nümayəndə heyətinin tələsik şəkildə yola düşməsinin səbəbləri tarixşünaslıqda müxtəlif baxımdan şərh olunmuşdur. Tanınmış tədqiqatçı T.Svyatovskiy bu addımı Azərbaycanın tam müstəqilliyinə tərəfdar olan qüvvələrin ölkədən uzaqlaşdırılması kimi qiymətləndirmişdir³²³. Eyni mövqedən çıxış edən V.Qafarov da Azərbaycan nümayəndə heyətinin belə təcili şəkildə Gəncədən yola çıxmasını 1918-ci ilin “İyun böhranı” zamanı heyətdə təmsil olunan şəxslərin Azərbaycanın istiqlalı məsələsində Nuru paşaya qarşı sərt mövqe nümayiş etdirmələri ilə əlaqələndirərək yazır: “İyun böhranı zamanı, F.X.Xoyskinin rəhbərlik etdiyi ikinci hökumət kabinetinin yaranmasından bir gün sonra, iyunun 18-də hələ hökumət nazirləri arasında vəzifə bölgüsü aparılmadan keçirilmiş iclasda təcili olaraq Mərkəz dövlətlərinin İstanbulda olan nümayəndələri ilə danışıqlar aparmaq adı ilə M.Ə.Rəsulzadənin sədrliyi ilə X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskidən ibarət nümayəndə heyətinin Türkiyəyə göndərilməsi barədə qərar qəbul olundu... “Azərbaycanın istiqlalı” məsələ-

³²¹ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 138, v. 3-5

³²² ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 7, v. 46-49

³²³ Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. p.71

sində Nuru paşaya qarşı çox sərt bir mövqe nümayiş etdirən M.Ə.Rəsulzadə, X.Xasməmmədov və A.Səfikürdskinin təcili surətdə “konfransa getmək” adı altında Azərbaycandan uzaqlaşdırılaraq İstanbula göndərilmələri bir növ Nuru paşanın bu şəxslərdən “canını qurtarması” demək idi³²⁴. Bu mövqe ilə razılaşmayan C.Həsənli isə M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə İstanbula nümayəndə heyətinin göndərilməsinin səbəblərini belə izah etmişdir: “Birincisi, İstanbul konfransı Türkiyənin təşəbbüsü olmayıb, Almaniya və Gürcüstanın təşəbbüsü idi. İkincisi, konfransın uzunmüddətli olacağını hələ heç kim bilmirdi. Üçüncüsü isə, müstəqilliyin tanınması yolunda konfransa böyük ümid bəsləndiyi üçün, habelə Türkiyə tərəfindən daha səmərəli yardım almaq məqsədi ilə Türkiyə siyasi dairələri içərisində böyük nüfuza malik olan, Batum müqaviləsini imzalamış M.Ə.Rəsulzadə kimi tanınmış bir siyasi xadimin nümayəndə heyətinə rəhbər təyin edilməsini zəruri edirdi³²⁵”.

Dövrün Osmanlı arxiv sənədləri, eləcə də Azərbaycan arxivlərində mühafizə edilən diplomatik yazışmalar isə M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin hansı məqsədlə İstanbula göndərilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın istiqlalıyyəti, suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda effektiv diplomatik fəaliyyət göstərərək, xalqın və ölkənin maraqlarının təmin etməyə çalışdığını sübut edir. Bütün bunlar belə bir qənaətdə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan tərəfinin çox ümidlər bəslədiyi İstanbul konfransına M.Ə.Rəsulzadə kimi nüfuzlu şəxsin başçılığı ilə nümayəndə heyətinin göndərilməsi təsadüf olmayıb, Azərbaycan hökumətinin ölkənin istiqlalıyyətinin və ərazi bütövlüyünün beynəlxalq

³²⁴ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.210

³²⁵ Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917–1920). с.187

xalq aləmdə tanıtılması istiqamətində atdığı mühüm addımlardan biri idi.

İlk dəfə konfrans keçirmək ideyasını irəli sürən Gürcüstan 1918-ci il iyunun 6-da Almaniya Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi notada öz niyyətini Dördlülər İttifaqı ilə Gürcüstan arasında Brest-Litovsk sülhü əsasında əlaqələr yaratmaq zərurəti ilə əsaslandırmışdı. Almaniya tərəfi isə 1918-ci il iyun ayının 9-da Gürcüstana verdiyi cavab notasında konfrans çağırılması ideyasına tərəfdar çıxaraq, onun tək Gürcüstanla deyil, Qafqazda yeni yaranmış digər respublikalarla birlikdə keçirilməsini məqsədəuyğun hesab etmişdi³²⁶. Qafqazda malik olduğu azsaylı qüvvələrlə Osmanlı dövlətinə qarşı durmağın və Bakı istiqamətində hərəkət etməyin qeyri-mümkünlüyünü anlayan Almanıyanın konfransın keçirilməsində güddüyü əsas məqsəd, onun Qafqaz siyasətini diplomatik yolla davam etdirməyə üstünlük verməsi ilə izah edilir³²⁷.

İstanbulda keçiriləcək konfrans ərəfəsində Qafqazın gələcək taleyi ilə bağlı aparılan müzakirələr müttəfiq dövlətlər, xüsusilə Osmanlı dövləti və Almaniya arasında yaranmış fikir ayrılıqlarının rəqabətə çevrilməsinə səbəb oldu. Bakı nefti üzərində nəzarəti ələ almaq istəyən Almanıyanın problemin həllinin açarının Moskvada olmasına inanaraq, Sovet Rusiyasının nümayəndələrinin də konfransa dəvət edilməsi haqqında irəli sürdüyü təklif türklər tərəfindən qəti şəkildə rədd olunduqdan sonra, iyul ayının əvvəllərindən etibarən Bakı barəsində almanlar Sovet Rusiyası ilə gizli diplomatik danışıqlara girdilər. Bununla kifayətlənməyərək Bakıya şimal istiqamətindən hərəkət etmək məqsədi ilə Almaniya hökuməti

³²⁶ Авалов З. Независимость Грузии в международной политике (1918-1921). Париж: Наваррское анонимное типографское общество, 1924. с.98

³²⁷ Allen W.E.D., Muratoff P. 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966

digər bir gizli addım atmış oldu. Ukrayna getmanı və Don kazaklarının atamanı Krasnov ilə Almaniya kayzeri II Vilhelm arasında Spa şəhərində aparılan danışıqlar zamanı Bakı uğrunda türklərə və ingilislərə qarşı kazakların qüvvəsindən istifadə edilməsi barədə razılıq əldə edildi. Almaniyanın Türkiyədən gizli Sovet Rusiyası, Ukrayna getmanı və Don kazaklarının atamanı ilə apardığı gizli danışıqlar barəsində şaiyələrin yayılması Osmanlı hökumətinin rəhbər siyasi dairələrində antialman əhvali-ruhiyyəsini gücləndirdi.³²⁸ Bütün bu göstərilən amillər konfransın vaxtının bir neçə dəfə dəyişdirilməsinə, son nəticədə isə keçirilməməsinə səbəb oldu. Bununla yanaşı, İstanbula gəlmiş Qafqazı təmsil edən nümayəndə heyətlərinin konfrans ərəfəsində keçirdikləri bir sıra görüşlər, ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı apardıqları müzakirələr və təmsil etdikləri ölkələrin maraq və mənafeləri ilə bağlı Osmanlı mətbuatında verdikləri bəyanatlar həmin dövrün siyasi şəraitini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bu mənada M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyası da uğurlu fəaliyyəti ilə diqqəti cəlb edir.

İndiyə qədər tarixşünaslıqda Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyasının "Bakı məsələsi" ilə bağlı fəaliyyəti nəzərdən keçirildiyindən³²⁹, nümayəndə heyətinin digər istiqamətdə - Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi uğrunda apardığı diplomatik mübarizə, həmçinin onun Osmanlı-AXC əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsi istiqamətində oynadığı rol nisbətən diqqətdən kənar qalmışdır. Göstərilənləri nəzərə alaraq, missiyanın fəaliyyə-

tinin əsasən öyrənilməmiş istiqamətini işıqlandıran mənbələri tədqiq etməyi məqsəduyğun hesab edirik.

İstanbul konfransında iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyəti ilə bağlı Azərbaycan arxivlərində bir sıra mühüm materiallara rast gəlmək mümkün olsa da, bu sənədlər daha çox konfransdakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri M.Ə.Rəsulzadə ilə Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyski arasında məktublaşmanın özündə ehtiva edir. Göstərilən məktublarda əsasən Azərbaycan uğrunda böyük dövlətlərin rəqabəti məsələsi ilə bağlı baş verən hadisə və proseslərin ümumiləşdirilmiş şəkildə təqdim edilməsi missiyanın fəaliyyəti ilə bağlı bir çox məsələlərin diqqətdən kənar qalmasına, beləliklə problemin kompleks şəkildə tədqiq edilməsi üçün müəyyən çətinliklərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Türkiyə arxivlərində saxlanılan Osmanlı dövrünə aid olan sənədlər, bizə Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyasının çoxşaxəli fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini tədqiq etmək imkanı verməklə yanaşı, həmçinin Azərbaycan arxivlərinin verdiyi müvafiq məlumatları da tamamlayır. Bu baxımdan, Azərbaycan nümayəndəliyinin İstanbul missiyasının fəaliyyətini özündə əks etdirən Osmanlı arxiv sənədləri problemin tam, dolğun və kompleks şəkildə öyrənilməsində misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

Arxiv sənədləri göstərir ki, konfransa gedən Azərbaycan nümayəndə heyətinin əsas fəaliyyəti istiqamətlərindən birini erməni, gürcü və dağlı nümayəndə heyətləri ilə mübahisəli ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı danışıqların aparılması təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan nümayəndələri tərəfindən bir sıra ölkələrin İstanbuldakı təmsilçiləri ilə də müxtəlif məsələlər ətrafında faydalı müzakirələr aparılmış, Azərbaycana Osmanlı hərbi və maliyyə yardımının artırılması və Osmanlı-Azərbaycan hərbi-siyasi ittifaqının yaradılması istiqamətində əməli işlər görülmüşdür.

³²⁸ Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917–1920). с.191

³²⁹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c. s.334-351; Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.222, 262

Missiyanın fəaliyyəti ilə bağlı mühüm və diqqəti cəlb edən mənbələrdən birini nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim olunmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əhatə etdiyi ərazilər və sərhədləri əks etdirən sənəd təşkil edir. Göstərilən sənəddə M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərini xırda detallarına qədər izah edilmiş və dəqiqliklə xəritə üzərinə köçürülmüşdür³³⁰.

Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə "Azərbaycan Hökuməti Hüdudları" başlığı ilə təqdim edilmiş və Azərbaycanın Türkiyə, Ermənistan, Gürcüstan və Dağıstanla olan sərhəd xətlərinin dəqiqliklə qeyd olunduğu bu sənəd, göstərilən dövrdə Qafqaz respublikaları arasında mövcud olmuş ərazi-sərhəd problemlərini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir³³¹.

Azərbaycanın bütün sərhədlərinin dəqiq təsvir olunduğu sənəddə ölkənin cənub hüdudları haqqında deyilir: "Azərbaycan Cümhuriyyətinin cənub sərhədi "Bəhri-Xəzər (Xəzər dənizi – R.Q.) sahilindəki Astaradan başlayaraq Aza (köhnə Rusiya-İran sərhədinin Naxçıvandakı məntəqəsi – R.Q.) mövqeyinə qədər uzanar. Culfanın təqribən 25 verstliyində köhnə Rus-İran sərhədi ilə hüdudlanır"³³².

Sənəddə cənub sərhədindən fərqli olaraq, Osmanlı dövləti və Ermənistanla qonşu olan qərb sərhədi haqqında daha müfəssəl məlumat verilmişdir.

Türkiyə ilə sərhəd-köhnə Rus-İran sərhədində olan Aliçin mövqeyinin cənubundan başlayaraq Azanın şimalından keçir. Bundan sonra Giliyan çayı ilə gedərək Qaranlıq-Arazba (10425)–Qaratorpaq (9527) və Ağdaban (10194) dağlarından keçərək Kəfəçayına

³³⁰ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 26-27

³³¹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 26-27

³³² Yəni orada.

yetişərək oradan həmin çay boyunca gedərək Qayalı mövqeyinə enir. Buradan Arpaçayı boyunca şimali-qərbə doğru gedərək, Arpa mövqeyinə çıxır. Sonra Alpin çayı ilə şimali-qərbə gedərək Çal dağının zirvəsinə çıxır.

Ermənistan ilə sərhəd–Çal dağından şərqə dönərək Top dağı (9548), Soğanlı dağı (9660) dağlarının dağ zirvələrindən keçərək Səlimgədiyi, Qaraqaya (11178), Soğanlı (10986), Gözəldərə (11606), Dikpilləkən (11410) dağlarının üstündən keçərək bundan sonra şimala qalxaraq Qarnıyarıq (9579) dağından Qızılzaraba, Qızılwəng, Diyaduzlu kəndlərindən keçərək Göyçə gölünün sahilinə çıxar. Sivanık adasının şərqindən düz xətlə Göyçə gölünü qət edərək Simonoka kəndinə çıxar. Simonoka kəndindən başlayaraq Böyükyamaq (8701) dağından keçməklə, şərqə dönərək Qoşavəng, Göyərçin, Viksamot dağından (7217) keçərək şimala dönür. Və Qırxyanaq silsilələri üzərindən Kaçaznuni (6829) dağından keçərək Sarımsaqlı dağına çıxır (6678). Buradan şərqə dönərək Qumuq dağından Nucalı və Quləli kəndlərindən keçər və şimala dönərək Çuratan, Muslukənd, Təzəkənd, Qara-bulaq, Tatlu, Lalə-kənd–daim qərbə doğru gedərək – kəndlərindən keçir. Kazak, Karvansaray yolunu qət edər. Bundan sonra hüdud Qızılhacılı, Fərruxlu, Quvvətəkənd, Qurumsu kəndlərindən keçir. Buradan qərbə dönərək Qalaça, Balakənd kəndlərini keçərək, Şimal dağına (2465) gəlir. Buradan cənub-qərbə dönərək Şahələm dağından keçər və Tiflis-Aleksandrapol dəmiryolunu Ayrım mövqeyində qət edər. Sonra Şahtaxt və Lalivar (8386) dağlarının yüksəkliklərindən (7252) qalxaraq Krasnovaya (6488) dağı Volçi, Varata gədiyi (5810), Osinovaya dağı, Luk dağı (7538), Luk gədiyi, Muğanlı, Şahnəzər; Soyuqbulaq kəndlərindən keçib Akçala dağına çıxır (10500). Akçala dağından – Türkiyə ilə sərhəd – hüdud şimala dönür. Leylidağ (10504), Dəlidağ, Keçəltəpə (9247), Məmlikli (1017),

Ağrıkar (9795) və Divqıran silsiləsi (9233) və (9254), Qoyundağ (7538), Pikətəlidağ (8624) dağlarından keçir³³³.

Şimal sərhədi – Gürcüstan ilə Dəlidağ (8624)dan başlayaraq sərhəd şərqlə dönər və İnekdağ (6356) və Bulaqdağ (6317) dağlarından keçərək Aleksandrskilef kəndinə çıxır. Buradan Haramçayı ilə Araklu kəndinə qədər gedir. Sonra şimal-şərqlə dönərək Böyük Tikyataş təpələrindən keçir və Aleksandrapol-Tiflis yolunun qərbində olan yoldan üç verst məsafəli bir yüksəklik xəttini təqib edərək bu yol Gəncə-Tiflis dəmiryolunu Naftalan stansiyasının beş verstliyində qət edir. Buradan şərqlə dönərək Qaradərə, Sarıyer, Karvan-təpə və Taomari (3185) dağlarından və Muğanlı, Tollar, Yuraçayı üstündə kəndlərindən Lamiyəli (2537) dağından Kateri silsiləsinə və Milaşlı, Bilinta (3052), Nikorasixi (3290) dağlarından keçir, sonra şimala dönərək Qaraağaç kəndindən keçib Tarankoli çayının Alazan çayına töküldüyü mövqeyə gəlir. Bundan sonra sərhəd şimala dönərək Zaqatala dairəsinin köhnə sərhədi ilə Tarankoli, Ab-jit, Mazim çaylarıyla gedərək Tinorosu dağına çıxır (11104). Buradan şərqlə dönərək Böyük Qafqaz silsilələri ilə Dağıstan vilayəti və Gəncə, Bakı quberniyalarının köhnə mülki hüduqları, Bakı-Dərbənd dəmiryolunun Yalama mövqeyindən şimala sahilinə çıxır³³⁴.

Şərqlə sərhədi – Yalama mövqeyindən başlayaraq, köhnə İran-Rus hüduqlarında yerləşən Astara şəhərinə kimi Bəhri-Xəzər (sahilinə çıxır) ilə həmsərhəddir³³⁵.

Göründüyü kimi, sənəddə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin sərhədləri tam dolğunluğu ilə göstərilmiş, Ermənistan və Gürcüstanla olan sərhəd xəttinə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Ermənistan və Gürcüstanla olan sərhəd xəttinin daha dəqiqliklə

verilməsi həmin dövrdə İstanbulda olan erməni və gürcü nümayəndə heyətlərinin Azərbaycana qarşı irəli sürdükləri ərazi iddiaları ilə bağlı idi. Erməni və gürcü nümayəndə heyətlərinin Osmanlı dövlətinə təqdim etdikləri notalarda Azərbaycana qarşı açıq-aşkar ərazi iddialarının irəli sürülməsi³³⁶ bu mülahizəmizi bir daha təsdiq edir. Məhz bu amili nəzərə alan M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan sərhədlərinin təsvir edildiyi bu sənəddə cümhuriyyətin Ermənistan və Gürcüstanla sərhəd xəttinə xüsusi diqqət yetirməsi heç də təsadüfi hal hesab edilə bilməz.

Sənəddə diqqəti cəlb edən digər bir məqam isə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Türkiyə ilə sərhəd xətti göstərilərkən Naxçıvanın Osmanlı dövlətinin tərkibində təqdim edilməsidir. Bu da 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsinin Ordubad istisna olmaqla, Naxçıvan qəzasının Osmanlı dövlətinin tərkibinə keçməsinə nəzərdə tutan ikinci maddəsindən³³⁷ irəli gəlirdi.

Türkiyə arxivlərində mühafizə olunan sənədlər erməni nümayəndə heyətinin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etmələrini bir daha təsdiqləyir. Hazırda BOA-da saxlanılan, erməni nümayəndə heyəti tərəfindən Osmanlı hökumətinə təqdim edilmiş notanın mətninin araşdırılması göstərir ki, ermənilər Azərbaycana qarşı açıq-aşkar ərazi tələbləri irəli sürmüş və öz mülahizələrini əsaslandırmaq üçün Azərbaycanın bəzi qəzalarının əhalisinin milli tərkibini ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırılmışlar³³⁸. Buna görə də İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyəti ölkənin suverenliyinin beynəlxalq aləmdə tanıtılması işi ilə yanaşı, həm də ermənilərin irəli sürdüyü ərazi iddialarına qarşı mübarizə aparmalı olmuşdu.

³³³ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 26-27

³³⁴ Yəne orada.

³³⁵ Yəne orada.

³³⁶ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 59-73

³³⁷ BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4, v. 3

³³⁸ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 59-73

Osmanlı mənbələrinin təhlili göstərir ki, M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyəti ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdükləri ərazi iddialarının əsassız və mövqələrinin doğruluğunu sübut etmək üçün göstərdikləri statistikanın saxta olması ilə bağlı Osmanlı rəsmi dairələrinə məlumat vermiş, eyni zamanda İstanbul mətbuatında bu məsələ ilə bağlı bəyanatla çıxış etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan nümayəndələri yalnız Osmanlı hökumətini məlumatlandırmaqla kifayətlənməmiş, eyni zamanda onun müttəfiqlərinə də ermənilərin iddialarını ifşa edən sənədlər təqdim etmişlər. Bu baxımdan cümhuriyyətin hüduqlarını özündə əks etdirən sənədin Almaniya nümayəndələrinə təqdim olunması xüsusi əhəmiyyət daşıyırdı³³⁹.

Osmanlı mətbuatının materiallarının tədqiqata cəlb edilməsi Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələri arasında ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı mövcud olan fikir ayrılıqlarının, o cümlədən ermənilərin əsassız iddialarının və Azərbaycan nümayəndələrinin ona qarşı apardıqları mübarizənin araşdırılması baxımından olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Osmanlı mətbuatı bu mübahisələr zamanı neytral mövqe tutaraq hər iki tərəfin mülahizələrini dərc etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadənin "Haftalık Gazete" adlı mətbu orqanda 4 iyul 1918-ci il tarixində dərc olunmuş müsahibəsində ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyi açıq şəkildə göstərilmiş və əsaslandırılmışdır. Azərbaycan və Ermənistan arasındakı dövlət sərhədi məsələsinə toxunarkən M.Ə.Rəsulzadə öz qəti mövqeyini bildirərək qeyd etmişdi: "Qısa, bizcə Ermənistanın Azərbaycan ilə olacaq sərhədi Göyçə gölünün ortasından ayırıcı xətt çəkmək şərti

³³⁹ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 26-27

ola bilər və bu xəttin daha şərqinə qətiyyənl keçə bilməz"³⁴⁰. M.Ə.Rəsulzadənin sərhəd məsələsi ilə bağlı mövqeyindən göründüyü kimi, Qarabağın dağlıq hissəsi və Zəngəzur Azərbaycan tərəfindən mübahisə mövzusu hesab edilmirdi. Göstərilən müsahibədə qəzet müxbiri ermənilərin iddialarını etnoqrafik, gürcülərin isə tarixi baxımdan əsaslandırmaqlarını xatırlatmış və məsələ ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini öyrənmək istəmişdir. Müxbirin bu sualına Azərbaycan siyasətçisi "biz həm etnoqrafiya, həm coğrafiya qanunlarına istinad edirik" deyər cavab vermişdir³⁴¹. Ərazi-sərhəd məsələlərinin tarixi nöqtəyi-nəzərdən həll edilməsi ilə bağlı isə M.Ə.Rəsulzadə olduqca maraqlı mövqe bildirmişdi: "Biz tarixi irəli sürmək istəmirik. Çünki bu halda bütün Cənubi Qafqazı istəmək lazım gələr! Bu isə digər millətlərə bizim hakim olmağımızı istəmək deməkdir. Halbuki bu keçmişə aiddir. İndi biz millətlərin öz müqəddəratlarını təyin etmələri prinsipini qəbul etmiş olduğumuzdan belə bir iddiada olmaq istəmirik"³⁴².

"Haftalık Gazete"nin 11 iyul 1918-ci il tarixli 3-cü sayında erməni nümayəndə heyətinin rəhbəri Q.Xatisyanın ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı mövqeyini əks etdirən yazı dərc olunmuşdur. Həmin yazıda Xatisyan digər respublikalarla müqayisədə Ermənistanın olduqca məhdud əraziyə malik olmasını ədalətsiz sayaraq, Cənubi Qafqazın müsəlman, gürcü və erməni əhalisinin sayına uyğun olaraq yeni yaranmış respublikalar arasında bölüşdürülməsi mülahizəsini irəli sürmüş, ermənilərin ərazi iddialarını etnoqrafik baxımdan əsaslandırmağa çalışmışdır³⁴³. Q.Xatisyanın irəli sürdüyü

³⁴⁰ Azərbaycan-Ermənistan Hudud Meselesi", Haftalık Gazete qaz., İstanbul, 1334, 4 Temmuz (1918, 4 iyul), № 2. s.6-7

³⁴¹ Yəne orada. s.6-7

³⁴² Yəne orada. s.6-7

³⁴³ Azərbaycan-Ermənistan Hudud Meselesi", Haftalık Gazete, qaz., İstanbul, 1334, 11 Temmuz (1918, 11 iyul), № 3. s. 6-7

iddiaları lazımı şəkildə cavablandırmaq məqsədilə M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən Əkbər ağa Şeyxülislamzadənin geniş tarixi-etnoqrafik və coğrafi izahatının da əlavə olunduğu məktub "Haftalık Gazete"yə göndərilmiş və qəzetin 15 avqust tarixli 8-ci sayında dərc olunmuşdur. Əkbər ağa Şeyxülislamzadənin izahatına Cənubi Qafqazın quberniya və qəzalarının demoqrafik və etnoqrafik vəziyyətini əks etdirən statistik məlumatlar, həmçinin Azərbaycanın etnoqrafik və coğrafi xəritələri də daxil edilmişdi. İzahatda Cənubi Qafqaz əraziləri və əhalisinin etnik tərkibi üzrə geniş təhlillər apararı Ə.Şeyxülislamzadə, tarixi-etnoqrafik və coğrafi müddəalar əsasında ermənilərin iddialarının əsassız olduğunu sübut etmişdir³⁴⁴.

Osmanlı arxiv sənədləri göstərir ki, İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələri paralel olaraq, gürcü nümayəndə heyətinin də əsassız ərazi iddialarına qarşı mübarizə aparmalı olmuşdur. Mənbələr göstərir ki, gürcü nümayəndə heyətinin Gürcüstanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə bağlı İstanbul hökumətinə verdiyi notaya cavab olaraq, Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı M.Ə.Rəsulzadə də 1918-ci il avqustun 11-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə nota təqdim etmişdir³⁴⁵. M.Ə.Rəsulzadənin təqdim etdiyi notada gürcülərin Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarından bəhs olunur və bu iddiaların əsassız olduğu dəlillərlə sübut edilir³⁴⁶. Sənəddə deyilir: "Gürcülər 1783-cü ildə Rusiya himayəsinə girdikləri zaman malik olduqları hüdudu geri qaytarmaq fikri ilə əksəriyyət etibarilə türk-müsəlman əhali ilə məskun olan və cüzi miqdarda belə gürcü əhalisi yaşamayan sancaqları, o cümlədən Azərbaycan ərazisinin tərkib hissəsi olan Borçalı, Qazax, Zaqatala

³⁴⁴ "Aldığımız Cevablar", Haftalık Gazete qaz., İstanbul, 1334, 15 Ağustos (1918, 15 avqust), № 8. s. 1-4

³⁴⁵ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 83

³⁴⁶ Yəni orada.

sancaqları ilə Tiflis və Sıgnax sancaqlarının türk-müsəlman əhali ilə məskun olan qəzalarına iddia irəli sürürlər. Bu iddialarından Borçalını hərbi qüvvələri ilə istila etdilər və bu təşəbbüslərində Almaniya hərbi qüvvələrinin yardımından belə istifadə etdilər. Bu surətlə Borçalının bir qismini işğal altında saxlayan gürcülər, bu dəfə Tiflis sancağının Qarayazı qəzasına təcavüz etmək istədilər. Gürcü hökuməti 1918-ci il iyulun 17-də verdiyi notasında Azərbaycan hökumətindən öz hərbi qüvvələrinin Qarayazıdan çıxarmağı tələb etdi. Azərbaycan hökuməti bu tələbi rədd edərək gürcü hökuməti tərəfindən cavabsız buraxılan təklifini—hüdəd məsələsini tərəflərin birgə komissiyası tərəfindən həll edilməsi—bir daha bəyan etdi"³⁴⁷. Daha sonra sənəddə Qarayazıda məskun 35 min əhalinin əksəriyyəti türk-müsəlman olduğu və bu əhalinin Gürcüstanın tərkibində yaşamaq istəmədiyi və Azərbaycanın tərkibinə daxil edilmələri xahişlə Azərbaycan hökumətinə müraciət etmələri bir daha diqqətə çatdırılır və Gürcüstan hökumətinin iyulun 20-də Azərbaycan hökumətinə ultimatum verərək ondan ordusunu Qarayazıdan çıxarmağı tələb etməsi, əks təqdirdə silah gücünə bu ordunun Qarayazıdan çıxarılacağını bəyan etməsinə cavab olaraq Azərbaycan tərəfinin bir daha ərazi-sərhəd məsələlərinin danışıqlar stolu arxasında həll edilməsinin vacibliyini bildirən cavab notasından söz açılır və eyni zamanda Gürcüstandakı alman missiyasının rəhbəri general fon Kressin Qarayazıdakı Azərbaycan ordu hissələrinin alman ordu hissələri ilə əvəz edilməsi ilə bağlı Nuru paşaya müraciətindən bəhs olunur³⁴⁸. Sənədin sonunda göstərilir ki, Azərbaycan hökuməti iyulun 27-də general fon Kressə göndərdiyi cavab notasında Borçalıda almanların gürcüləri himayə etdiyini onun nəzərinə çatdırmış və bəyan etmişdir ki, Azərbaycan öz ordu hissələ-

³⁴⁷ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 83

³⁴⁸ Yəni orada.

rinin Qarayazıdan o şərtlə çıxarılacağına razı olacaq ki, bu ordunu alman ordusu deyil, birgə türk-alman ordusu əvəz etsin. Bu cavabı aldıqdan sonra fon Kress Gürcüstandakı Azərbaycan nümayəndəsi Məmməd Yusif Cəfərova demişdir ki, Azərbaycan hökumətinin son təklifi Gürcüstan hökuməti tərəfindən qəbul edilmədiyindən hazırkı status-kvonun qorunub saxlanması daha müasibdir³⁴⁹.

Göründüyü kimi, Qarayazı məsələsi ilə bağlı Gürcüstan-Azərbaycan münaqişəsi haqqında Osmanlı hökumətini məlumatlandırmaq xarakteri daşıyan bu sənəddə gürcülərin iddialarının əsassız olduğu vurğulanır, eyni zamanda İstanbuldakı gürcü nümayəndə heyətinin bu məsələ ilə bağlı lüzumsuz spekuliyasiyalarına da aydınlıq gətirilir.

İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyəti ilə bağlı Osmanlı arxiv materialları içərisində diqqəti cəlb edən sənədlərdən biri də M.Ə.Rəsulzadənin iyulun 17-də türk və fransız dillərində verdiyi bəyanatdır³⁵⁰. Bəyanatda yeni yaranmış Azərbaycan Cümhuriyyətinin ərazisi, əhalisi, paytaxtı, siyasi quruluşu, dövlət idarəetməsi və iqtisadi potensialı haqqında məlumatlar yer almışdır. Bəyanatda deyilir: "1918-ci il mayın 28-də istiqlalını elan edən Azərbaycan Bakı və Gəncə əyalətlərini, Zaqatala qəzasını və Tiflis və İrəvan əyalətlərinin bir hissəsini əhatə edir, ümumi ərazisi 100.600 kvadrat kilometrdir. Əhalisi 3.400.000 nəfərdir, bunun 470.000-ə qədər erməni, 270.000-i digər millətlərin nümayəndələridir. Əhalinin 75%-i türk və müsəlmanlardır. Azərbaycanın Milli Məclisi 44 nəfərdən ibarətdir. Hazırda ölkəni Fətəli Xan Xoyskinin rəyasətində 12 nəfərdən ibarət hökumət kabineti idarə edir. Azərbaycan hökumətinin idarə şəkli cümhuriyyətdir. Müvəqqəti hökumətin 6 aydan gec olmayaraq çağıracağı Müəssislər Məc-

³⁴⁹ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 83

³⁵⁰ BOA, HR.SYS, D. 2303, G.4, v. 10-11

lisi Azərbaycanın gələcəyini müəyyənləşdirəcəkdir. Hazırda Osmanlı təlimatçılarının yardımı ilə ordu, polis və jandarma qüvvələri yaradılır. Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəridir. Amma Bakı bolşeviklərin əlində olduğu üçün hökumət müvəqqəti olaraq Gəncədə fəaliyyət göstərir. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında Batumda imzalanan 4 iyun müqaviləsinə görə Gəncədə olan Osmanlı qoşunları ilə Azərbaycan qoşunları Bakını azad etmək üçün hərəkətə başlamışlar. Azərbaycan Cənubi Qafqazın ən məhsuldar və zəngin bölgəsidir. Neft, pambıq, mis və balıq ən mühüm məhsullardır. Əhali aktiv, çalışqan və ticarətlə məşğul olandır. Azərbaycanlılar müharibənin əvvəlindən bəri Türkiyənin tərəfdarı və müttəfiqidirlər. İndi də artıq öz müqəddəratlarını müttəfiqlərin müqəddəratlarına bağlamışlar"³⁵¹.

Azərbaycan haqqında qısa ensiklopedik məlumatların yer aldığı bu sənəddə diqqəti cəlb edən məqamlardan birini də Azərbaycanın Dördlül İttifaqı ölkələrinin tərəfdarı və müttəfiqi kimi göstərilməsi təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, M.Ə.Rəsulzadə hələ bu bəyanatın verilməsindən xeyli əvvəl, iyunun sonlarında mətbuata verdiyi müsahibədə də Cənubi Qafqaz hökumətləri üçün Türkiyə kimi güclü qonşu dövlətlə dostluq münasibətlərinə girməyin vacibliyini vurğulayaraq qeyd etmişdi: "Şübhəsiz, Türkiyə ilə sıx bir dostluq dairəsində yaşamaq Türkiyənin müttəfiqləri ilə də eyni dərəcə və eyni şəkildə əlaqədar olmağımızı zəruri edir"³⁵².

M.Ə.Rəsulzadənin göstərilən bəyanatı həmin dövrdə İstanbul mətbuatında dərc olunmuş və İstanbuldakı xarici ölkə nümayəndələrinə də paylanmışdı. Konfrans ərəfəsində İstanbulda fəaliyyət göstərən nümayəndə heyətlərinin fəaliyyətinin araşdırılması göstərir

³⁵¹ BOA, HR.SYS, D. 2303, G.4, v. 10-11

³⁵² Azərbaycan Murahhasları'yla Mülakat", Atı qaz., İstanbul, 1334, 26 Haziran (1918, 26 iyun), № 177. s.1-2

ki, bəhs olunan dövrdə həm dünya ölkələrini Azərbaycan haqqında məlumatlandırmaq, həm də ermənilərin zərərli təbliğatlarının qarşısını almaq baxımından Azərbaycan nümayəndə heyətinin belə bir bəyanatla çıxış etməsinə lüzum yaranmışdı.

M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyətini əks etdirən Osmanlı arxiv sənədləri nümayəndə heyətinin erməni və gürcülərin irəli sürdükləri əsassız ərazi iddialarına qarşı apardıqları mübarizə ilə yanaşı, ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin bərpa edilməsi istiqamətində konkret fəaliyyət planı işləyib hazırlaması haqqında da qiymətli məlumat saxlamışdır. Arxiv sənədlərinin verdiyi məlumatların təhlili göstərir ki, Azərbaycan nümayəndə heyəti ölkənin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə, Qafqazda mövcud olan erməni-gürcü xristian blokuna qarşı Azərbaycan-Dağıstan blokunun yaradılmasına cəhd göstərmişdir. Bu məqsədlə M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Şimali Qafqaz Dağlılar İttifaqı arasında 10 maddədən ibarət ittifaq müqaviləsi layihəsi hazırlanıb 29 iyul 1918-ci il tarixində Osmanlı hökumətinə təqdim olunmuşdur³⁵³.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin təqdim etdiyi müqavilə layihəsinə görə, Azərbaycanla Şimali Qafqaz Dağlılar İttifaqı arasında strateji olaraq daimi siyasi, iqtisadi və hərbi ittifaq bağlanmalı və hər iki dövlətin hərbi təşkilatları vahid bir mərkəzdə birləşdirilməli idi. Bu vahid mərkəz hər iki dövlətin sərhədlərini, ərazi bütövlüyü və suverenliyini, eyni zamanda ölkə daxilində baş qaldıra biləcək iğtişaşları yatırmaq və asayiş təmin etmək üçün məsuliyyəti öz üzərinə götürməli idi. İttifaq müqaviləsi bağlayan Azərbaycan və Şimali Qafqaz Dağlılar İttifaqı eyni zamanda Osmanlı dövləti ilə də hərbi-siyasi ittifaqa girməli idilər³⁵⁴.

³⁵³ BOA, HR.SYS, D. 2371, G.5, v. 27-28

³⁵⁴ Yəni orada.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən mənbədə Azərbaycanın Osmanlı dövlətindən sonra ikinci strateji müttəfiqinin məhz Dağlılar Respublikasının göstərilməsi təsadüfə xarakter daşıyırdı. Azərbaycanla Dağlılar Respublikası arasında münasibətlər məsələsi AXC hökumətinin xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birini təşkil etsə də, bu problem əslində tarixşünaslıqda az araşdırılmışdır. Bu baxımdan, göstərilən mənbənin elmi dövriyyəyə gətirilməsi AXC-nin xarici siyasətinin bu istiqamətinin daha ətraflı şəkildə öyrənilməsi işinə töhfə verəcəkdir.

Müqavilə layihəsində Dağlılar Respublikasının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə verilən xüsusi əhəmiyyət elə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin öz suverenliyini qorumaq zərurətindən irəli gəlirdi. Çünki bu respublika Azərbaycanla Rusiya arasında bufer zona rolunu oynamaqla, sonuncunun mümkün təcavüzünün qarşısının alınmasında strateji baxımdan mühüm əhəmiyyətə malik idi. Azərbaycan diplomatiyasının düzgün mövqe tutmasını, qarşısına "vahid və bölünməz Rusiya"nı bərpa etmək məqsədi qoymuş general Denikin "Könüllü ordusu"nun zərbələri altında 1919-cu ilin yayında Dağlılar Respublikasının süqut etməsindən sonra Azərbaycanın birbaşa və real təhlükə qarşısında qalması faktı da təsdiqləyir. Denikin irəliləməsi ciddi təşviş doğurduğundan, Azərbaycan Cümhuriyyətinin Xarici İşlər Nazirliyi müttəfiq qoşunların komandanlığından Könüllülər Ordusu qoşun hissələrinin Dağıstandan çıxarılması üçün hər cür qəti və təxirəsalınmaz tədbirlər görülməsini tələb etmişdi³⁵⁵.

Azərbaycan diplomatiyasının fəaliyyətinin mühüm dövrünü əks etdirən bu müqavilə layihəsi AXC–Osmanlı münasibətlərinin xarakterində mövcud olan mühüm bir nüansı – iki dövlət arasındakı

³⁵⁵ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c. s.402-403; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Baş redaktor: Y.Mahmudov. 2 cildə, I c. s.90

əlaqələrin bərabər hüquqlu əsasda inkişaf etdirilməsi sahəsində Azərbaycan tərəfinin qəti mövqeyini bir daha təsdiq edir. Eyni zamanda, türk arxivlərində saxlanılan digər sənədlər isə qarşı tərəfin, yəni Osmanlı imperiyasının Azərbaycanla münasibətlər məsələsində qeyri-müəyyən mövqe tutmasını sübut edir.

Osmanlı mənbələri sübut edir ki, İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyəti 4 iyun Osmanlı-Azərbaycan müqavilələrinin Osmanlı dövləti tərəfindən ratifikasiyasının, Azərbaycanın istiqalyyətinin beynəlxalq aləmdə, ən azından isə Osmanlı dövlətinin müttəfiqləri tərəfindən tanınması istiqamətində mühüm bir addım kimi qiymətləndirərək bu sahədə müəyyən işlər görmüşlər. Qeyd edək ki, Batum müqaviləsi birtərəfli qaydada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tərəfindən Milli Şuranın 17 iyun 1918-ci il tarixində Gəncədə keçirilən toplantısında ratifikasiya edilib, iyulun 2-də ratifikasiya sənədləri Azərbaycan hökuməti tərəfindən Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edilsə də³⁵⁶ Osmanlı hökuməti adekvat addım atmamışdı. Osmanlı hökumətinin Ali Hüquq Müşavirliyinin 14 avqust 1918-ci il tarixli məktubunda bu fakt açıq şəkildə təsdiq edilir, bununla da Azərbaycan hökumətinin Osmanlı dövləti tərəfindən rəsmən tanınmaması etiraf olunurdu³⁵⁷.

Fikrimizcə, Osmanlı dövləti tərəfindən Batum müqaviləsinin ratifikasiya edilməməsi təsadüfi akt olmayıb, bir neçə səbəbdən qaynaqlana bilərdi. Birincisi, bu akt Osmanlı hakim dairələrində təmsil olunmuş turançı əhval-ruhiyyəli şəxslərin Azərbaycanla bağlı niyyətlərindən-ölkəni Osmanlı dövlətinə ilhaq etmək məqsədlərindən irəli gəlirdi. Bunu hərbi nazir Ənvər paşa tərəfindən Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşaya göndərilmiş 6 oktyabr 1918-ci il tarixli məxfi teleqram da sübut edir. Teleqramda Azər-

³⁵⁶ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.180

³⁵⁷ BOA, HR. HMs. İŞO, D. 107, G. 7, v. 16

baycanın siyasi gələcəyi barədə deyilirdi: "Bakıya köçən Azərbaycan hökuməti təbii ki, yaxında Milli Məclisi toplayacaqdır. Bu Məclisdə hökumətin hansı formada qurulması müzakirə edilərək, müzakirə nəticəsində, Azərbaycanın bir hökmdarın (padşahın) rəyaseti altında idarə olunması barədə qərar verilməsi lazımdır. Hökmdar seçilməsi məsələsi bu qərar verildikdən sonra həll olunar. Hökumətin idarəsi indiki kimi bir Baş vəkillə (baş nazir nəzərdə tutulur - R.Q.) məsul nazirlərə verilər. Bunu müvafiq şəkildə təmin edin"³⁵⁸.

Yuxarıda verilmiş teleqramın məzmunu Azərbaycan-Osmanlı münasibətlərinin xarakteri probleminə toxunarkən Azərbaycanla bağlı Ənvər paşanın güddüyü məqsədlər barədə yürütdüyümüz mühakiməni bir daha təsdiq edir. Bu şərtlər daxilində Azərbaycan nümayəndə heyətinin Batum müqaviləsinin Osmanlı dövləti tərəfindən ratifikasiya edilməsi istiqamətində göstərdiyi fəaliyyət təbii ki, uğurla nəticələnmedi.

Batum müqaviləsinin Osmanlı dövləti tərəfindən ratifikasiya olunmamasının ikinci səbəbi isə, bu müqavilənin əslində Brest müqaviləsinin müddəalarına zidd olaraq Osmanlı dövləti tərəfindən separat şəkildə imzalanması faktından irəli gələ bilərdi. Batum müqavilələrini ratifikasiya etməməklə Osmanlı imperiyası öz müttəfiqləri, xüsusilə də Almaniya tərəfindən ona qarşı irəli sürüləcək ittihamlara cavab vermək üçün müəyyən arqument əldə etmiş olurdu. Çünki Almaniya tərəfi Almaniya və Osmanlı dövlətləri arasında 28 sentyabr 1916-cı il tarixində imzalanmış müqaviləyə əsaslanaraq, Osmanlı imperiyasının Cənubi Qafqaz respublikaları ilə bağladığı müqavilələri tanımayacağını bəyan etmişdi³⁵⁹. Digər

³⁵⁸ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III. s.428

³⁵⁹ Bihl W. Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918). Teil II. Wien-Köln-Weimar, Böhlau

tərəfdən, Batum müqaviləsinin ratifikasiya edilməsi, Azərbaycanı öz ərazisi hesab edən Sovet Rusiyasının kəskin etirazına səbəb ola bilərdi. Mənbələrin təhlili göstərir ki, Sovet Rusiyası vaxtaşırı olaraq Osmanlı qoşunlarının Azərbaycandakı fəaliyyətinə qarşı çıxır və bunu Brest müqaviləsinin şərtlərinin pozulması kimi qiymətləndirirdi. Sovet Rusiyasının Xalq Xarici İşlər Komissarı G.Çiçerinin Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə verdiyi 20 sentyabr 1918-ci il tarixli nota bu baxımdan daha xarakterikdir. Notanın mətnindən məlum olur ki, Bakı istiqamətində türk qoşunlarının hərbi əməliyyatlar aparması ilə bağlı Sovet Rusiyasının Osmanlı dövlətinə təqdim etdiyi etiraz notalarına verdiyi cavabda türk tərəfi bu faktı inkar edir, Bakı ətrafında yalnız yerlilərdən (azərbaycanlılardan-R.Q.) ibarət qeyri-nizami dəstələrin fəaliyyət göstərdiyini bildirirdi³⁶⁰. Digər tərəfdən, hələ iyun ayının əvvəllərində Sovet Rusiyasının Almaniyadakı səfiri İoffe Almaniya xarici işlər naziri Külmanla apardığı danışıqlarda bəyan etmişdi ki, əgər türklər Qafqazdakı irəli hərəkətinə davam edib Bakı üzərinə hücum edərlərsə, Rusiya buna türklərə qarşı müharibə elan etməklə cavab verəcəkdir³⁶¹. Beləliklə, göstərilən hər iki faktor–beynəlxalq aləmdə mövcud olan hərbi-siyasi vəziyyət və Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycanın siyasi taleyi ilə bağlı tutduqları qeyri-ardıcıl mövqe Batum müqaviləsinin Osmanlı dövləti tərəfindən ratifikasiya olunmaması ilə nəticələnmişdi. Bu isə öz növbəsində müqavilənin

Verlag, 1992. p.77; Jäschke G. Der Turanismus der jungterken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege, Die Welt des Islams, Band 23, Heft 1/2. Leipzig, 1941. p.36-37; Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien-München, 1966. p.85

³⁶⁰Документы внешней политики СССР. Т. 1. (7 ноября 1917 г – 31 декабря 1918 г. Ред. коллегия: И.Н.Земсков и др.). Москва: Госполитиздат, 1957. с.491

³⁶¹ Yənə orada.

mahiyyətinə xələl gətirmiş, onun hüquqi cəhətdən qeyri-bərabər səciyyəə daşması barədə iddiaların yaranması ilə nəticələnmişdir.

Bununla yanaşı, Osmanlı mənbələrinin verdiyi məlumatları ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin 1918-ci ilin yayında Osmanlı paytaxtında ölkənin suveren hüquqlarını layiqli şəkildə təmin edə bilmişdi. Təhlil edilən materiallar göstərir ki, nümayəndə heyəti bir tərəfdən Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan arasında ikitərəfli əlaqələrin inkişafına, Azərbaycana Osmanlı hərbi və maliyyə yardımının təmin edilməsinə çalışmış, “Bakı məsələsi” ilə bağlı gədən beynəlxalq rəqabətin mərkəzində yer alaraq ölkənin maraqlarını təmsil edə bilmiş, eyni zamanda, Ermənistan və Gürcüstan tərəfindən irəli sürülən əsassız ərazi iddialarına qarşı mübarizə aparmışdır.

Hazırda BOA-nın müxtəlif fondlarında, xüsusilə də Xarici İşlər Nazirliyinin fondlarında Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyətini əks etdirən onlarla qiymətli sənəd mövcuddur. Nümayəndə heyəti tərəfindən Osmanlı hakim dairələrinə təqdim edilmiş rəsmi sənədlər, o cümlədən Azərbaycan nümayəndələrinin mətbuata verdiyi müsahibə və bəyanatlar ölkəmizin arxivlərində saxlanılan analoji sənədlərdə mövcud olan çatışmazlıqları tamamlayacaq mahiyyətdə olub, bu heyətin gördüyü işlərin tədqiqi üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbul missiyasının fəaliyyətinin əks olunduğu sənədlərin elmi dövriyyəyə gətirilməsi Azərbaycan diplomatiyasının ilk addımlarının, Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə, eləcə də regionda həyata keçirməyə çalışdığı xarici siyasətin konturlarının, habelə ərazi-sərhəd məsələləri ilə bağlı qonşu dövlətlərlə münasibətlərin kompleks və obyektiv şəkildə tədqiq edilməsinə yardımçı olacaqdır.

§3. Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı və Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesi

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyətində ordu quruculuğu məsələsi hökumətin qarşısında duran əsas vəzifələrindən biri hesab edilirdi. Uzun illər ərzində Azərbaycanın müstəmləkə şəraitində yaşaması və rus hakim dairələrinin müsəlmanlara etibar etməyərək onları orduya çağırılmaması, azərbaycanlıların hərbi səriştəsinin zaman-zaman itirilməsinə səbəb olmuşdu. A.İsgəndərovun təbircə desək, "Çar Rusiyasından Azərbaycana qalan miras hərbi xidmətdən və silah daşımaqdan məhrum edilən əhalidən ibarət idi"³⁶². Buna görə də 1917-ci ilin dekabrında Ərzincan barışıqının imzalanmasından sonra, Cənubi Qafqaz Komissarlığının Qafqaz cəbhəsində dağılmış rus ordusunun yerinə milli korpusların yaradılması haqqında qəbul etdiyi qərara əsasən tez bir zamanda rus ordusunda xidmət edən erməni və gürcülərin potensialı hesabına erməni və gürcü milli korpusları yaradılsa da, Azərbaycan milli korpusunun yaradılması işi ciddi çətinliklərlə üzləşdi.

Yaranmış vəziyyətin ciddiliyini nəzərə alan Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri problemdən çıxış yolunu Osmanlı dövlətindən hərbi yardımın alınmasında gördülər. N.Şeyxzamanlının rəhbərliyi ilə İstanbula göndərilən nümayəndə heyəti Osmanlı siyasi dairələrində Azərbaycana hərbi yardımın göndərilməsi istiqamətində əminlik yaratmağa və İstanbul hökumətinin Azərbaycana ordu göndərmək haqqında qərar qəbul etməsinə nail oldu. Osmanlı sədrəzəmi Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşa ilə görüşən N.Şeyxzamanlı öz xatirələrində bu barədə yazır: "... Paşa sonra mənə qərar qəbul etdiyini, Qafqaz İslam Ordusunun yaradılmasına

³⁶² İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. s.151

başlanmasını və bir əlavə rütbə ilə zabit qeyd ediləcəyi üçün komissiya təşkil olunduğunu anladı"³⁶³. Göründüyü kimi, Azərbaycan milli azadlıq hərəkatının liderləri hələ cümhuriyyətin yaranmasından xeyli əvvəl obyektiv gerçəkliyi düzgün qiymətləndirərək ölkəyə Osmanlı hərbi yardımının təmin edilməsi istiqamətində əməli işlər görmüş, nəticədə Osmanlı hökuməti tərəfindən türk ordusunun Azərbaycana göndərilməsi və Qafqaz İslam Ordusunun yaradılması haqqında qərar qəbul olunmuşdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunan dövrdə hökumətin Tatar Süvari Alayının təqribən 600 nəfərlik hərbi hissəsindən başqa ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin qorunması üçün güvənilə biləcək elə bir hərbi kontingentə sahib olmaması, türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımının qarşısının alınması zərurəti mövcud anarxiya şəraitində qısa zaman kəsiyində ordu yaratmağın praktiki cəhətdən qeyri-mümkünlüyü şəraitində yeganə çıxış yolu kimi Osmanlı dövlətindən hərbi yardımın istənilməsi qalırdı. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə sonralar yazırdı ki, həmin dövrdə yaranmış şəraitdə təkəcə Türkiyəyə ümid qalırdı və bu qardaş millət Azərbaycanı düşmənlərin əlindən qoparmaq üçün dəvət edildi³⁶⁴.

Azərbaycan tərəfinin hərbi yardım xahişinin Osmanlı hakim dairələri tərəfindən müsbət cavablandırılması Azərbaycan-Osmanlı hərbi əməkdaşlığının əsasının qoyulması, həmçinin türk ordusunun köməyi ilə ölkənin suveren hüquqlarının bərpa edilməsi uğrunda hərəkatın başlanması demək idi. Osmanlı və Azərbaycan hərbi birlikləri hesabına yaradılan Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti həm də AXC və Osmanlı dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlığın

³⁶³ Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III. s.70-71

³⁶⁴ Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. s.37-38

bariz nümunəsi hesab edilə bilər. Lakin Azərbaycan və türk tarixşünaslığında bu ordunun Azərbaycan və Dağıstan hərəkəti kifayət qədər və detallı şəkildə araşdırıldığından³⁶⁵, biz əsasən Azərbaycan ordusunun yaradılması istiqamətində Osmanlı dövlətinin həyata keçirdiyi fəaliyyətə diqqət yetirməyi və bu problemin türk mənbələri əsasında təhlil olunmasını məqsəduyğun hesab edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, aparılmış tədqiqatlar Azərbaycan hökumətinin Osmanlı dövlətindən hərbi yardım istəməklə bərabər, milli ordu quruculuğu işinə də böyük əhəmiyyət verməsini göstərir. Buna görə də birinci hökumət kabinetində ordu quruculuğuna rəhbərlik üçün Hərbi Nazirlik də nəzərdə tutulmuş və Xosrov Paşa bəy Sultanov nazir təsdiq edilmişdi³⁶⁶.

1918-ci il iyunun 26-da hökumətin qərarı ilə Müsəlman korpusu Əlahiddə Azərbaycan korpusu adlandırıldı və onun ştat cədvəlində qismən dəyişiklik edildi. General-leytenant Əlağa Şıxlinski korpusun komandiri kimi vəzifəsini yenə də davam etdirdi. Ordu quruculuğu sahəsində irəliləyişə nail olmaq üçün Hökumət bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. İyun ayının əvvəllərindən Gəncə Hərbi Məktəbi fəaliyyətə başladı. Hökumətin qərarı ilə çağırışçılar üçün yaş senzi 19 yaşa endirildi. Sonra 1894-1895 illərdə doğulmuş və islam dininə mənsub gənclərin xidmətə çağırılması barədə qərar qəbul edildi. Çağırış - səfərbərlik işinin təşkili, bu sahədə mövcud olan əyintilərin qarşısının alınması üçün Daxili

³⁶⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008; Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999; Süleymanov M. Nuru paşa. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999; Süleymanov M. Nuri paşa və silahdaşları. Bakı: Nurlar, 2014; Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan Hərəkatı. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996.

³⁶⁶ Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin qanun və binagüzarlıq məcmuəsi. 1919, № 1. s.6

İşlər Nazirliyinin sərəncamına 5 min rubl vəsait ayrıldı. Hökumətin qərarı ilə Yelizavetpol əxzi-əsgər (əsgərliyə çağırış və ya hərbi çağırış) idarəsi Azərbaycan əxzi-əsgər idarəsi adlandırıldı və bütün ölkə üzrə çağırış işinin təşkili bu idarədə cəmləşdirildi³⁶⁷.

Osmanlı-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı və Azərbaycanda ordu quruculuğu ilə bağlı istər BOA-da, istərsə də ATASE-də mühafizə edilən sənədlərin əksəriyyəti əsasən Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatını əks etdirən materiallardır. Bu sənədlər içərisində ordunun təşkilindən tutmuş, əməliyyat planları, təchizat işləri və İslam Ordusu komandanlığının Şərq Cəbhəsi komandanlığına və Hərbi Nazirliyə göndərdiyi raportlar üstünlük təşkil edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən sənədlərin müəyyən bir qismi Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə hərbi tariximizin tanınmış tədqiqatçısı M.Süleymanov tərəfindən elmi dövriyyəyə gətirilmişdir³⁶⁸.

Arxiv materialları içərisində Osmanlı dövlətinin nümayəndələrinin Azərbaycan ordusunun qurulması istiqamətində atdıqları əməli addımları əks etdirən sənədlər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Osmanlı arxiv sənədləri türk komandanlığının Azərbaycan ordusunun yaradılması işinə əhəmiyyət verməsini sübut etsə də, mənbələrin təhlili Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycan ordusunun yaradılması işinə birmənalı münasibət bəsləmədiklərini də göstərir.

ATASE arxivində mühafizə edilən sənədlərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Osmanlı hakim dairələri Azərbaycan ordu hissələrinin yaradılmasında maraqlı olsalar da, bu hissələrin Türkiyənin nəzarəti altında olmasına xüsusi diqqət yetirmişlər. Bu

³⁶⁷ Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin qanun və binagüzarlıq məcmuəsi. s.189-190

³⁶⁸ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam ordusu. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008

müləhizəni Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa tərəfindən imzalanmış 2 avqust 1918-ci il tarixli sənəd də təsdiq edir. Həmin sənədin birinci qisminə deyilir: "Azərbaycan daxilində indi hərbi təşkilatı işlər ordu (Qafqaz İslam Ordusu nəzərdə tutulur – R.Q.) tərəfindən həyata keçiriləcəkdir"³⁶⁹. Həmin sənədin ikinci hissəsində isə iki diviziyadan ibarət ordu korpusunun təşkil olunacağından bəhs edilir³⁷⁰.

Nuru paşanın 13 avqust 1918-ci il tarixli Azərbaycan korpusunun ləğv olunması və onun yenidən qurulması barədə verdiyi əmr Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycan ordusunu hansı şəkildə görmək istədiklərinin açıq şəkildə göstərir. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində ordu təşkil etmə işlərinin Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən tənzim və idarə olunacağı"nın" vurğulandığı əmrdə açıq şəkildə qeyd olunurdu ki, "təşkil edilməkdə olan kiçik birliklər korpus və diviziya qərargahının təşkilinə qədər birbaşa Qafqaz İslam Ordusuna bağlı olacaqdır"³⁷¹. Göründüyü kimi, yaradılacaq yeni Azərbaycan korpusu Azərbaycan hökumətinə deyil, tamamilə Osmanlı komandanlığına tabe olan hərbi hissə kimi nəzərdə tutulurdu.

Göstərilən əmrdə diqqəti çəkən məqamlardan biri də Azərbaycan korpusunun zabit heyətinin milli tərkibi, o cümlədən dili ilə bağlı idi. Bu məsələlərlə bağlı qeyd olunurdu ki, "korpusun zabitlərinin hamısı müsəlman olacaqdır. Bütün zabit və əsgərlər Osmanlı hərbi forması geyəcəklər... Yeni təşkil olunacaq birliklərdə danışmaq və yazışmaq türkçə olacaqdır"³⁷².

Sənədin məzmununun təhlili belə bir nəticə çıxarmağa əsas verir ki, Nuru paşa tərəfindən Azərbaycan korpusunun ləğv edilməsi onun

³⁶⁹ ATASE, K. 3821, D. 16, F. 1-9

³⁷⁰ Yəni orada.

³⁷¹ ATASE, K. 3821, D. 15, F. 4

³⁷² Yəni orada.

Qafqaz İslam Ordusu içərisində əridilərək³⁷³ Azərbaycanda hərbi işin tamamilə Osmanlı dövlətinin nəzarətinə verilməsi, o cümlədən qeyri-müsəlman zabit heyətinin ordudan uzaqlaşdırılması niyyətlərindən irəli gəlirdi. Bu qərar, göründüyü kimi, Bakının azad edilməsi ərafəsində verilmişdi və bu dövrdə hələ tam mənada Azərbaycan ordusunun formalaşdırılması haqqında söhbət gedə bilməzdi.

Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması göstərir ki, Bakının azad edilməsindən sonra, sentyabr ayının ikinci yarısı-oktyabr ayı ərzində Osmanlı hərbi komandanlığı Azərbaycan ordusunun qurulması istiqamətində əməli addımlar atmağa başlamışdır. Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşa Azərbaycan ordusunun təşkilatı işinin sürətləndirilməsini Fələstindən Azərbaycana gətirilmiş qüvvələrin geriye çağırılması ilə əlaqələndirərək, milli ordu quruculuğu prosesinin ləng aparılmasının səbəblərini belə izah edir: "Əsasən Azərbaycana daxil olduğumuz gündən etibarən yerlilərdən nizam qüvvələrin təşkil edilməsinə daima əhəmiyyət verilsə də, şəxsi heyətinin təxliyə edilməsi və zabitlərin mövcud olmaması (çatışmaması-R.Q.) səbəbindən Bakının zəbt edilməsinə və hissələrimizin qismən sərbəst qalmasına qədər buna imkan olmamışdı"³⁷⁴.

Digər mənbələrin və Birinci Dünya müharibəsinin son mərhələsində yaranmış beynəlxalq vəziyyətin təhlili göstərir ki, artıq Dördlül İttifaqının məğlubiyyətinin labüd olmasını hiss edən Osmanlı hakim dairələri, Qafqazdan türk qoşunlarının geri çağırılacağı təqdirdə, Azərbaycanın özünümüdafiə qüvvələrinə malik olmasının zəruriliyini anlamışdılar. Bununla bağlı Ənvər paşa 5 oktyabr 1918-ci il tarixli teleqramında Nuru paşaya yazırdı: "Bəlkə zahirən Azərbaycandan və Şimali Qafqazdan geri çəkiləcəyik. Qüvvələrimizi geri çəkmiş kimi görünməyə məcbur olacağıq. Belə bir halda Azər-

³⁷³ Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. s.241

³⁷⁴ ATASE, K. 3823, D. 22, F. 7-10

baycanın və Şimali Qafqazın öz qüvvələrinə istinad etmələri lazım gələcəkdir”³⁷⁵. Göstərilən teleqramda Ənvər paşa Qafqazda qalacaq türk hərbi hissələrinin yerli birləşmələr kimi qələmə verilməsinin, onların genişləndirilməsinin və buradakı türk zabitlərinin Azərbaycan təbəəsi kimi fəaliyyət göstərmələrinin, Azərbaycana mümkün olduğu qədər çox silah və cəbbəxana göndərilməsinin vacibliyini də vurğulamışdır³⁷⁶. Türk zabitlərinin Azərbaycanda qalaraq Azərbaycan ordusunda xidmət etmələri, ümumilikdə isə regionda həmin türk hərbcilərinin timsalında Osmanlı dövlətinin iş-tirakının təmin edilməsi məsələsi digər sənədlərlə də təsdiq olunur.

Bu baxımdan Qafqaz İslam Ordusunda xidmət edən türk zabitlərinin ailələrinin onların xidmət etdikləri ərazilərə getməsinə icazə verilməsi ilə bağlı sənədlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və göstərilən sənədlərin araşdırılması bir çox əlavə mətləblərə aydınlıq gətirir. Həmin sənədlərin təhlili göstərir ki, zabit ailələrinin xidmət yerinə köçürülməsi məsələsi Bakının azad edilməsindən sonra meydana çıxmış və təşəbbüs Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından gəlmişdir³⁷⁷. Osmanlı xüsusi xidmət orqanları arasında gedən yazışmalarda Qafqaz İslam Ordusunda xidmət edən türk zabitlərinin ailə üzvlərinin onların xidmət etdikləri ərazilərə getməsi məsələsində heç bir problemin olmadığı vurğulanır və bununla bağlı İslam Ordusunun komandanlığına da məlumat verildiyi bildirilir³⁷⁸. Qeyd edək ki, bu yazışmalar 1918-ci il sentyabrın sonları – oktyabrın əvvəllərində aparılmışdır. Göstərilən fakt Osmanlı hökumətinin bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda Qafqaz İslam Ordusunun

³⁷⁵ ATASE, K. 3823, D. 25, F.5

³⁷⁶ Yəne orada.

³⁷⁷ BOA, DHEUM.SSM, D. 32, G.47, v. 1-2

³⁷⁸ Yəne orada.

missiyasının hələ davam etdirilməsində qərarlı olması haqqında yuxarıda irəli sürdüyümüz mülahizəni bir daha təsdiq edir.

Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətini əks etdirən sənədlər artıq 1918-ci ilin sentyabr ayının ikinci yarısından etibarən Azərbaycan korpusunun yaradılması ilə bağlı işlər sürətləndiyini göstərir. Nuru paşanın verdiyi əmrə əsasən sentyabrın 23-də 1-ci, 2-ci və 3-cü piyada alayları 1-ci Azərbaycan diviziyasında birləşdirilmiş və Cəmil Cahid bəy diviziya komandiri təyin edilmişdi. Sentyabrın 25-də Nuru paşanın 2-ci Azərbaycan diviziyasının təşkili edilməsi barədə verdiyi əmrə əsasən Nazim bəy bu diviziya komandiri təyin edilmişdi³⁷⁹.

Osmanlı arxiv sənədləri Osmanlı komandanlığının ordunun azərbaycanlı kadrlarla təmin edilməsi istiqamətində də mühüm tədbirlər həyata keçirdiyini sübut edir. Azərbaycanın milli hərbi kadrlarının azlığı və əhalinin hərbi səriştəsinin olmadığı bir zamanda bu tədbirlərin həyata keçirilməsi təbii ki, Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesinə verilmiş ən mühüm töhfələrdən biri hesab edilə bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hələ iyun ayının əvvəllərindən Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə Gəncə Hərbi Məktəbi yaradılsa da, məktəbin praktiki olaraq fəaliyyətə başlamasının türk zabitlərinin əməyi nəticəsində mümkün olmasını Osmanlı arxiv sənədləri sübut etməkdədir. Sənədlər göstərir ki, Nuru paşanın əmri ilə bu məktəbə ən təcrübəli türk zabitlərdən biri olan polkovnik Atif bəy rəhbər təyin edilmişdi³⁸⁰. Hərbi məktəbin qarşısında kursantların təqim komandiri kimi yetiştirilməsi, onların bölüyün idarə edilməsinə qadir olması, hissələrdəki şəxsi heyətin təlim və tərbiyəsinə rəhbərlik edə bilmə bacarıqlarının aşılınması kimi vəzifələr qoyulmuşdu.

³⁷⁹ ATASE, K. 3821, D. 14, F. 9

³⁸⁰ ATASE. K. 3823, D. 22, F. 7-10

1918-ci ilin oktyabrına təsadüf edən Hərbi məktəbin ilk buraxılışında, türk zabitlərinin Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısında gördüyü xidmətlər Azərbaycan hərbiçiləri və hökumət üzvləri tərəfindən minnətdarlıqla vurğulanmışdı. Həmin buraxılış mərasimində Ənvər və Nuru paşaların atası Əhməd paşa da iştirak etmişdi. Bununla bağlı məlumat verən "Vakit" qəzeti yazırdı: "Məktəbin oradakı İslam gənclərindən (azərbaycanlılar nəzərdə tutulur – R.Q.) ibarət 200-ə qədər tələbəsi vardır. Onların təlimləri və hədəfi dəqiq vurmaları paşanın xüsusilə heyratına və təqdirinə səbəb olmuşdur"³⁸¹.

Azərbaycanda hərbi təhsilin əsasının qoyulması və inkişaf etdirilməsi sahəsində türk zabitlərinin fəaliyyətinin misilsiz əhəmiyyətə malik olması Mudros müqaviləsinə əsasən türk ordusunun Qafqazı tərک etməsindən sonra daha da açıq şəkildə hiss olunmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ordusunun milli kadr özəyinin mühüm bir hissəsini məhz bu məktəbin məzunları təşkil etmişdilər.

Osmanlı arxiv sənədləri Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının kiçik komandir hazırlayan və "Ehtiyat zabit namizədləri təlimgahı" adlanan daha bir hərbi məktəb açması barədə məlumatlar saxlamışdır³⁸². Bu təhsil ocağının açmaqda əsas məqsəd çoxlu sayda çavuşlar yetişdirərək, piyada qoşunlarında kiçik komandir heyətinə olan ehtiyacı aradan qaldırmaqdan ibarət idi.

Tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq baxımından mübahisəyə səbəb olmuş məsələlərdən biri də türk ordusunun Azərbaycanda olduğu müddətdə Azərbaycan ali hərbi orqanlarına Osmanlı dövlətinin münasibəti, daha dəqiq desək, AXC-nin ikinci hökumət kabinetində Hərbi Nazirliyin mövcudluğu problemdir. Fikrimizcə, Os-

manlı mənbələrinin elmi dövriyyəyə gətirilməsi problemin daha obyektiv şəkildə araşdırılması istiqamətində mühüm rol oynayacaqdır.

1918-ci ilin "İyun böhranı"ndan sonra yaradılan AXC-nin ikinci hökumət kabinetində hərbi nazir vəzifəsinin yoxa çıxması³⁸³ onu deməyə əsas verir ki, bu yalnız Nuru paşanın özünü Azərbaycanda yeganə ali hərbi vəzifəli şəxs kimi görmək istəyi ilə məhdudlaşmışdı. Hökumət kabinetində hərbi nazir vəzifəsinin yoxa çıxması fikrimizcə, həm də Osmanlı dövlətinin AXC-nin hərbi strukturlarını nəzarət altında saxlamaq niyyətlərindən qaynaqlanırdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixşünaslığına aid olan bəzi əsərlərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin nəşr etdirdiyi 1920-ci il "Adres-kalendar" sorğu kitabına əsaslanaraq, Hərbi Nazirliyin sentyabr ayının 1-də yaradılması, Fətəli xan Xoyski hərbi nazir, Səməd ağa Mehmandarovun isə nazir müavini təyin olunması iddia edilir³⁸⁴. Qeyd edək ki, bu fakt Osmanlı mənbələrində öz təsdiqini tapmır. 1918-ci ilin iyun oktyabr aylarında faktiki olaraq Azərbaycanın bütün hərbi strukturuna rəhbərlik etmiş Nuru paşa göstərilən məsələ ilə bağlı yazırdı: "Azərbaycan hökumətində bütün nazirliklər mövcud idi. Yalnız Hərbiyyə Nəzarəti (Hərbi Nazirlik-R.Q.) və təşkilatı mövcud olmadığı kimi dini işlərə aid nəzarəti də mövcud deyildi... Azərbaycanın Hərbiyyə Nəzarəti təşkilatını İstanbul ordu dairəsi rəis müavini polkovnik Behic bəy həyata keçirirdi. Buna aid bir ştat yaradılmış və bu ştatda bəzi vəzifələr Osmanlı ordusu mənsublarına ayrılmışdı.... Azərbaycan hökuməti Hərbiyyə Nəzarəti əslində Qafqaz İslam Ordusu komandanı tərəfindən idarə olunurdu."³⁸⁵

³⁸¹ "Kafkasya'dan Bir Haber", Vakit qaz., İstanbul, 1334, 30 Teşrinisani (1918, 30 noyabr), № 397. s.2

³⁸² ATASE. K. 3823, D. 22, F. 7-10

³⁸³ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3, v. 12

³⁸⁴ Балаев А. Азербайджанское национально-освободительное движение в 1917-1920. Баку: ЭЛМ, 1990. с.34

³⁸⁵ ATASE, K. 3823, D. 22, F. 6-17

Sənəddən göründüyü kimi, türk ordusunun Azərbaycanda olduğu bütün dövr ərzində əslində, Azərbaycan hökuməti hərbi işlərə müdaxilə edə bilməmiş və Osmanlı komandanlığı bu sahədə şəriksiz hakimiyyətə malik olmuşdur.

Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, ikinci hökumət kabinetində Hərbi Nazirliyin olmamasına baxmayaraq, hökumətlə Qafqaz İslam Ordusu arasında münasibətləri tənzimləyən bir qurum mövcud idi. Osmanlı arxiv sənədlərindən aydın olur ki, türklər tərəfindən bu münasibətləri tənzimləyən qurum Qafqaz İslam Ordusunun "Siyasi İşlər Şöbəsi" olmuşdur³⁸⁶. AXC-nin ikinci hökumət kabinetinin tərkibində hərbi işlər üzrə Baş müvəkkil vəzifəsinin təsis edilməsini³⁸⁷ nəzərə alsaq, Azərbaycan tərəfindən Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı ilə hərbi işlərin məhz bu vəzifəli şəxs tərəfindən əlaqələndirilməsini güman etmək olar. 1918-ci il oktyabrın 6-da Nazirlər kabinetinin tərkibinə edilən dəyişiklikdən sonra Hərbi işlər üzrə müvəkkil vəzifəsinə İ.Ziyadxanov təsdiq olunmuşdu³⁸⁸.

ATASE arxivində mühafizə edilən 1918-ci il sentyabr ayının 3-də istifadə edilmiş blankdan ibarət olan bir sənəd yuxarıda göstərilən problem baxımından maraqlıdır. Həmin sənədin üzərində Azərbaycan və rus dillərində "Azərbaycan Cümhuriyyətinin Hərbi Nazirliyi" ünvanı qeyd olunmuşdur³⁸⁹. Bu sənəd ilk baxışdan, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sorğu kitabında Hərbi nazirliyin yaradılması ilə bağlı məlumatı təsdiq etsə də, yuxarıda gətirilən faktlar bunu təkzib edir. Fikrimizcə, göstərilən blankın üzərində

³⁸⁶ ATASE, K. 3823, D. 22, F. 6-17

³⁸⁷ ARDA, f. 2898, siy. 2, iş. 11, v. 174

³⁸⁸ Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı: Gənclik, 1990. s.87; Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Элм, 1991. с.131

³⁸⁹ ATASE, K. 3821, D. 15, F. 70

qeyd olunmuş məlumat heç də obyektiv həqiqəti əks etdirmir. M.Süleymanov da həmin dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətində Hərbi Nazirliyin mövcud olmaması fikri ilə razılaşaraq, göstərilən blankın mövcudluğunu nazirliyin Behic bəyin təmsil etdiyi qurum kimi tanınması mülahizəsi ilə əsaslandırır³⁹⁰. Fikrimizcə, göstərilən sənədin türk arxivinə düşməsi yalnız birinci hökumət kabineti dövründən qalmış Hərbi Nazirliyə aid olan blankın istifadəsi ilə bağlı ola bilərdi.

AXC-Osmanlı hərbi əməkdaşlığını əks etdirən arxiv materialları içərisində "Osmanlı-Azərbaycan hərbi ittifaq müqaviləsi" layihələri³⁹¹ xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu müqavilə layihələri Osmanlı dövlətinin Azərbaycan silahlı qüvvələrinə münasibətinə dair yuxarıda irəli sürdüyümüz mülahizəni təsdiq etməklə yanaşı, AXC-Osmanlı hərbi əməkdaşlığının xarakterinə də aydınlıq gətirir.

Göstərilən sənədlərin saxlandığı qovluğun üzərindəki tarixlərdən 1918-ci il iyul ayının əvvəllərində Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında hərbi ittifaq müqaviləsi layihəsinin hazırlanması məlum olur. Aparılan araşdırma zamanı iki variantda hazırlanan müqavilə layihələrindən birinin 14 maddədən ibarət olmaqla 90 il üçün nəzərdə tutulması müəyyən edilmişdir³⁹². Bu müqavilə layihəsinə görə, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkilini öz üzərinə götürür və bu ordu istər Azərbaycanın daxilində, istərsə də xaricində Osmanlı Baş komandanlığının hərbi vəziyyətə görə verəcəyi qərarlara uyğun olaraq hərəkət etməli, Azərbaycan ordusunun uniforma, təchizat, rütbə, təltif, əmr və komandası və s. məsələləri Osmanlı ordusu ilə eyni olmalı idi.

³⁹⁰ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. s.245

³⁹¹ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 63-68; BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 138; BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 139-140

³⁹² BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 63-68

Osmanlı Baş komandanlığı lüzum görərdisə, Azərbaycan ordusu Osmanlı tərəfindən və ya Osmanlı ordusu Azərbaycan tərəfindən hərbi əməliyyatla cəlb edilməli və Osmanlı Baş komandanlığının sərəncamı altında olmalı idi³⁹³.

Digər bir müqavilə layihəsi də eyni mahiyyətdə olmaqla 8 maddədən ibarət olub, 20 il üçün nəzərdə tutulmuşdu³⁹⁴.

BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda saxlanılan bu müqavilə layihələri ilə eyni qovluqda saxlanılan daha bir sənəd Osmanlı-AXC hərbi əməkdaşlığının detallarının araşdırılması baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Həmin sənəddə Osmanlı hüquqşünasları tərəfindən müqavilə layihələrinə edilmiş redaktə xarakterli düzəliş qeydləri və bir neçə əlavə düzəliş təklifi əksini tapmışdır³⁹⁵. Düzəliş və əlavələrin qeyd olunduğu sənədin məzmunu onu göstərir ki, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkili işini öz üzərinə götürsə də və lazımı anda Azərbaycan ordusunu öz sərəncamına almaq hüququ alsa da, Osmanlı tərəfi Azərbaycana yardım edib-etməməkdə sərbəst qalmış və hər hansı bir təəhhüd altına girməkdən imtina etmişdir³⁹⁶. Bütün bunlar isə göstərilən sənədin bərabərhüquqlu hərbi ittifaq müqaviləsi olması baxımından qeyri-təbii görünür.

Müqavilə layihəsindən də göründüyü kimi, Osmanlı hökuməti Azərbaycan ordusunun təşkili və təchizatı məsələlərində yaxından iştirak və yardım etməyi öz üzərinə götürməklə bərabər, Azərbaycan ordusuna ali nəzarəti və lazımı anda Osmanlı ordusunun Azərbaycana yeridilməsi hüququnu təmin etmiş olurdu. Ümumiyyətlə,

³⁹³ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 135, s. 1-3

³⁹⁴ Yəne orada. v. 138

³⁹⁵ Yəne orada. v. 139-140

³⁹⁶ Yəne orada.

müqavilə layihələrində ancaq Osmanlı dövlətinin maraqları ifadə olunduğundan, onu bərabərhüquqlu sənəd adlandırmaq çətindir.

Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən müqavilə layihələri imzalanmamış və sadəcə layihə olaraq qalmışdır. Müqavilə layihələrinin üzərində onların hazırlandığı tarix qeyd edilməsə də, sənədin mühafizə edildiyi qovluğun üzərində qeyd olunmuş 11 iyul 1918-ci il tarixinə əsasən layihələrin hər ikisinin təxminən eyni tarixdə hazırlandığını təxmin etmək olar.

Osmanlı arxiv sənədləri içərisində Azərbaycanda ordu quruculuğu və polis orqanlarının yaradılması işləri ilə əlaqədar diqqəti cəlb edən sənədlərdən biri də Azərbaycan hökuməti üçün polis və jandarma nizamnamələri göndərilməsi ilə bağlı Osmanlı hərbi və daxili işlər nazirlikləri arasında gedən yazışmalardır³⁹⁷. BOA-nın "Daxiliyyə Nəzarəti Əmniyyət-i Umumiyyə Müdiriyyəti Ləvazim Qələmi (DH.EUM.LVZ)" fondunda saxlanılan və 25 avqust – 14 sentyabr 1918-ci il tarixləri arasında aparılan bu yazışmalardan aydın olur ki, Osmanlı dövlətinin Hərbi Nazirliyindən Azərbaycan hökuməti üçün polis və jandarma nizamnamələri göndərilməsi üçün Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət edilmiş və bu müraciət müsbət həll edilərək adı çəkilən nizamnamə və təlimatnamələr Bakıya göndərilməsi üçün Hərbi Nazirliyə təqdim edilmişdir³⁹⁸.

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində məğlub olmasını təsdiq edən Mudros müqaviləsinin bağlanmasından sonrakı dövrdə ölkədə yaradılmış işğal rejimi Türkiyəyə 1918-ci ilin sonlarından etibarən Azərbaycanda gedən hərbi quruculuq işlərlə maraqlanmaq imkanı vermədi.

Türk arxivlərində mühafizə edilən və Mudros müqaviləsindən sonrakı dövrü əks etdirən materiallar içərisində Osmanlı ordularının

³⁹⁷ BOA, DH.EUM.LVZ, D. 44, G.2, v. 1-2

³⁹⁸ Yəne orada. v. 1-2

Cənubi Qafqazdan və Cənubi Azərbaycandan təxliyə olunması prosesini əks etdirən sənədlər üstünlük təşkil edir. Təxliyə prosesi başa çatdıqdan sonra artıq dövrün Osmanlı arxiv fondlarında Azərbaycanla bağlı sənəd və materiallar seyrəlməyə başlayır və 1919-cu ilin əvvəllərindən etibarən isə demək olar ki, AXC və Osmanlı dövlətləri arasında hərbi quruculuq işləri ilə bağlı hər hansı bir sənədə rast gəlinmir. Bu dövrdən etibarən Cənubi Qafqazdan gələn ümumi vəziyyəti əks etdirən və ya böyük rezonansa səbəb olan, məsələn, 1919-cu il 16 iyun tarixli Azərbaycan-Gürcüstan hərbi paktı kimi hadisələrlə bağlı məlumatlara təsadüf edilir.

Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı dövrdə ölkədə mövcud olan ağır hərbi-siyasi vəziyyət şəraitində türk ordusunun Azərbaycana gəlişinin Azərbaycan xalqı və dövlətçiliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıdığını, ölkənin düşmən qüvvələrdən təmizlənməsinin yalnız bu ordunun sayəsində mümkün olduğunu bir daha təsdiq edir.

Türkiyə arxivlərində mühafizə edilən sənədlər birmənalı şəkildə Azərbaycanda ordu quruculuğunun bütün sahələrində Osmanlı hərbiçilərinin mühüm rol oynadıqlarını göstərir.

AXC və Osmanlı dövləti arasında hərbi əməkdaşlıq məsələlərini öyrənmək üçün qiymətli məxəz olan Osmanlı arxiv sənədləri, eyni zamanda bu münasibətlərin xarakterində olan qeyri-müəyyənliyi də tədqiq etmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Osmanlı arxiv sənədlərinin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi Osmanlı dövləti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında mövcud olan müttəfiqlik münasibətlərində bir sıra problemlərin mövcud olduğunu sübut edir. Sənədlərin mənbəşünaslıq baxımından təhlili onu deməyə əsas verir ki, Osmanlı dövləti Azərbaycanda hərbi quruculuq proseslərinə əhəmiyyət versə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi strukturlarını öz nəzarəti altında saxlamağa cəhd

göstərərək, ona Qafqazda hərbi mövcudluğunu qoruyub saxlamaq üçün vasitə kimi baxmışdır. Bu mülahizəni yuxarıda təhlil etdiyimiz Osmanlı – AXC ittifaq müqaviləsi layihələri də təsdiq edir.

§4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti–Osmanlı iqtisadi və mədəni əlaqələrinin yaranması və inkişafı

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra hökumətin qarşısında duran təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri də dağılmış təsərrüfat sahələrini bərpa etmək və bərbad hala düşmüş ölkə iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsindən ibarət olmuşdur. Davam etməkdə olan Birinci Dünya müharibəsinin və Rusiyada baş verən hadisələrin fonunda köhnə iqtisadi əlaqələrin pozulması və yaranan hərc-mərclik şəraitində Cənubi Qafqazda meydana gələn anarxiya, bolşevik-daşnak alyansının 1918-ci ilin mart soyqırımından sonra Bakıda hakimiyyəti qəsb edərək ölkə sərvətlərini amansız sürətdə talaması, türk-müsəlman əhalisinə qarşı aparılan soyqırımı siyasətinin kütləvi talançılıq siyasəti ilə müşayiət olunması nəticəsində ölkə iqtisadiyyatı demək olar ki, məhv olmuşdu.

Ölkə ərazisində mövcud olan ağır sosial-iqtisadi vəziyyət yeni yaranan Azərbaycan hökumətini böyük çətinliklərlə qarşılaşmasına səbəb olmuşdu. Qarşısında Bakının düşmən əlindən azad edilməsi və türk-müsəlman əhalisinə qarşı bolşevik-daşnak alyansı tərəfindən həyata keçirilən soyqırımı əməllərinin qarşısının alınması kimi ağır vəzifələr dayanmış Azərbaycan hökuməti bunun üçün zəruri olan maliyyə resurslarına malik deyildi. Göstərilən məsələ ilə bağlı Azərbaycanın baş naziri F.X.Xoyski hökumətin pula çox böyük ehtiyacı

olmasını qeyd edərək, Bakının Azərbaycanın əlində olmaması səbəbindən borc almağın da çox çətin olmasını vurğulayırdı³⁹⁹.

AXC-nin yenidən elan edildiyi, Bakıda hələ də bolşevik-daşnak qüvvələrinin azğınlıq etdiyi belə bir ağır şərtlər daxilində dağılımış ölkə iqtisadiyyatını bərpa etmək böyük investisiya qoyuluşu tələb edirdi. Azərbaycan və Osmanlı arxivlərinin müvafiq materialları təsdiq edir ki, Azərbaycan hökuməti qarşısında dayanmış göstərilən məqsəd və vəzifələri həyata keçirmək üçün dost və qardaş Osmanlı dövlətinə ümid bağlamış və bu istiqamətdə mümkün olan bütün addımları ataraq, öz suverenliyini və iqtisadi inkişafını təmin etməyə çalışmışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yarandığı ilk dövrlərdə həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətini əks etdirən Osmanlı arxiv sənədlərinin elmi dövriyyəyə gətirilməsi xüsusilə, ilk hökumət kabinetlərinin fəaliyyətini öyrənmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Çünki Azərbaycan arxivlərində mühafizə edilən sənədlərdə əsasən üç, dörd və beşinci hökumət kabinetlərinin həyata keçirdiyi iqtisadi tədbirlər və islahatlar, birinci və ikinci hökumət kabinetlərinin isə daha çox ölkənin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi istiqamətindəki fəaliyyəti haqqında məlumatlar geniş yer almışdır.

Dövrün Osmanlı arxiv materiallarının təhlili göstərir ki, ilk hökumət kabinetinin təşkil edildiyi günlərdən etibarən, ölkənin ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin təmin olunması kimi həlli vacib məsələlərlə yanaşı, iqtisadiyyatın bərpası və inkişaf etdirilməsi sahəsində də mühüm tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Mənbələrin təhlili belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, AXC hökuməti Osmanlı dövlətini özünün əsas iqtisadi tərəfdaşı kimi görürdü. Beləliklə, Azərbaycan hökuməti Osmanlı dövlətinin

³⁹⁹ ARDA, f. 970. siy. 3, iş 38, v. 4

təkcə hərbi deyil, həm də iqtisadi yardımına ehtiyac duyur, ölkənin gələcək inkişafının bu iki amildən asılı olduğunu dərk edirdi. Çünki regionda mövcud olan ağır hərbi-siyasi şəraitdə Azərbaycan hökumətinə Osmanlı dövlətindən başqa borc verə biləcək ikinci bir dövlət sadəcə olaraq mövcud deyildi. Bu həqiqəti lazımınca dərk edən baş nazir F.Xoyski İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadəyə 1918-ci ilin iyun ayında yazdığı məktubunda "ssuda kimi 3 milyon lirəyə qədər vəsait ayıra bilən Türkiyənin köməyinə ümid olmaq lazım idi" deyərək qeyd etmişdi⁴⁰⁰.

Osmanlı-AXC iqtisadi əlaqələrinin meydana gəlməsini və əsaslandığı hüquqi bazanın araşdırılması baxımından Batum müqaviləsi mühüm əhəmiyyət daşıyır. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında imzalanan 4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqaviləsində iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlərə aid bir sıra maddələrin öz əksini tapması hər iki tərəfin qarşılıqlı maraqlarından xəbər verirdi.

Batum müqaviləsinin iqtisadi məsələləri əhatə edən altı və yeddinci maddələrində əksini tapmış müddəalar Osmanlı imperiyası və AXC arasında iqtisadi əlaqələrin inkişafı üçün hüquqi zəmin yaratmalı idi. Tərəflərin dəmir yolu vasitəsilə yük daşınmalarında aşağı tariflər müəyyənləşdirmək və tətbiq etməklə bir-birinə hər cür şərait yaratmalarını nəzərdə tutan altıncı maddəyə əsasən belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu iki dövlət arasında tranzit ticarətin asanlaşdırılması məqsədi güdmüşdür⁴⁰¹. Yeddinci maddədə isə Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasındakı iqtisadi və hüquqi münasibətlərini tənzimləmək zərurəti ifadə olunur, bu məq-

⁴⁰⁰ ARDA, f. 970. siy. 3, iş 38, v. 4

⁴⁰¹ BOA, HR.SYS, D. 2297, G.4, v. 11-15; BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 7-12; BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4,v.3

sədlə konsul konvensiyası, ticarət müqaviləsi və digər aktlar bağlaması kimi hüquqi addımların atılması nəzərdə tutulurdu⁴⁰².

Müqavilənin səkkizinci maddəsi iqtisadi səciyyəli mühüm bir problemə—mülkiyyət məsələsinə həsr edilmişdi. Maddədə əks olunmuş müddəalara görə, sazişə girən tərəflərin birinin ərazisindəki əhali və ya şəxslərə sərhədin digər tərəfində qalmış mal və mülkünə sahib olmaq, onlardan faydalanmaq və yaxud kiməsə vermək, özü və yaxud vəkilləri vasitəsilə satmaq hüququ verilir. Fikrimizcə, müqaviləyə bu maddənin daxil edilməsi yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Batum müqaviləsinə əsasən, Cənubi Qafqazın bir sıra ərazilərinin, o cümlədən bəzi Azərbaycan bölgələrinin Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsi ilə bağlı olmuşdur.

4 iyun 1918-ci il tarixində Osmanlı imperatorluğu ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında Batum müqaviləsinə iki əlavə və bir müvəqqəti əlavə də imzalanmışdı ki, bu əlavə müqavilələrin hər ikisi birbaşa, müvəqqəti müqavilə də dolayısı ilə iki ölkə arasında iqtisadi münasibətlərə aid idi.

İki ölkə arasında ticarət və sərbəst gediş-gəliş əlaqələrinin qurulmasına aid olan birinci əlavə müqavilə Osmanlı dövləti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dərhal ticarət əlaqələrinə girməyi və bunun üçün qarşılıqlı olaraq lazımı şərait yaratmağı, iki ölkə arasında sərbəst tranzit ticarətə icazə verilməyi və ticarətdə aşağı gömrük rüsumları tətbiq etməyi öhdələrinə götürürdülər⁴⁰³.

İkinci əlavə müqavilə “Sərhədə yaxın yerlərdə ticarətə xüsusi icazə” adlanırdı və üç maddədən ibarət idi. Müqaviləyə əsasən Osmanlı dövləti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti sərhəd xəttindən 15 kilometrə qədər aralıqda yerləşən sərhədboyu

⁴⁰² BOA, HR.SYS, D. 2297, G.4, v. 11-15; BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 7-12; BOA, HR. SYS, D. 2373, G.4,v.3

⁴⁰³ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 16-17

ərazi daxilində əhalinin gündəlik ticarəti üçün bir sıra imtiyazlar tətbiq edirdilər. Gömrük rüsumlarından, o cümlədən digər vergi və rüsumlardan azad edilən sərhədyanı ərazilərdə yaşayan əhali yerli icra orqanları tərəfindən verilmiş və gömrük orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş sərhədi keçmək icazəsi verən 15 günlük “pasavanlar” (icazə sənədi—R.Q.) vasitəsilə digər tərəfin ərazisinə sərbəst şəkildə keçə bilərdilər⁴⁰⁴.

Osmanlı imperiyası və AXC arasında mövcud olan iqtisadi münasibətlərin xarakterinin öyrənilməsi baxımından altı maddədən ibarət olan müvəqqəti əlavə müqavilə xüsusi maraq doğurur. Müqavilədə əksini tapmış maraqlı məqamlardan biri, müharibənin davam etdiyi müddət ərzində Osmanlı dövlətinə Azərbaycanda fəaliyyət sərbəstliyi və ölkənin iqtisadi qaynaq və vasitələrindən yararlanmaq hüququ verilməsi və bütün bunların təmin edilməsi üçün Azərbaycan hökumətinin Osmanlı dövlətinə köməklik göstərməli olması idi⁴⁰⁵.

Batum müqavilələrin şərtlərinin təhlili Osmanlı dövlətinin Azərbaycanda hərbi-strateji sahələrdə olduğu kimi, iqtisadi sahədə də fəaliyyət sərbəstliyi əldə etdiyini təsdiqləyir. Yuxarıda qeyd olunan bütün müqavilələrdə daha çox Osmanlı dövlətinin mənafeyin əks olunması onu deməyə əsas verir ki, müharibənin davam etdiyi müddət ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı bir növ Osmanlı dövlətinin hərbi sifarişlərinə xidmət etməklə onun əlavəsinə çevrilmiş olurdu. Bölgənin iqtisadi cəhətdən mənimsənilməsi üçün Osmanlı dövlətinə bir sıra imtiyazlar verən Cənubi Qafqaz dəniz yollarının bölüşdürülməsi haqqında Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları arasında imzalanmış

⁴⁰⁴ ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-172

⁴⁰⁵ ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-166, 1-167, 1-168; BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 13-15

dördtərəfli saziş⁴⁰⁶ və Bakı-Batım neft kəməri ilə Bakı neftinin fasiləsiz olaraq Batıma axıtılmasını təmin etmək məqsədilə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan və Gürcüstan respublikaları arasında imzalanmış üçtərəfli saziş⁴⁰⁷ də irəli sürdüyümüz mülahizəni bir daha təsdiq edir.

Mənbələrin araşdırılması göstərir ki, davam etməkdə olan müharibənin gətirdiyi çətinliklərlə bağlı iqtisadiyyatı böhran həddində olan Osmanlı dövləti də zəngin resurslara malik olan Azərbaycanın iqtisadi potensialından faydalanmaq üçün AXC ilə iqtisadi əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsində eyni dərəcədə maraqlı olmuşdur. Mənbələrin təhlili göstərir ki, Osmanlı hakim dairələri Birinci Dünya müharibəsi illərində ağır vəziyyətə düşmüş Türkiyə iqtisadiyyatının neft və neft məhsullarına olan böyük ehtiyacını Bakının neft sərvətləri hesabına ödəmək niyyətində idilər. Bakının azad edilməsindən sonra Osmanlı imperiyası və Almaniya üçün gündə ən azı 23 neft sistemindən ibarət yük qatarları yola salınmağa başlaması⁴⁰⁸ Osmanlı hakim dairələrinin bu niyyətini sübut edir.

1918-ci il iyulun 14-də Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında Gəncədə imzalanan iqtisadi xarakterli iki müqavilə mövzumumuzun öyrənilməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır. Bu müqavilələrin Azərbaycan nüsxəsi ARPIİSSA-da⁴⁰⁹, Osmanlı nüsxəsi isə BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyi (HR.SYS) fondunda mühafizə edilir⁴¹⁰. Müqavilələrdən birini Osmanlı dövləti tərəfdən Hərbi Dəmir Yolları və Limanları Baş İdarəsinin rəisi İsmayıl Hakkı paşa, Azərbaycan tərəfdən Ticarət və Sənaye naziri Ağa Aşurov imzalamışlar. Beş maddədən ibarət müqavilənin şərtlərinə

⁴⁰⁶ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2, v. 138

⁴⁰⁷ BOA, HR.SYS, D. 2375, G.8, v. 7

⁴⁰⁸ ARPIİSSA, f. 277, siy. 1, iş 1, v. 28

⁴⁰⁹ ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 25, 30

⁴¹⁰ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 46-47

görə, Azərbaycan hökuməti Osmanlı dəmiryollarını və dəniz nəqliyyatını Bakı sənaye rayonlarının neft və neft məhsulları ilə təmin və təchiz etməyi öz üzərinə götürürdü. Neft məhsullarının qiymətinin xüsusi komissiya tərəfindən işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulan müqaviləyə əsasən, Azərbaycan hökuməti tərəfindən Osmanlı hökumətinə verilən yanacaqın əvəzində Hərbi Dəmiryolları və Limanları Baş İdarəsi imkan daxilində tez bir zamanda Azərbaycan hökumətinə 500 min türk lirəsi avans verməli idi⁴¹¹.

Eyni tarixdə imzalanmış digər bir müqaviləni Osmanlı dövləti tərəfdən İsmayıl Hakkı paşa, Azərbaycan tərəfdən rabitə və yollar naziri Xudadat bəy Məlikaslanov və xarici işlər naziri Məhəmməd Həsən Hacinski imzalamışlar. Yeddi maddədən ibarət olan bu müqavilədə Azərbaycan yollarının 5 il müddətinə Osmanlı dövlətinin Hərbi Dəmiryolları və Limanları Baş İdarəsinin tərkibinə keçməsi, Azərbaycan dəmiryollarının bütün daşınar və daşınmaz heyəti və bütün əmlakının da Osmanlı dövlətinin yuxarıda göstərilən qurumunun sərəncamına verilməsi nəzərdə tutulurdu. Müqavilənin mətnində diqqəti çəkən məqamlardan birini də Azərbaycan hökumətinin nəzarətindən çıxan dəmiryollarının Osmanlı Baş İdarəsi tərəfindən onun vəsaiti hesabına təşkil edilən müəssisə və qulluqçular tərəfindən idarə olunması müddəası idi. Müqavilədə həmçinin qoyulan xərclər çıxıldıqdan sonra yerdə qalan illik gəlirin 75 faizinin Azərbaycan hökumətinə verilməsi də öz əksini tapmışdı⁴¹². Batım müqaviləsinə əlavə müqavilələrdə olduğu kimi, 14 iyul müqavilələrində də Osmanlı dövləti Azərbaycanda bir sıra imtiyazlara sahib olur və ölkənin iqtisadi cəhətdən mənimlənməsində üstün hüquqlar əldə edirdi.

⁴¹¹ ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 25, 30; BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 46-47

⁴¹² ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9, v. 25, 30; BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 46-47

Yuxarıda göstərilən müqavilələrin şərtlərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, onlar qeyri-bərabər olmaqla beynəlxalq hüququn prinsipləri ilə də ziddiyyət təşkil edirdi. Osmanlı mənbələri üzərində apardığımız araşdırma 14 iyul müqavilələrinin qeyri-bərabər səciyyə daşmasının hətta Osmanlı dövlətinin nümayəndələri tərəfindən də etiraf olunmasını sübut edir. Belə ki, göstərilən müqavilələrlə bağlı Ənvər paşanın sorğusuna⁴¹³ Osmanlı hüquqşünasları tərəfindən verilən cavabda da müqavilələrin qarşılıqlı ikitərəfli olmaqdan çox, bir tərəfin üstünlüyünü təmin edən xarakterdə olması və bunun beynəlxalq münasibətlərdə bir sıra problemlərə səbəb ola biləcəyi açıq şəkildə qeyd olunurdu⁴¹⁴.

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında 16 sentyabr 1918-ci il tarixində Gəncədə imzalanmış müqavilə həm Osmanlı-AXC iqtisadi münasibətlərinin tədqiq edilməsi, həm də bir sıra mühüm mənbəşünaslıq problemlərinin həll edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən müqaviləyə dair dövrün Azərbaycan arxiv materialları arasında dolayısı məlumatlar olsa da, hətta tarixi tədqiqatlarda ondan bəhs edilsə də, müqavilənin orijinal nüsxəsini ölkə arxivlərində hələ ki, aşkar etmək mümkün olmamışdır.

Türkiyə arxivlərində apardığımız tədqiqatlar nəticəsində 16 sentyabr müqaviləsinin tam mətnini və müqavilə ilə bağlı dövlət rəsmiləri arasında gedən yazışmaları aşkar etmək mümkün olmuşdur. Əldə edilmiş arxiv materialları əsasında 16 sentyabr müqaviləsinin imzalanmasını zəruri edən şərtləri müəyyənləşdirmək, o cümlədən müqavilənin mətnini bərpa edərək elmi dövriyyəyə daxil etmək mümkündür.

⁴¹³ BOA, HR.SYS, D. 2373, G.1, v. 43

⁴¹⁴ Yəne orada. v. 44-45

Osmanlı rəsmilərinin 14 iyul müqavilələri ilə bağlı yazışmaların məzmununun təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, avqustun sonu-sentyabrın əvvəllərinə qədər davam etmiş həmin məsləhətləşmələrdə əsas müzakirə mövzusu Azərbaycan hökumətinə verilməli olan 500 min lirə məbləğində avans olmuşdur⁴¹⁵. Bu sənədlərin təhlili göstərir ki, aparılmış müzakirələrin yekununda 16 sentyabr 1918-ci il tarixində Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında iki müqavilə imzalanmışdır. Müqavilələr Osmanlı hökumətinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinə maliyyə yardımı məqsədilə Azərbaycandan 2 milyon lirə məbləğində kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının satın alınması və ilkin olaraq veriləcək avans haqqındadır⁴¹⁶. Hazırda əsl BOA-nın Başbakanlıq Evrak Odası fondunda saxlanılan bu müqavilənin eyni fond və işdə digər bir nüsxəsi də vardır.

Eyni tarixdə imzalanmış müqavilələrdən biri 9 maddədən ibarət "Satın alınacaq məhsullar müqaviləsi", digəri isə 4 maddədən ibarət olub "Avans" müqaviləsi adlanır⁴¹⁷. Müqavilələri Osmanlı dövləti tərəfdən Osmanlı Hərbi Dəmiryolları və Limanları Baş İdarəsinin rəisi İsmail Hakkı paşa, Azərbaycan tərəfdən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Sənaye və Ticarət müşaviri Əsəd bəy Rüstəmbəyov, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin müşaviri Səlim bəy Behbudov və Azərbaycanın İstanbuldakı sülh nümayəndə heyətinin üzvü Məhəmməd Əmin Rəsulzadə imzalayıblar⁴¹⁸. Müqavilələrə görə, Osmanlı dövləti Azərbaycandan 2 milyon lirə dəyərində kənd təsərrüfatı və sənaye məhsulları satın alacaqdı; Bu məbləğin 500 min lirəsi 5 faizli kredit şəklində Azərbaycana avans olaraq

⁴¹⁵ BOA, BEO, D. 4532, G.339882, v. 1, 6; BOA, MV, D. 212. G.168

⁴¹⁶ BOA, BEO, D. 4532, G.339882, v. 3, 8

⁴¹⁷ Yəne orada. v. 3, 8, 2, 9

⁴¹⁸ Yəne orada. v. 3, 8, 2, 9

dərhal ödənilirdi; Azərbaycan Osmanlı dövlətinə mərhələ-mərhələ göndərəcəyi məhsulların haqqı avans kimi verilən 500 min lirədən çıxılacaq və faiz yerdə qalan məbləğə hesablanacaq⁴¹⁹. Satın alınacaq məhsullar isə aşağıdakılar müəyyən edilmişdi: buğda, arpa, neft, sürtgü yağları, mis, duz, pambıq, yun, dəri, biyan kökü və s.⁴²⁰

Hər iki müqavilənin son maddəsində bu müqavilənin yuxarıda adları qeyd olunan şəxslər tərəfindən 16 sentyabr tarixində İstanbulda imzalandığı və mübadilə edildiyi qeyd edilir. Müqaviləni Osmanlı dövləti tərəfdən bir nəfər—Hərbi Dəmiryolları və Limanları Baş İdarəsinin rəisi İsmail Hakkı paşa imzaladığı halda, Azərbaycan tərəfdən bu müqaviləyə üç nəfər - Əsəd bəy Rüstəmbəyov, Səlim bəy Behbudov və Məhəmməd Əmin Rəsulzadə imza atmışdır.⁴²¹

Osmanlı imperiyası dövrünə aid arxiv sənədləri içərisində 16 sentyabr 1918-ci il müqavilələri ilə bağlı diqqəti çəkən məqamlardan biri də bu müqaviləni imzalamaq üçün Azərbaycan hökuməti tərəfindən verilən mandatdır. Belə ki, Azərbaycan nümayəndələrinə hökumət tərəfindən verilən və fransız dilində yazılan mandatın üzərində verilmə tarixi kimi 12 mart 1918-ci il tarixi qeyd edilmişdir. Mandatı Azərbaycan Nazirlər Şurasının sədri Fətəli Xan Xoyski və maliyyə naziri kimi Meline Azlanov imzalamışlar. Göründüyü kimi, elə ilk baxışdan mandatın verilmə tarixi və maliyyə naziri kimi Meline Azlanovun qeyd olunması ilə bağlı mövcud olan yanlışlıq diqqəti cəlb edir. Çünki, birincisi, 12 mart 1918-ci il tarixində Azərbaycan hələ müstəqil dövlət, F.X.Xoyski də baş nazir deyildi, ikincisi, əgər 12 mart 1918-ci il tarixinin texniki səhv və yanlışlıq olaraq sənədin üzərinə qoyulduğuna və mandatın 1918-ci ilin yayında verildiyinə inansaq belə, bu halda da, nə bəhs edilən

⁴¹⁹ BOA, BEO, D. 4532, G.339882, v. 3, 8, 2, 9

⁴²⁰ Yəne orada. v. 7

⁴²¹ Yəne orada. v. 3, 8, 2, 9

dövrə də ondan əvvəlki və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan hökumətinin tərkibində Meline Azlanov adlı maliyyə naziri olmamışdır. Maraqlısı da odur ki, Osmanlı dövləti ilə müqavilə imzalamaq üçün verilən mandatda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Sənaye və Ticarət müşaviri Əsəd bəy Rüstəmbəyov, Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin müşaviri Səlim bəy Behbudov və Azərbaycanın İstanbuldakı sülh nümayəndə heyətinin üzvü Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adları qeyd olunub⁴²². Sənəddə M.Ə.Rəsulzadənin İstanbuldakı nümayəndə heyətinin rəhbəri kimi təqdim edilməsini nəzərə alaraq, bu mandatın 1918-ci ilin yayında verilməsini ehtimal etmək olar. Bununla da sənədin üzərində əksini tapmış 12 mart tarixinin texniki səhv olması şübhə doğurmur. Maliyyə naziri kimi mandata imza atan Meline Azlanovun isə Xudadat bəy Məlik-Aslanovla eyni şəxs olması versiyasını qəbul etsək belə, yenə də məntiqi uyğunsuzluq yaranmış olur. Çünki, məlum olduğu kimi, Xudadat bəy Məlik-Aslanov AXC-nin birinci və ikinci hökumət kabinetlərində maliyyə naziri deyil, yollar və eyni zamanda poçt və teleqraf naziri vəzifələrini icra etmişdir. Digər tərəfdən isə, adının səhv yazıldığı halda Xudadat bəy Məlik-Aslanovun düzəliş etmədən mandata imza atması da həqiqətə uyğun görünür. Bütün bunları nəzərə alaraq, Meline Azlanov adlı şəxsin Maliyyə Nazirliyində məsul birisi olması versiyasını həqiqətə uyğun hesab edirik.

Osmanlı dövlətinin Birinci dünya müharibəsində məğlubiyyəti ilə əlaqədar olaraq, 1918-ci ilin son rübündən başlayaraq Osmanlı arxiv sənədləri içərisində Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinə aid materiallar tədricən azalmağa başlayır. Mudros müqaviləsindən sonra Osmanlı dövlətinin Antantanın işğalı altına düşməsi onunla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında bütün sahələrdə, o

⁴²² BOA, BEO, D. 4532, G.339882, v. 5

cümlədən də iqtisadi sahədə əməkdaşlığa da öz mənfi təsirini göstərərək, imzalanmış müqavilələrin müddəalarının həyata keçirilməsinə səbəb oldu.

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı-Azərbaycan iqtisadi əməkdaşlığı ilə bağlı türk arxivlərində rast gəlinən sonuncu sənədlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin süqutundan sonrakı dövrə aiddir. Belə ki, 1920-ci ilin dekabrında Osmanlı dövlətinin maliyyə naziri Azərbaycan hökumətinə avans olaraq verilmiş pulun geri qaytarılması məqsədilə Azərbaycan hökumətinin İstanbuldakı nümayəndəliyi nəzdində təşəbbüs göstərilməsi üçün Xarici İşlər Nazirliyinə müraciət edir⁴²³. Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyi maliyyə nazirinin müraciətinə cavabında bildirir ki, Azərbaycanın hazırkı sovet hökuməti İstanbuldakı Azərbaycan Nümayəndəliyini tanımadığından və nümayəndəliyin Bakı ilə heç bir əlaqəsi olmadığından indiki vəziyyətdə belə bir təşəbbüsün heç bir faydası olmayacaqdır⁴²⁴.

Azərbaycan tərəfinin aldığı avans pulun geri qaytarılması ilə bağlı Osmanlı hakimiyyət orqanları arasında gedən yazışmalardan maraqlı bir məqam - imzalanmış müqavilədə nəzərdə tutulmuş 500 min lirənin hamısının Azərbaycan tərəfinə tam ödənilməsi də anlaşılır. Məsələ ilə bağlı İstanbul hökuməti tərəfindən Qafqaz İslam Ordusu (sənədin əslində: Azərbaycan İslam Ordusu - R.Q.) komandanlığına göndərilən 13 avqust 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramda yazılırdı: "Azərbaycan hökumətinə avans olaraq tərəfimizdən lüzum görüldükcə verilməsi üçün Xəlil paşa ilə sizə 250 min lirə göndərilmişdir. Üçüncü Ordudan 150 min lirə göndərildiyini də ordu komandanı bildirməkdədir. Ordudan göndərilən pulun 250 min lirəsini ayıraraq saxlamaq ordu komandanlığına bildirilmişdir. Adınıza göndərilən məbləğin imkan dərəcəsinə qə-

⁴²³ BOA, HR.SYS, D. 2465, G.31, v. 1-2

⁴²⁴ Yəne orada. v. 3

naətlə sərf edilməsini təmənnə edirik"⁴²⁵. Lakin adı çəkilən avansın qaytarılması üçün 1920-ci ilin dekabrında məsələ qaldıran Osmanlı maliyyə naziri on beş milyon yeddi yüz doxsan min (15.790.000) quruş məbləğdən bəhs edir⁴²⁶. Buradan müqavilədə təsbit edilən avans məbləğinin tam olaraq ödənilməsi aydın olur.

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında hərbi, siyasi və iqtisadi sahələrdə olduğu kimi mədəni sahədə də əlaqələr qurulmuşdur.

Osmanlı arxiv materialları içərisində Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında mədəni sahədə əməkdaşlıq məsələlərini əks etdirən sənədlərə nisbətən az rast gəlinir. Bu isə öz növbəsində, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasından Osmanlı dövlətinin dünya müharibəsində məğlub olduğu dövrdə keçən qısa zaman kəsiyində iki ölkə arasında mədəni əməkdaşlığın siyasi, strateji, hərbi və iqtisadi sahələrlə müqayisədə nisbətən zəif olduğunu göstərir. Görünür iki dövlət arasında ikitərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdiyi dövrün həm Osmanlı dövləti, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün çox mürəkkəb olması, hökumətlərin daha çox siyasi və iqtisadi məsələlərə diqqət yetirməsi mədəni əməkdaşlıq məsələsinin nisbətən arxa plana keçməsinə səbəb olmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizin arxivlərində Osmanlı dövlətindən dəvət olunmuş müəllimlərin fəaliyyəti, dərslərin gətirilməsi, təhsil almaq üçün Osmanlı dövlətinə göndərilən azərbaycanlı tələbələr, hətta türk hərbiçilərinin Azərbaycanda göstərdiyi pedaqoji fəaliyyət və s. haqqında qiymətli məlumatları əks etdirən sənədlər mövcuddur.

Osmanlı arxiv materialları üzərində apardığımız tədqiqat nəticəsində əldə etdiyimiz arxiv materialları AXC-Osmanlı mədəni

⁴²⁵ BOA, HR.SYS, D. 2465, G.31, v. 1-2

⁴²⁶ Yəne orada. v. 1-2

əlaqələrinin müəyyən aspektləri ilə bağlı yeni informasiya verməklə yanaşı, eyni zamanda, Azərbaycan arxivlərinin verdiyi müvafiq məlumatları da tamamlayır. Fikrimizcə, həmin sənədlərin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi iki ölkə arasında mövcud olmuş münasibətlərin bu sahəsinin kompleks və dolğun şəkildə araşdırılmasına yardımçı olacaqdır.

Osmanlı arxiv sənədləri içərisində azərbaycanlı tələbələrin Osmanlı dövlətinin müxtəlif ali hərbi məktəblərinə qəbul edilməsi ilə bağlı sənəd və materiallar iki ölkə arasında mövcud olmuş mədəni əlaqələrin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşımaqdadır. Məsələn, Bakı Hərbi Məktəbinin tələbəsi Zeynalabdin Hüseynzadənin İstanbul Qülləli Məktəbinə qəbul olunması ilə bağlı yazışmalardan aydın olur ki, məktəb rəhbərliyinə təqdimat Ənvər paşa tərəfindən yazılmışdır⁴²⁷. Ənvər paşa, Zeynalabdin Hüseynzadənin İstanbul Qülləli Məktəbinə qəbul olunması ilə bağlı may ayının 25-də təqdimat yazmış və ertəsi gün bu təqdimat öz müsbət həllini tapmışdır. 26 may tarixli qəbul sənədinin üzərində hərbi nazir Ənvər paşanın, sədrəzəm Tələt paşanın və Osmanlı sultanı Mehmed Rəşadın imzaları vardır⁴²⁸. Maraqlıdır ki, bu zaman Azərbaycan hələ müstəqil deyildi və Cənubi Qafqaz Respublikasının tərkibində idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından sonrakı dövrlərdə də azərbaycanlı tələbələrin Osmanlı hərbi və mülki məktəblərinə qəbul edilməsi prosesi davam etmişdir. Məsələn, Osmanlı arxiv sənədləri içərisində Daxili İşlər Nazirliyinin fondunda 1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən göndərilən Məhəmməd Zəkinin Osmanlı Mülkiyyə Məktəbinə qəbul olunması haqqında yazışmalar vardır. Bu yazışma-

⁴²⁷ BOA, İ.DUİT, D. 163, G.12, v. 1-2

⁴²⁸ BOA, BEO, D. 4517, G.338752 ; BOA, İ.DUİT, D. 163, G.12, v. 1-2

lardan aydınlaşır ki, Zaqatala qəsəbəsindən olan və Azərbaycan hökuməti tərəfindən rəsmi olaraq Osmanlı Mülkiyyə Məktəbinə göndərilən Məhəmməd Zəkinin bütün təhsil xərclərini ödəməyi Azərbaycan Maarif Nazirliyi öz üzərinə götürmüşdür⁴²⁹. Məhəmməd Zəkinin adı çəkilən məktəbə qəbulu ilə bağlı Osmanlı rəsmi şəxsləri ilə məktəb rəhbərliyi arasında gedən yazışmalarda bildirilir ki, tədris ilinin sonuna az qaldığından Mülkiyyə Məktəbinə tələbə qəbulu imkansızdır, lakin tələbə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən göndərilmiş olduğundan onu geri qaytarmaq məqbul sayılmır, Məhəmməd Zəki adı çəkilən məktəbə dinləyici kimi qəbul olunur. Yeni dərs ilinin başlanğıcında isə Məhəmməd Zəkinin verəcəyi imtahan nəticələrinə uyğun olaraq onun məktəbin birinci sinfinə qəbul olunacağı qərarlaşdırılır⁴³⁰.

AXC–Osmanlı mədəni əlaqələrini əks etdirən sənədlərin araşdırılması göstərir ki, istər hərbi, istərsə də mülki məktəblərdə Azərbaycandan təhsil almaq üçün edilən müraciətlərin hamısı Osmanlı hökuməti tərəfindən müsbət həll edilmiş, eyni zamanda adı çəkilən tələbələrin təhsil haqlarında da bir sıra güzəştlər edilmişdir. Bu tendensiyanın cümhuriyyət hökumətinin süqutundan sonra da davam etməsi arxiv sənədlərində öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan və Osmanlı dövləti arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və Azərbaycan mədəniyyətinin Türkiyədə təbliğ olunması istiqamətində Azərbaycan Türk Dram Teatrı əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Teatr 1919-cu ilin əvvəllərindən başlayaraq İstanbulda bir sıra tamaşalar təşkil etmiş və türk tamaşaçılarının rəğbətini qazana bilmişdir. Azərbaycan teatrının İstanbuldakı fəaliyyəti Osmanlı mətbuatı tərəfindən geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

⁴²⁹ BOA, DH.İ.UM, D. 5-2, G.1-18, v.1

⁴³⁰ Yəne orada. v. 1-6

Osmanlı mətbuat nümunələri üzərində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycan incəsənət xadimləri 1919-cu il fevralın 5-də İstanbulun Millət Teatrında “Arşın mal alan”, fevralın 6-da isə Quşdili Teatrında “Məşədi İbad” tamaşalarını səhnəyə qoymuşlar⁴³¹. Fevralın 10-da isə Millət Teatrında “Əlli yaşında cavan” və “Ac həriflər”⁴³², martın 11-də Odeon teatrında “Arşın mal alan”, ertəsi gün isə Millət Teatrında “Əsli və Kərəm” tamaşaları nümayiş etdirilmişdi⁴³³. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan incəsənət xadimlərinin bu çıxışları iki qardaş xalqın mədəni əlaqələrinin inkişafında olduqca mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Beləliklə, bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında iqtisadi və mədəni əlaqələri öyrənmək baxımından Osmanlı mənbələri əvəzsiz rol oynayır. Məhz bu mənbələrin verdiyi məlumatlar əsasında iki ölkə arasında təkcə siyasi və hərbi deyil, eyni zamanda iqtisadi və mədəni sahədə də qarşılıqlı münasibətlərin olduğunu və bu əlaqələrin hər iki ölkənin dövlət maraqlarının təmin edilməsinə xidmət etdiyini görmək mümkündür.

⁴³¹ Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası”, Muvakkit qaz., İstanbul, 1335, 4 Şubat (1919, 4 fevral), №18 [462]. s.2

⁴³² “Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası”, Muvakkit qaz., İstanbul, 1335, 10 Şubat (1919, 10 fevral), № 24 [468]. s.2

⁴³³ “Azərbaycan Türk Dram Operet Kumpanyası”, İstiklal qaz., İstanbul, 1335, 11 Mart (1919, 11 mart), № 79. s.2

III FƏSİL

AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜ MƏSƏLƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ- OSMANLI MÜNASİBƏTLƏRİNİN SON DÖVRÜ

§1. Ə.M.Topçubaşovun İstanbul missiyası

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyyəti ərəfəsində AXC–Osmanlı siyasi münasibətlərinin vəziyyətini və xarakterini öyrənmək baxımından Ə.M.Topçubaşovun İstanbul missiyasının fəaliyyət istiqamətlərinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ə.M.Topçubaşov Azərbaycan hökumətinin 20 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə fəvqəladə səlahiyyətli səfir olaraq İstanbula göndərilmişdi. Azərbaycan hökumətinin Ə.M.Topçubaşova verdiyi 23 avqust 1918-ci il tarixli etimadnamələr hazırda BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyi fondunda mühafizə edilməkdədir⁴³⁴. Azərbaycan və fransız dillərində yazılan etimadnamələrdən biri Ə.M.Topçubaşova Osmanlı dövləti ilə, digəri isə mərkəz dövlətləri və Gürcüstan və Ermənistan nümayəndələri ilə danışıqlar aparıb müqavilələr imzalamaq səlahiyyəti verirdi. Etimadnamələr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının sədri Fətəli Xan Xoyski və Hökumət İşlərinin İdarə müdiri Rüstəm Xan Xoyski tərəfindən imzalanmışdır⁴³⁵.

1918-ci il sentyabr ayının sonlarında İstanbula gələn Ə.M.Topçubaşov burada olduğu dörd ay ərzində Osmanlı və digər

⁴³⁴ BOA, HR.SYS, D. 2457, G.60, v. 1-2

⁴³⁵ Yəne orada.

xarici diplomatlarla 40-a qədər görüş keçirmiş, və bu görüşlərin böyük əksəriyyəti haqqında səfir öz əsərində ətraflı şəkildə məlumat vermişdir⁴³⁶. Buna görə də Ə.M.Topçubaşovun İstanbuldakı çoxşaxəli fəaliyyəti, xüsusilə də Osmanlı rəsmiləri ilə görüşlərindən onun öz əsərində əks olunmayan məqamların üzərində dayanmağı məqsəduyğun hesab edirik. Osmanlı arxivlərində mühafizə edilən Topçubaşovun fəaliyyəti ilə bağlı bir çox sənəd və materiallar səfirin İstanbuldakı fəaliyyətini daha dolğun şəkildə araşdırmaq imkanı verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.M.Topçubaşovun İstanbul misiyası həm Osmanlı dövləti, həm də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti üçün olduqca ağır bir dövrə təsadüf edirdi. Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövlətinin 1918-ci il oktyabrın 30-da imzaladığı Mudros sülhünün ağır şərtlərinə görə, ölkə faktiki olaraq Antantanın nəzarəti altına keçirdi. Mudros barışığının on birinci maddəsinə görə türk ordusu tezliklə Cənubi Azərbaycanı və Cənubi Qafqazı tərk etməli və Osmanlı dövləti regionda əldə etdiyi üstün hüquqları Müttəfiqlərə verməli idi. Müqaviləyə görə, Müttəfiqlər tərəfindən Batum və Bakının tutulmasına Osmanlı dövləti heç bir etiraz etməməli idi⁴³⁷.

1918-ci il noyabrın 4-də Azərbaycanın İstanbuldakı səfiri Ə.M.Topçubaşov Mudros müqaviləsinin Azərbaycanın suveren hüquqlarını kobudcasına pozan maddələri ilə bağlı Osmanlı xarici işlər nazirinin müavini Rəşad Hikmət bəylə görüşüb ona etiraz

⁴³⁶ Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики) 1918-1919. Баку, «Эргюн», 1994. с.33-114

⁴³⁷ BOA, HR. SYS, D. 2397, G.6, v. 21-22

notası təqdim etsə də, barışıq şərtləri Osmanlı tərəfinə dikte edildiyindən bu elə bir ciddi reaksiya doğurmadi⁴³⁸.

Osmanlı arxiv materialları göstərir ki, Osmanlı dövlətinin məğlubiyətinə baxmayaraq, Ə.M.Topçubaşov AXC-Osmanlı dövlətləri arasında siyasi münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bunu Ə.M.Topçubaşovun türk tərəfinə etiraz notası verdiyi gün - noyabrın 4-də Azərbaycana Osmanlı diplomatik nümayəndəliyinin təyin olunması ilə bağlı Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə daha bir nota təqdim etməsi də sübut edir. Hazırda BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda mühafizə edilən bu notada deyilir: "...Dövlət-i Aliyyə-i Osmanıyyə ilə Hökuməti Cümhuriyyə-i Azərbaycan arasında güclənməkdə olan siyasi münasibətlərin təmin və idarəsi və Azərbaycan Hökumət-i Cümhuriyyəsi Heyət-i Mərkəziyyəsi ilə birbaşa təmasda olmaq üçün Osmanlı siyasi təmsilçisinin tezliklə Bakıya ezam edilməsi haqqında verəcəyiniz qərar (Azərbaycan-R.Q.) hökumətinin gizli amalıdır. Bunu nəzərdiqətə alaraq bundan sonra daha çox inkişafı vacib olan münasibətlərin tərəflərin ehtiyac və mənafeyinə muvafiq surətdə getməsi üçün səfirin göndərilməsini tezləşdirməyi xahiş edirəm"⁴³⁹.

Osmanlı xarici işlər naziri tərəfindən Topçubaşovun bu müraciət məktubuna qoyulan dərkənar Bakıya Osmanlı səfirinin təyin edilməsi məsələsinə İstanbul hökumətinin mövqeyini öyrənmək baxımından maraq doğurur. Sənədin arxa tərəfində qoyulmuş və Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinin mövqeyini əks etdirən dərkənardə deyilirdi: "Azərbaycanda hazırda bir hərbi nümayəndəmiz vardır, lazım olarsa, bir siyasi nümayəndə də təyin ediləcəyini şifahi şəkildə diqqətə çatdırın"⁴⁴⁰.

⁴³⁸ ARDA, f. 970, siy. 1, iş 68, v. 2-3

⁴³⁹ BOA, HR.SYS, D. 2303, G.11, v. 8

⁴⁴⁰ BOA, HR.SYS, D. 2303, G.11, v. 8^a

Dərəkəndən Osmanlı hökumətinin Azərbaycana səfir göndərmək məsələsindən yayınması anlaşılır. Əgər hökumət Azərbaycana səfir göndərmək niyyətində olsa idi, bu məsələ rəsmi şəkildə cavab notasında əksini tapmalı idi. Lakin göstərilən dövrdə Müttəfiqlərin razılığı olmadan Osmanlı hökumətinin belə bir addım atmağa səlahiyyətinin olmaması Azərbaycan səfirinə şifahi şəkildə diplomatik cavabın verilməsi ilə nəticələnmişdi. Osmanlı rəsmilərinin şifahi olaraq Topçubaşova verdikləri müsbət vəd, səfirin Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktubunda Türkiyə hökumətinə istinad edərək yaxın vaxtlarda Azərbaycanda diplomatik nümayəndəlik təsis ediləcəyini⁴⁴¹ yazmasına səbəb olmuşdu.

Osmanlı arxiv sənədlərində Ə.M.Topçubaşovun İstanbulda olduğu müddətdə Azərbaycana Osmanlı səfirinin və ya diplomatik təmsilçisinin göndərilməsi məsələsi ilə bağlı daha bir neçə dəfə yazılı və ya şifahi olaraq Osmanlı hökumət rəsmilərinə müraciət etməsi öz əksini tapmışdır.

Bəhs olunan dövrlə bağlı Osmanlı arxiv sənədləri içərisində diqqəti çəkən məqamlardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurasının sədri F.X.Xoyskinin də Mudros sülhündə yer alan Azərbaycanla bağlı maddələrlə əlaqədar yeni Osmanlı sədrəzəmi Əhməd İzzət paşaya etdiyi müraciətdir. 6 noyabr 1918-ci il tarixli bu müraciətnamədə F.X.Xoyski Mudros müqaviləsində Bakının ingilislərə təslim edilməsi haqqında maddəyə etiraz edir və bu barədə ətraflı məlumat istəyirdi. Müraciətnamədə deyilirdi: "Osmanlı hökuməti ilə Müttəfiqlər arasında bağlanmış barışıq şərtləri arasında Bakının təslimi haqqında bir maddə olduğu müxtəlif mənbələrdən qeyri-rəsmi olaraq eşidilməkdədir. Bu mütərikənamənin rəsmi mətni bizə bəlli deyildir. Azərbaycan hökumətinin həyati mə-

⁴⁴¹ ARDA, f. 894, siy. 10, iş 151, v. 5

nafeyinə birbaşa təmas edən bu kimi məsələlərdəki şiddətli bağlılıq aydındır. Buna görə də, Azərbaycan hökuməti barışıqın imzalanmasında və ondan sonra Osmanlı hökuməti ilə Antanta arasında Azərbaycanın istiqlalıyyəti və gələcəyi haqqında cərəyan etmiş rəsmi və xüsusi danışıqların nədən ibarət olduğunu və Müttəfiqlərin nə surətlə və nə şəkildə bir Azərbaycanı tanımaq istədiyinin anlaşılması olduğunu bildirməsinə Sizdən rica edər və bu vəsilə ilə ehtiramımı bildirirəm"⁴⁴².

Mənbə bu müraciətin noyabrın 8-də sədrəzəmə çatmasını və noyabrın 11-də Əhməd İzzət paşa tərəfindən ona cavab teleqramının imzalanmasını göstərir. Sədrəzəm teleqramda müqavilə şərtlərinin diktə edildiyini vurğulayır və bildirir ki, Mudros barışıqına görə Osmanlı dövləti öz ordularını Cənubi Qafqazdan geri çəkmək və Bakının müttəfiqlər tərəfindən işğal edilməsinə etiraz etməməklə bağlı üzərinə öhdəlik götürüb. Teleqramda deyilirdi: "Məcəburiyyət qarşısında imzaladığımız barışıqə görə Azərbaycandakı ordularımızı geri çəkməyə və Azərbaycanda qalmaq istəyən zabitlərimizin Osmanlı ordusu ilə əlaqələrini kəsmələri lüzumunu elan etməyə məcbur olduq. Antanta adına ingilislərlə imzaladığımız barışıqın bir maddəsinə görə ingilislərin Bakını işğal etmələrinə mane olmayacağımızı təəhhüd etdik və bu haqda Qafqazdakı ordularımıza əmr verdik"⁴⁴³. Sədrəzəm Əhməd İzzət paşa, teleqramın sonunda Azərbaycan hökumətinə qonşuları ilə münasibətlərini normallaşdırmağı və İngiltərə ilə yaxşı münasibət qurmağı tövsiyə edirdi: "Qonşularınız ilə münasibətlərinizi normallaşdırmağa çalışmanızı və bütün cahanın haqq və ədalət əsası üzərində ictihad etdiyi bu əsnada bu prinsiplərə tamamən riayət etmənizi, İngiltərə dövləti ilə yaxşı münasibət qurmağa cəhd etmənizi və səy göstərməyinizi tövsiyə və rica

⁴⁴² BOA, HR.SYS, D. 2397, G.6, v. 23

⁴⁴³ Yenə orada. v. 21-22

edirəm...⁴⁴⁴. Sədrəzəm, Mudros müqaviləsinin Azərbaycanla bağlı olan 11 və 15-ci maddələrinin mətnini də F.X.Xoyskiyə göndərdiyi cavab məktubuna əlavə edir⁴⁴⁵.

Qeyd etmək lazımdır ki, sədrəzəmin Azərbaycanın hökumət başçısına verdiyi məsləhət hələ noyabrın 5-də Ə.M.Topçubaşovla keçirdiyi görüşdə Osmanlı xarici işlər naziri Nəbi bəy tərəfindən dilə gətirilmişdi⁴⁴⁶.

Gətirilən faktlardan da göründüyü kimi, göstərilən dövrdə Osmanlı dövləti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə əlaqələrin əvvəlki şəkildə qurula bilməyəcəyini və bunun Antantanın iradəsindən asılı olduğunu rəsmi şəkildə etiraf etmişdir. Osmanlı baş nazirinin siyasi oriyentasiyanı dəyişmək barədə Azərbaycan hökumətinə verdiyi tövsiyə bir tərəfdən, Osmanlı dövlətinin düşdüyü ağır vəziyyəti, digər tərəfdən isə dövrün mövcud hərbi-siyasi reallığını özündə əks etdirirdi.

Ə.M.Topçubaşovun İstanbul missiyası ilə bağlı Osmanlı arxiv materialları içərisində diqqəti cəlb edən sənədlərdən biri də Azərbaycan nümayəndəsinin Osmanlı sultanı VI Mehmed Vahidəddinlə görüşü ilə bağlı olan yazışmalardır. Mudros müqaviləsindən sonrakı dövrdə AXC və Osmanlı dövlətləri arasındakı münasibətlərin xarakterini öyrənmək baxımından bu yazışmalar və ümumiyyətlə Topçubaşovun Osmanlı sultanı ilə görüşü mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Arxiv sənədlərindən anlaşılır ki, Azərbaycan səfiri Osmanlı sultanı ilə görüşmək istəyi ilə bağlı 1918-ci ilin oktyabrında müraciət etmiş, lakin hökm sürən hökumət böhranları dövründə uzun müddət bu görüşü həyata keçirmək mümkün olmamışdır. Osmanlı

⁴⁴⁴ BOA, HR. SYS, D. 2397, G.6, v. 21-22

⁴⁴⁵ Yenə orada. v. 21-22

⁴⁴⁶ "Azərbaycan və Mütərəke", Minber qaz., İstanbul, 1334, 7 Teşrinisani (1918, 7 noyabr), №7. s.1

Sədarəti və Xarici İşlər Nazirliyi arasında bu görüşün təşkil edilməsi ilə bağlı gedən yazışmalar da maraq doğurur. Nazirlikdən Sədarətə yazılan raportda qeyd edilir ki: "Azərbaycan nümayəndəsi olaraq Osmanlı sultanı ilə görüşmək istəyən Əlimərdan bəyin rəsmi bir surətdə qəbul edilməsi Azərbaycanın müstəqilliyinin hələ ki heç bir tərəfdən tanınmamasına görə müvafiq olmayacağından, Duma üzvü olması və Osmanlı dövlətində hörmət sahibi olması nəzərə alınaraq cümə günü namaz vaxtı məscidin padşaha aid qismində qəbul edilə bilər"⁴⁴⁷. Bu məsələ ilə bağlı Osmanlı rəsmiləri arasında aparılan yazışmalardan aydın olur ki, Ə.M. Topçubaşovun Osmanlı sultanı ilə görüşünün təşkili ilə bağlı təkidlərdən sonra Osmanlı hökuməti görüşü aşağıdakı formatda keçirməyə qərar vermişdir: "hal-hazırda Azərbaycanın heç bir dövlət tərəfindən rəsmən tanınmaması səbəbindən təmsilçisinin rəsmi qəbulu uyğun deyildir, fəqət Əlimərdan bəy Topçubaşovun əski Duma üzvü və Osmanlı dövlətində hörmət sahibi olması nəzərə alınaraq, o, bir cümə günü məscidin padşaha aid qismində ayaqüstü padşah ilə görüşə bilər"⁴⁴⁸.

Sənəddən göründüyü kimi, Osmanlı tərəfi dövlət başçısının Azərbaycan nümayəndəsini qəbul etməsini Müttəfiqlər tərəfindən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin rəsmən tanınması kimi qiymətləndiriləcəyindən ehtiyat edərək, Topçubaşovun görüş tələbini təxirə salmışlar. Ə.M. Topçubaşovun köhnə Duma üzvü olması faktının qabardılmasını isə həmin dövrü tədqiq etmiş V.Qafarov Antanta dövlətlərinin keçmiş Rusiya imperiyasının sərhədləri daxilində qurulan milli respublikaları tanımaq istəməməsi, "vahid və bölünməz" Rusiyanı bərpa etmək uğrunda fəaliyyət göstərən Kolçakı və Denikini dəstəkləmələri ilə izah edir⁴⁴⁹.

⁴⁴⁷ BOA, HR.MTV, D. 639, G.1, v. 1-2

⁴⁴⁸ BOA, HR.MTV, D. 639, G.1, v. 1-2; BOA, İ.DUİT, D. 12, G.29, v. 1-2

⁴⁴⁹ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.287

Ə.M. Topçubaşovun əsərindən məlum olur ki, o, Osmanlı sultanı ilə 1919-cu il yanvarın 10-da yuxarıda qeyd edilən formatda görüşmüş və 15 dəqiqə çəkən görüş səmimi söhbətlərlə yekunlaşmışdır.⁴⁵⁰ Osmanlı siyasi xadimləri ilə apardığı bütün danışıqlar, həmçinin bu görüş haqqında Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məlumatında Ə.M. Topçubaşov Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərini dəyərləndirərək, burada yalnız emosionallığın ön plana çıxmasını, münasibətlərin qarşılıqlı simpatiyadan o yana getməməsini xüsusi olaraq qeyd etmişdi.⁴⁵¹

Beləliklə, Ə.M. Topçubaşovun İstanbul missiyasını əks etdirən sənədlər Azərbaycan arxivlərinin, o cümlədən Ə.M. Topçubaşovun özünün verdiyi müfəqqis məlumatları tamamlayaraq, belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, AXC–Osmanlı münasibətləri artıq 1918-ci ilin noyabr ayından etibarən passiv fazaya qədəm qoymuşdu.

1918-ci il dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin açılması, dekabrın 28-də Müttəfiqlərin Bakıdakı nümayəndəsi general-mayor V.M. Tomsonun F.X. Xoyskinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan hökumətini bütün Azərbaycan ərazisində yeganə qanuni hakimiyyət olaraq tanıdığını rəsmən bəyan etməsi⁴⁵² Azərbaycandakı siyasi vəziyyət müsbətə doğru dəyişməsinə səbəb oldu. Dekabrın 28-də Azərbaycan hökuməti Paris Sülh Konfransına gedəcək nümayəndə heyətinin tərkibini müəyyən edərək qiyabi olaraq parlamentin sədri seçilmiş Ə.M. Topçubaşovu bu heyətə başçı təyin etdi.

Osmanlı arxiv sənədləri göstərir ki, Fransaya getməsində böyük çətinliklər yaranan və buna görə də uzun müddət İstanbulda qalıb gözləməli olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin başçısı

Ə.M. Topçubaşovun Fransaya yola düşənə qədər–1919-cu ilin aprel ayının sonlarına qədər Osmanlı rəsmiləri ilə apardığı danışıqların əsas mövzusu Parisə getmək üçün Azərbaycan nümayəndəliyinə viza verilməsinə yardım edilməsi və Azərbaycana Osmanlı siyasi təmsilçisinin göndərilməsi məsələsinin gerçəkləşdirilməsi olmuşdur.⁴⁵³ Lakin Osmanlı rəsmiləri ingilislərin razılığı olmadan Azərbaycana Osmanlı siyasi təmsilçisinin göndərilməsi məsələsinə sonadək ehtiyatla yanaşmış və müxtəlif bəhanələrlə Azərbaycan səfirinin bu xahişini yerinə yetirməkdən yayınmışdılar.

Ə.M. Topçubaşov İstanbulda olduğu müddətdə keçirdiyi görüşlər və apardığı danışıqlarla bağlı həm Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi məktublarda, həm də özünün əsərində⁴⁵⁴ geniş məlumatlar versə də, Azərbaycan nümayəndə heyətinin İstanbuldakı fəaliyyəti və Osmanlı rəsmiləri ilə keçirdiyi görüşlər və apardığı danışıqlarla bağlı Osmanlı arxiv materialları məlumatlar onu tamamlayacaq bir mahiyyət daşıyır və problemi tam, dolğun şəkildə araşdırmağa imkan verir. Bununla yanaşı, Osmanlı arxiv sənədləri Topçubaşovun İstanbul missiyası ilə bağlı Osmanlı rəsmilərinin mövqeyini, Azərbaycan nümayəndəsi ilə aparılan danışıqlardan sonra bu müzakirələr ətrafında hökumət üzvləri arasında gedən məsləhətləşmələri öyrənmək baxımından da bizim üçün əvəzsiz mənbə rolunu oynayır. Məhz bu mənbələr hesabına Ə.M. Topçubaşovun İstanbul missiyası çərçivəsində aparılan Osmanlı-Azərbaycan danışıqlarının detallarını tədqiq etmək mümkündür.

⁴⁵⁰ Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле. с.139-140

⁴⁵¹ Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998. с.172

⁴⁵² Yənə orada. s.207

⁴⁵³ BOA, HR.MTV, D. 639, G.1, v. 1-2

⁴⁵⁴ Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики) 1918-1919. Баку, «Эргюн», 1994

§2. Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və Osmanlı dövləti

Əvvəlki fəsildə 1918-ci il may ayında Cənubi Qafqazda gedən siyasi proseslərin şərhini verərkən Ermənistan Respublikasının yaranmasını zəruri edən amillər həm Osmanlı, həm də Azərbaycan arxiv materialları əsasında nəzərdən keçirilmişdir. Göstərilən məsələ ilə bağlı türk hakim dairələrində mövcud olan fikir ayrılıqlarının, o cümlədən Azərbaycan nümayəndələrinin mövqeyinin təhlili göstərir ki, erməni dövlətinin yaranmasına maneçilik törədilməməsi əslində, regionda sülh və əmin-amanlığın bərqərar edilməsinə hesablanmış addım olmuşdur.

Arxiv sənədlərinin təhlili göstərir ki, erməni dövlətinin yaranması yalnız bir sıra şərtlər daxilində Azərbaycanın əzəli torpağı olan İrəvan şəhərinin paytaxt kimi ermənilərə güzəştə gedilməsi sayəsində mümkün olmuşdu. Tarixçi Yaqub Mahmudov xüsusi olaraq bu problemə həsr etdiyi "İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlə verildi?" adlı məqaləsində qədim Azərbaycan şəhərinin aşağıdakı şərtlərlə ermənilərə verildiyini yazır: "1. Ermənilərlə müsəlmanlar arasında düşmənçilik aradan qaldırılacaq və erməni tərəfi Stepan Şaumyanla əlaqəyə girib Bakının müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin edəcək, bununla azərbaycanlılara qarşı kütləvi qırğınların qarşısı alınacaq; 2. Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınlar dayandırılacaq; 3. Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin edəcək; 4. Ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından imtina edəcək; 5. Ermənilər Azərbaycanla

vahid konfederativ dövlətdə birləşəcəklər"⁴⁵⁵. Qeyd edək ki, Osmanlı arxivlərində apardığımız tədqiqatlar zamanı erməni dövlətinin yaradılması və İrəvanın ermənilərə veilməsi məsələsi ilə bağlı əldə etdiyimiz sənəd və materiallar Yaqub Mahmudovun ortaya qoyduğu faktları bir daha təsdiq edir⁴⁵⁶.

Osmanlı arxiv sənədləri göstərir ki, yeni yaradılmış Ermənistan Respublikası Göyçə gölü ilə Osmanlı dövlətinin yeni sərhədləri arasındakı dar dağlıq ərazini əhatə edirdi⁴⁵⁷. İstanbul konfransına gəlmiş erməni nümayəndə heyəti də 9 min km². sahəyə sahib erməni dövlətinin aşağıdakı əraziləri əhatə etdiyini təsdiq edir: "Yeni Bayazıt qəzası (Basarkeçər adlanan cənub-şərq qismi istisna olmaqla), İrəvan qəzası (Qəmərli-Gərnibasar, Uluxanlı-Zəngibasar və Vedibasar istisna olmaqla), Eçmiədzin qəzası (Sərdarabad istisna olmaqla) və Aleksandropol qəzası (qəza mərkəzi Aleksandropol istisna olmaqla)"⁴⁵⁸.

1918-ci il iyunun 4-də Batumda imzalanmış Osmanlı-Azərbaycan müqaviləsinin üçüncü maddəsində də qeyd edilirdi ki, "Azərbaycan və Ermənistan respublikaları hökumətləri tezliklə öz aralarında sərhədlərini müəyyən edərək və sərhədlərin müəyyən edilməsinə dair iki ölkə arasında imzalanacaq protokol barədə Osmanlı hökumətinə məlumat verəcək və həmin protokol bu müqavilənin bir hissəsini təşkil edəcəkdir"⁴⁵⁹.

Hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, Ermənistan Respublikasının yaranması nəinki bölgədə sülhün bərqərar edilməsinə səbəb

⁴⁵⁵ Mahmudov Y. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi? Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpə olunmalıdır. Azərbaycan. qəz., Bakı, 2014, 14 oktyabr.

⁴⁵⁶ BOA, H.MŞ.İŞO, D. 107, G.11, v. 11-19; BOA, HSD. AFT, D. 6, G.61

⁴⁵⁷ BOA, HR.SYS, D. 2398, G.5, v. 151

⁴⁵⁸ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 4

⁴⁵⁹ BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 124, G.20, v. 13-31

oldu, əksinə bu hadisə ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına qarşı irəli sürdükləri əsassız iddiaların daha da güclənməsinə gətirib çıxardı.

Osmanlı arxiv sənədləri yeni yaranan erməni dövləti tərəfindən ilk günlərdən etibarən Batum müqavilələrinin müddəalarının kobud şəkildə pozulmasını, Ermənistan Respublikasının bütün mövcudluğu dövründə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edərək öz ərazilərini Azərbaycan torpaqları hesabına genişləndirmək siyasəti yürütməsini sübut edir.

1918-ci ilin yayında İstanbul konfransında iştirak etmək üçün Osmanlı paytaxtına gəlmiş Ermənistan nümayəndə heyətinin iyulun 20-də Osmanlı dövlətinə nota verib Azərbaycan, Gürcüstan və Osmanlı dövlətinə qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi yuxarıda irəli sürdüyümüz fikri bir daha təsdiq edir. Hazırda mətni BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyinin fondunda mühafizə edilən bu notada ermənilərin irəli sürdüyü layihəyə görə, Sürməli, Naxçıvan, Ordubad, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan, Qazax, Qarabağ, Zəngəzur və Borçalı əraziləri Ermənistanla verilməli idi⁴⁶⁰. Notada hazırda Ermənistanın ərazisinin 9 min km²., Azərbaycanın ərazisinin 94 min km²., Gürcüstanın ərazisinin isə 61,5 min km² olduğunu qeyd edən ermənilərin ərazi-torpaq tələbləri ondan ibarət idi ki, Türkiyə, Gürcüstan və əsasən də Azərbaycan torpaqları hesabına Ermənistanın ərazisi 52,5 min km²-ə çatdırılsın, Azərbaycanın ərazisi isə 70,7 min km²-ə endirilsin⁴⁶¹.

Erməni nümayəndə heyəti tərəfindən verilmiş notada Cənubi Qafqaz vilayətləri ilə bağlı statistik məlumatların saxtalaşdırılması aydın şəkildə görünməkdədir. Belə ki, Sürməli, Naxçıvan, Ordubad, Axalkələk, Eçmiədzin, İrəvan, Qazax, Qarabağ, Zəngəzur, Borçalı və digər ərazilərdə yaşayan millətlərin sayını olduğundan az göstər-

⁴⁶⁰ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 60-74

⁴⁶¹ Yenə orada, v. 60-74

məklə, ermənilər ərazi-torpaq iddiaları "əsaslandırılmağa" çalışmışlar. Ümumiyyətlə, notada ermənilərin xeyrinə saxtalaşdırma o qədər bəsit şəkildə edilib ki, cədvəllərdəki rəqəmlər arasındakı əlaqəyə belə fikir verilməyib, hətta sonrakı cədvəldə verilən rəqəmlər özündən əvvəlki rəqəmləri təkzib edir⁴⁶². Qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin əsassız iddialarına qarşı mübarizə aparan İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyəti ermənilərin irəli sürdükləri statistik məlumatların saxta olmasını və onların Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının heç bir əsasının olmadığını faktlarla sübut etmişdilər.

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın Osmanlı Hərbi Nazirliyinə göndərdiyi 3 avqust 1918-ci il tarixli raportdan ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddialarını, xüsusilə Qarabağla bağlı planlarını reallaşdırmaq üçün Gürcüstandakı alman hərbi missiyasının rəhbəri fon Kressdən də istifadə etmək niyyətində olmaları və öz növbəsində alman generalının da bu məsələdə ermənilərə dəstək verməsi anlaşılır⁴⁶³. Raportda Nuru paşa gürcülərin almanların köməyi ilə Borçalı və Qarayazıda törətdikləri özbaşınalıqlar haqqında məlumat verdikdən sonra ermənilərin Qarabağa qarşı irəli sürdüyü ərazi iddialarından bəhs edərək yazır: "... Göyçə gölünün şərq sahili tamamilə müsəlman olduğu üçün bu ərazilər Azərbaycanın tərkibində qalmalıdır. Qarabağa gəlincə, buradakı əhalinin dördü üçü müsəlmandır. Ermənilər Şuşa tərəfdə yaşayırlarsa da, buranın da ətrafı tamamilə müsəlmandır. Göyçə gölünün cənubunda Azərbaycan əhalisi yaşadığından buranın Osmanlı mülkünə həmhüddud olması zəruridir. Qarabağ yaylaları Kür və Araz çayları vadilərində yaşayan iki milyon müsəlmanın yeganə dolanışığı mənbəyi olduğundan bunsuz Qarabağ əhalisinin yaşamaları

⁴⁶² BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 60-74

⁴⁶³ BOA, SYS, D. 2372, G.2, v. 31

ehtimalı yoxdur”⁴⁶⁴. Göründüyü kimi, Nuru paşa ermənilərin iddialarının əsassız olduğunu, Qarabağın əhalisinin dördü üçünün müsəlman olduğunu vurğulayır və Qarabağın Azərbaycana bağlı olduğunu əsaslandırır. Qeyd etmək lazımdır ki, 1917-ci ilin kənd təsərrüfatı sayımında da Qarabağ əhalisinin milli tərkibi ilə bağlı verilən statistika Nuru paşanın raportunda göstərilən müvafiq rəqəmlərə təxminən uyğun gəlirdi: 170 min erməni və 415 min müsəlman⁴⁶⁵.

Osmanlı mənbələrinin təhlili ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdükəri ərazi iddiaları ilə bağlı iki müxtəlif tendensiyanı üzə çıxarmaq imkanı verir. Bu tendensiyalardan biri Osmanlı ordularının Cənubi Qafqazda mövcudluğu dövründə ermənilərin Azərbaycana və digər qonşu ölkələrə qarşı diplomatik yollarla ərazi iddiaları irəli sürməsindən, Andranik, Dro, Njde və digər erməni canilərinin müsəlman əyalətlərində törətdikləri soyqırımı və talanların rəsmi İrəvan ilə heç bir əlaqəsinin olmadığını elan etməsindən və bu cür quldur dəstələrə qarşı bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqları barədə vəd vermələrindən ibarətdir. 1918-ci ilin oktyabrında Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı dövlətinin məğlubıyyəti ilə əlaqədar olaraq, erməni siyasətçilərinin Azərbaycanla bağlı planlarında artıq ikinci tendensiya özünü göstərməyə başladı. Osmanlı qoşunlarının Cənubi Qafqazı tərk etməsindən bəhrələnən ermənilər artıq erməni quldur dəstələrinin fəaliyyətini açıq şəkildə müdafiə etməyə, Azərbaycan və Osmanlı dövlətlərinə qarşı ərazi iddialarını kəskinliyi ilə gündəmə gətirməyə başladılar.

Osmanlı mənbələri ermənilərin Azərbaycanın bir çox ərazilərinə, o cümlədən Qarabağ torpaqlarına iddialarını və Osmanlı

⁴⁶⁴ BOA, SYS, D. 2372, G.2, v. 31

⁴⁶⁵ Nəşibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz, 1996. s.108

dövlətinin bu məsələyə münasibətini öyrənmək baxımından böyük elmi əhəmiyyətə malikdir.

Osmanlı imperiyasının xarici siyasətini əks etdirən sənədlərdə ermənilərin Qarabağda erməni quldur dəstələrinə qarşı əməliyyat aparan Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyətinin dayandırılması istiqamətində apardıqları mübarizə barədə əhəmiyyətli məlumatlar saxlanılmışdır. Bu məlumatlardan aydın olur ki, Qarabağdakı quldur dəstələrini dəstəkləyən erməni nümayəndə heyəti Osmanlı dövlətinə müraciət edərək Qarabağda hər hansı bir hərbi əməliyyatın həyata keçirilməməsi haqqında Qafqazdakı Osmanlı ordularına təlimat verilməsini və bu təlimatın teleqrafla Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinə də bildirilməsini xahiş etmişdir⁴⁶⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni nümayəndə heyətinin bu müraciəti etdiyi vaxt artıq Ənvər-Tələt paşa kabineti istefa vermiş və Antanta ilə barışıq imzalamaq üçün yeni hökumət – Əhməd İzzət paşa kabinəsi qurulmuşdu. Yeni sədrəzəm Əhməd İzzət paşa, erməni nümayəndə heyətinin müraciətinə verdiyi 19 oktyabr 1918-ci il tarixli cavabda dolayısı ilə Osmanlı dövlətinin müharibədə artıq məğlub olduğunu və Qafqazdakı proseslərdən kənarda qalmaq istədiyini etiraf etməklə bərabər, birmənalı şəkildə Qarabağın Azərbaycan torpağı olduğunu da qeyd etmişdir. Osmanlı baş naziri Qarabağ məsələsi ilə bağlı yazırdı: “Qarabağ məntəqəsi əsrlərdən bəri Azərbaycanın hüdudları daxilində olub və hər surətlə Azərbaycana aidiyyəti Azərbaycan hökuməti və nümayəndələri tərəfindən bəyan edilmişdir. Bu məsələnin Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri arasında həll edilməsi məqsədəuyğundur...”⁴⁶⁷. Sənədin sonunda Qarabağa qarşı hər hansı bir hərbi əməliyyatın həyata keçirilməməsi

⁴⁶⁶ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 133

⁴⁶⁷ Yəne orada. v. 132

haqqında Qafqazdakı Osmanlı ordularına da bir daha əmr verildiyi bildirilir⁴⁶⁸.

BOA-da mühafizə edilən sənəd və materiallar göstərir ki, sədrəzəm Əhməd İzzət paşa həqiqətən də ordu komandanlıqlarına müvafiq əmrlər göndərməklə bərabər, eyni zamanda Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə də oxşar təlimatlar vermişdir. Sədrəzəm, Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilən 24 oktyabr 1918-ci il tarixli təlimatda yazırdı: "...Qarabağa ordu yeridilməməli və əgər burada Osmanlı ordusu varsa da dərhal geri çağırılmalıdır. Azərbaycanla Ermənistan arasında yaranan sərhəd məsələləri ilə bağlı münaqişənin xüsusi konfranslar vasitəsilə siyasi yollarla həlli vacib olduğundan ordu qüvvələrinin bu kimi xüsusatlara müdaxiləsinin qətiyyənlə yolverilməz olduğunu 23 oktyabr 1918-ci il tarixli şifrə ilə Doqquzuncu Ordu və İslam Ordusu komandanlıqlarına əmr edilmişdir..."⁴⁶⁹.

Sədrəzəmin verdiyi təlimata Doqquzuncu Ordu komandanlığından göndərilən cavab da Əhməd İzzət paşa tərəfindən Xarici İşlər Nazirliyinə göndərilmişdir. Doqquzuncu Ordu Komandanlığından sədrəzəmin təlimatına verilən cavab ermənilərin İrəvan və Qarabağ bölgələrində, eyni zamanda gürcülərin Borçalı və Qazax bölgələrində müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri vəhşilikləri öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sənəddə bildirilir ki, "Qarabağda Doqquzuncu Ordunun əsgəri yoxdur. Batum müqavilələrindən bu günə qədər ermənilər İrəvan, Qarabağ və Naxçıvan məntəqələri daxilində, gürcülər isə almanlarla birgə Borçalı və Qazax məntəqələri daxilində müsəlman əhalisinə qarşı hər cür zülm və cəfa etdilər. Xüsusilə ermənilər İrəvan və Qarabağ ərazilərindəki bütün müsəlmanları qətl və qarət edib əmlaklarını yandırdılar, yerdə qalanlarını da köçməyə məcbur edərək tamamilə məhv etdilər..."

⁴⁶⁸ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2, v. 132

⁴⁶⁹ BOA, HR.SYS, D. 2460, G.28, v. 1

Köçməyənlər tamamilə oralarda məhv oldu. Ermənilərin bu cür qəddar siyasətlərində əsas simalardan olan Andranik indiyə qədər yüz minlərlə insan öldürdü. Hələ də Qarabağ ərazisində olan Andranik bu siyasəti davam etdirməkdədir. Qarabağa Azərbaycan İslam Ordusundan göndərilmiş olan hərbi qüvvələr bu məhvetmə siyasətinin qarşısını almaqdadırlar. Bu qüvvələr önündən ermənilər və Andranik qaçdıqlarından o ərazidə nisbi bir sükunət yaranmışdır. Bunun əksini işarə və iddia edən ermənilər öz siyasətlərini yenidən icra etmək üçün çarə aramaqdadırlar"⁴⁷⁰. Sənəddən görüldüyü kimi, Qarabağda ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı siyasəti tam çılpəqlığı ilə diqqətə çatdırılmış, eyni zamanda Qafqaz İslam Ordusunun bu ərazidə olmasının səbəbi də izah edilmişdi. Bu raport əslində ermənilərin törətdiyi soyqırımlarla bağlı Azərbaycan arxivlərində olan sənəd və materialları təsdiqləyən yüzlərlə sənəddən biridir.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının mənbəyi və mahiyyətini öyrənmək baxımından Osmanlı dövlətinin Ermənistan-dakı səfiri Məhəmməd Əli paşanın İrəvandan Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi şifrəli teleqramlar mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu teleqramlarda Ermənistanda cərəyan edən hadisə və proseslər haqqında məlumat verilməklə bərabər, erməni siyasətçilərinin və ümumilikdə isə, müsəlmanlara qarşı düşmənçilik ruhunda tərbiyə edilən erməni ictimaiyyətinin "Böyük Ermənistan" xəyalı ilə yaşadıkları və bu yolda müsəlmanlara qənim kəsildikləri diqqətə çatdırılır. Məhəmməd Əli paşa İstanbula göndərdiyi 8-10 oktyabr 1918-ci il tarixli teleqramında yazırdı: Ermənilərlə müsəlmanlar arasında dərin bir uçurum mövcuddur. İki hökumət bir-birinə dost olsa belə, iki millətin düşmənçilik hissiyyatları asanlıqla aradan qalxmayacaq. Ermənilər "Böyük Ermənistan" xəyalı uğrunda mübarizə aparacaqlarsa,

⁴⁷⁰ BOA, HR.SYS, D. 2460, G.57

müsəlman əhalisi üçün daima problemlər yaratmış olacaqlar⁴⁷¹.

Erməni siyasətçiləri ilə təmasda olmuş Osmanlı hərbi və mülki məmurlarının İstanbul hökumətinə göndərdikləri məlumatların təhlili belə bir qənaətə gəlməyə əsas verir ki, erməni diplomatiyası bütün münaqişəli, mübahisəli məsələlərin sülh yolu ilə danışıqlar vasitəsilə həll edilməsinin tərəfdarı olduğunu bəyan etsə də, real əməli fəaliyyətində bundan uzaq olmuş və dinc müsəlman əhalisinə soyqırımı həyata keçirən erməni quldur dəstələrini hər vasitə ilə dəstəkləyərək bu yolla "Böyük Ermənistan" yaradılmasına çalışmışdır.

Arxiv sənədləri göstərir ki, Osmanlı qoşunlarının Cənubi Qafqazdan təxliyəsi nəticəsində həmin ərazilərdə ermənilərin yenidən anarxiya yaradacaqları və müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı əməllərini davam etdirəcəkləri məsələsi Osmanlı hökumətinin narahatçılığına səbəb olan əsas məqamlardan biri idi. Osmanlı ordusunun kəşfiyyat şöbəsinin İrəvandan əldə etdiyi məlumatlar əsasında hazırladığı xüsusi rapordə göstərilirdi ki, "Ermənistan hökuməti Osmanlı qoşunlarının Cənubi Qafqazdan təxliyə edilməsindən sonra ümumi səfərbərlik elan edərək bütün bölgəyə hakim olmaqla bağlı planlara malikdir"⁴⁷².

Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyəti Osmanlı dövlətini 1918-ci ilin sonlarından etibarən Cənubi Qafqazda gedən proseslərdən demək olar ki, kənarda qalmasına səbəb olduğundan ermənilərin 1919-1920-ci illərdə Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü ərazi iddiaları ilə bağlı bölgədə baş verən proseslər Osmanlı arxiv sənədlərində birbaşa əks olunmamışdır. Arxiv sənədləri göstərir ki, bəhs olunan dövrdə İstanbul hökuməti Qafqazda gedən proseslər haqqında müəyyən kəşfiyyat məlumatları və Qafqazda nəşr olunan qəzetlərin hazırlanan xülasələr sayəsində xəbərdar olmuşdur. Qeyd

⁴⁷¹ BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8, v. 66, 68, 78

⁴⁷² BOA, HR.SYS, D. 2460, G.56, v. 1-2

etmək lazımdır ki, 1918-ci ilin son rübünü və sonrakı dövrü əhatə edən Osmanlı arxiv sənədləri arasında əsasən ermənilərin törətdikləri soyqırımlar ilə əlaqədar Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və digər ərazilərindən Osmanlı hökumətindən yardım çağırışlarını əks etdirən sənəd və materiallar üstünlük təşkil etməyə başlayır.

Osmanlı arxiv sənədləri ilkin mənbə olmaq etibarilə ermənilərin Azərbaycana qarşı irəli sürdüyü əsassız ərazi iddiaları ilə bağlı Azərbaycan arxivlərinin verdiyi məlumatları təsdiqləyir. Bu mənbələrin digər mühüm əhəmiyyəti isə, Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsində Osmanlı dövlətinin tutduğu mövqeyi, həmçinin bu problemin AXC-Osmanlı münasibətlərinin inkişafına göstərdiyi təsiri tam və obyektiv şəkildə əks etdirməsindən ibarətdir.

§3. Türk-müsəlman əhalisinə qarşı törədilən soyqırımı cinayətləri Osmanlı mənbələrində

Rusiya imperiyasının süqutu nəticəsində yaranmış mürəkkəb anarxiya şəraitindən istifadə edən erməni millətçilərinin Cənubi Qafqaz ərazisində müsəlman əhalisinin yaşadığı torpaqlarda özlərinə dövlət yaratmaq ideyasını reallaşdırmaq uğrunda açıq mübarizəyə başlamaları türk-müsəlman əhalisinin kütləvi soyqırımı ilə müşayiət olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, türk-müsəlman əhalisinə qarşı keçirilən soyqırımı siyasətini əks etdirən əvəzsiz mənbə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən yaradılmış Ələkbər bəy Xasməmmədovun sədrlik etdiyi 7 nəfərdən ibarət Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının topladığı materiallar hesab edilir. Bu komissiya fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində—15 iyul 1918-ci il—1 noyabr 1919-cu il—36 cild və 3500 səhifədən ibarət təhqiqat və istintaq materialı

toplamışdır⁴⁷³. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənəd və materialları hazırda Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivində⁴⁷⁴ və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivində⁴⁷⁵ qorunmaqdadır. Həmin sənəd və materialların bir qismi nəşr də edilmişdir⁴⁷⁶.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra soyqırımı cinayətlərinin araşdırılması istiqamətində A.İsgəndərov⁴⁷⁷, A.Paşayev⁴⁷⁸, V.Abişov⁴⁷⁹, M.Zülfüqarlı⁴⁸⁰ və digər tarixçilər tərəfindən əhəmiyyətli tədqiqatlar aparılmış və mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının sənədləri Azərbaycanın bir çox qəzalarında baş verən soyqırımı aktlarını araşdırmaq üçün əsas mənbə rolunu oynasa da, bu təhqiqat ölkənin bütün qəzalarını əhatə edə bilməmişdir. Belə ki, ermənilər tərəfindən soyqırımı aktlarının ən geniş həyata keçirildiyi Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Sürməli qəzaları tamamilə, Zəngəzur qəzası qismən və eyni zamanda bütövlükdə İrəvan quberniyası bu təhqiqatdan kə-

⁴⁷³ Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: S. Rüstəmovə-Tohidi. Bakı: Çarşıoğlu, 2013. s.368-369

⁴⁷⁴ ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 1-114

⁴⁷⁵ ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 13, 14, 15, 16, 25, 26, 27; ARPIİSSA, f. 11157, siy. 5, iş 15, 16, 17, 18, 19

⁴⁷⁶ Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: S. Rüstəmovə-Tohidi. Bakı: Çarşıoğlu, 2013; Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: S. Rüstəmovə-Tohidi. Bakı: Çarşıoğlu, 2013; 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı: Sənədlər və materiallar. Bakı: Qartal, 2001; Paşayev, A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərənşr, 2001

⁴⁷⁷ İsgəndərli A. Azərbaycan haqqıqları: 1917-1920. Bakı: Elm və Təhsil, 2012; İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı problemlərinin tarixşünaslığı 1918-1920 Bakı: Adiloğlu, 2006; İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997

⁴⁷⁸ Paşayev, A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərənşr, 2001

⁴⁷⁹ Abişov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər) Bakı: Nurlan, 2007

⁴⁸⁰ Zülfüqarlı M. Şamaxı soyqırımı. 1918-ci il. Bakı: AVCİYA, 2011

narda qalmışdır. Bu boşluğu doldurması baxımından Osmanlı arxiv sənədləri əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

Arxiv sənədləri göstərir ki, daşnak-bolşevik alyansı tərəfindən 1918-ci ilin martında Bakıda həyata keçirilən və 12 min günahsız insanın öldürülməsi ilə nəticələnən soyqırımı aprel ayından başlayaraq Azərbaycanın demək olar ki bütün qəzalarında – Şamaxı, Quba, Cavad, Lənkəran, Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir, Şuşa, Göyçay, Nuxa, Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və digər bölgələrində də davam etdirilmiş, yüz mindən çox insanın qurbana çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Bu bir danılmaz faktdır ki, yalnız Osmanlı dövlətinin hərbi yardımı sayəsində Osmanlı və Azərbaycan silahlı qüvvələrindən təşkil edilən Qafqaz İslam Ordusunun apardığı uğurlu əməliyyatlar Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində erməni silahlı birləşmələrinin müsəlman əhalisinə qarşı davam etməkdə olan soyqırımı cinayətlərinin qarşısını aldı. Lakin Qafqaz İslam Ordusunun nəzarətində olmayan Zəngəzur, Naxçıvan və İrəvan kimi bölgələrdə müsəlman əhalisinə qarşı amansız cinayətlər davam etməkdə idi. Adı çəkilən bölgələrdən Osmanlı hökumətinə göndərilən imdad çağırışlarının əks olunduğu və hazırda Türkiyə arxivlərində mühafizə edilən müraciətnamələrdə müsəlman əhalisinin məruz qaldığı soyqırımı, zülm və işgəncələr haqqında ətraflı məlumat verilir⁴⁸¹.

Ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətləri və Osmanlı dövlətinin bu cinayətlərin qarşısını almaq istiqamətindəki fəaliyyəti ilə bağlı Osmanlı arxivlərində mühafizə edilən sənəd və materialları bir neçə qrupa bölmək olar: a) ermənilər tərəfindən soyqırımı və talanlara məruz qalan bölgələrdən Osmanlı hökumətinə göndərilən imdad çağırışlı müraciətnamələr; b) soyqırımların baş verdiyi bölgələrdəki vəziyyət və müsəlman əhalinin

⁴⁸¹ BOA, BEO, D. 4544, G.340775, v. 3; BOA, HR.SYS, D. 2372, G.I, v. 32-34; BOA, HR.SYS, D. 2877, G.12, 19, 40, 54, 69

məruz qaldığı zülmələr haqqında Osmanlı ordu komandanlıqlarının Hərbi Nazirliyə göndərdikləri raportlar; c) İrəvandakı Osmanlı siyasi təmsilçisinin ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər və qarşıda müsəlman əhalisini gözləyən təhlükələrlə bağlı Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktublar; ç) Türk-müsəlman əhalisinə münasibətdə ermənilərin törətdiyi soyqırımların qarşısının alınması ilə bağlı Osmanlı hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirləri ehtiva edən yazışmalar, sədrəzəmin əmr, sərəncam və göstərişləri.

Osmanlı arxiv sənədləri arasında müsəlman əhalisi nümayəndələrinin baş verən soyqırımı cinayətləri ilə bağlı Osmanlı hərbi və mülki məmurlarına yazdıqları ərz-hallar və imdad çağırışlarını özündə ehtiva edən müraciətnamələr üstünlük təşkil edir. Bu müraciətnamələr əksəriyyət etibarilə Naxçıvan, Zəngəzur, Sürməli, İrəvan, Şərur, Sədərək, Dərələyəz mahallarından, qismən də İrəvan quberniyasının digər bölgələrindən göndərilmişdir. Bu sənədlər hazırda BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Qism (HR.SYS), Başbakanlıq Evrak Odası (BEO) və digər fondlarında mühafizə edilir. Daxil olan müraciətnamələr Osmanlı hərbi və mülki hakimiyyət orqanları tərəfindən yuxarı instansiyalara və nəhayət baş nazirə çatdırılmışdır. Hər bir instansiyadan daha yuxarı instansiyalara ötürülən bu müraciətnamələrə müvafiq dərkənarlar qoyulub və baş verən cinayətlər haqqında əlavə üstyazılar da yazılmışdır. Arxiv sənəd və materiallarından görünür ki, bu müraciətnamələr Osmanlı Daxili İşlər Nazirliyi və Hərbi Nazirliyi vasitəsilə sədrəzəmə çatdırılmış və Osmanlı sədrəzəmi müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün xarici işlər və hərbi nazirliklərə müvafiq tapşırıqlar vermişdir⁴⁸².

⁴⁸² ATASE, K. 3821, D. 15, F. 70

4 iyun 1918-ci il tarixli Batum müqavilələrinə (Osmanlı-Ermənistan müqaviləsinin 6-cı maddəsi və müqaviləni tamamlayan III əlavə) görə Ermənistan hökuməti Osmanlı imperatorluğu qarşısında öhdəlik götürürdü ki, Ermənistan hökuməti İrəvanda və yeni yaradılan erməni dövlətinin digər ərazilərində müsəlmanların sərbəst dini ibadət, mədəniyyət, siyasi və ana dilində təhsil almaq hüquqlarını təmin edəcək⁴⁸³ və Azərbaycan qəzalarında erməni silahlı birləşmələri tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən kütləvi qırğınlar dayandırılacaq⁴⁸⁴. Lakin arxiv sənədləri göstərir ki, Ermənistan hökuməti yarandığı ilk gündən başlayaraq erməni quldur dəstələrinin müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı cinayətləri dəstəkləmiş və bir dövlət kimi bu cinayətlərin birbaşa təşkilatçısına və iştirakçısına çevrilmişdir. İrəvan müsəlmanları adından Gümrüyə gələn Əbdülməcid Məhəmmədzadə, Məhəmməd Axundzadə və Hacı Xəlilzadədən ibarət heyətin buradan Osmanlı sədrəzəminə göndərdiyi 12 iyul 1918-ci il tarixli teleqramda ermənilərin müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi soyqırımı cinayətlərindən bəhs edilərək deyilirdi: "Rus ordusu Qafqaz cəbhə xəttini tərk edəndən sonra İrəvan nahiyəsində hakimiyyəti əlinə alan ermənilər bu ərazidə yaşayan yarım milyondan artıq müsəlmanı cəza tədbirləri vasitəsilə hicrətə getməyə məcbur etmiş, hicrətə getməyənlər isə məhv edilməkdədirlər. Fevral ayının 18-dən başlayaraq indiyədək 300-dən artıq müsəlman kəndini, məscidləri, əmlakları məhv etmiş, yüz mindən artıq müsəlman məsum müsəlman uşaq və zavallı qadın ac, çılpaq şəkildə çöllərə buraxılmışdır. Topların, mitralyözların güllələri altında qaçan qadınların, uşaqların və xəstə ixtiyarların hüququna, şərəf və namusuna təcavüz etməkdən belə çəkinmirlər... Erməni hökuməti özünü müsəlmanların

⁴⁸³ BOA. HMQ.İŞO, D. 107, G.11, v. 11-19

⁴⁸⁴ BOA, HSD. AFT, D. 6, G.61

hüququnu müdafiə edən kimi göstərsə də, vəziyyətimiz düzəlmədi. Bu cür ürəkəyandırıcı vəhşiliklər edən ermənilərdən bir nəfər belə Ermənistan hökuməti tərəfindən cəzalandırılmamışdır. İrəvan şəhərində hökumətin gözünün önündə müsəlman bazarları büsbütün yandırıldı və buna görə heç kim cəzalandırılmadı...⁴⁸⁵ Sənəddə daha sonra İrəvan quberniyasının ayrı-ayrı kənd və qəsəbələrində ermənilər tərəfindən törədilən soyqırımı cinayətləri haqqında ayrıca bənd-bənd ümumiləşdirilmiş məlumatlar verilir və sonra bölgənin yarım milyon müsəlmanı adından Osmanlı hökumətindən yardım istənilir: "Bizləri erməni vəhşətindən qurtarılmasını yarım milyon müsəlman adına ərz edirik."⁴⁸⁶ Bu müraciətlə bağlı Osmanlı sədrəzəmi M.Tələt paşa iyulun 13-də Xarici İşlər Nazirliyinə müvafiq tapşırıqlar vermiş və müsəlmanların can və mülklərinin qorunması erməni quldurlarından qorunması üçün lazımı tədbirlər həyata keçirilməsi məqsədilə müvafiq işlərin görülməsini tapşırmışdır.⁴⁸⁷

Osmanlı arxiv sənədləri təsdiq edir ki, Dünya müharibəsindəki məğlubiyyətlə əlaqədar türk orduları Qafqazı tərk etdikdən sonra ermənilərin nəzarətində olan bölgədələrkə türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırımı cinayətləri daha geniş miqyas almışdır. 1918-ci ilin noyabrından başlayaraq müsəlman əhalisi nümayəndələrinin Osmanlı hökumətinə göndərdiyi müraciətnamələr, eyni zamanda Qafqazdakı Osmanlı mülki və siyasi məmurlarının raportlarında bu məqam daha aydın şəkildə nəzərə çarpır. İrəvan müsəlmanlarının Osmanlı 9-cu Ordusu Komandanlığına ünvanladığı 18 yanvar 1919-cu il tarixli müraciətnamədə ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdiyi soyqırımı əməllərindən bəhs edilərək deyilirdi: "Dövlət-i Aliyyə-i Osmaniyyənin əsgərləri vilayətimizdən təxliyə edildikdən

sonra erməni milləti məmləkətimizdə olan müsəlmanların başına nə bəlalər gətirib və nə müsibətlərə bizi mübtəla etdiklərini bu müraciətnaməyə sığdırmaq mümkünsüzdür, lakin bunlardan bəzilərinə bəyan edirik. Ermənilər külli qüvvə və top, tüfənglərlə üzərimizə hücum edib Gərnibasar kəndlərində məskun olan yerli əhali və mühacirləri qətl və qarət etdilər. İlk əvvəl zəngin müsəlmanların əmlaklarını əllərindən alıb onları qarət etdilər. Müsəlman əhali ermənilərin bu təcavüz və zillətini gördükcə əksəri min zəhmətlə ailəsini götürüb bir tərəfə hicrət etdilər. Nə qədər müsəlman uşağı çöllərdə soyuq və yağış-qarın altında məhv oldu. Ermənilər Şərur nahiyəsindəki bütün kəndləri dağıdıb, talan edib İrəvana daşdılar. Daha sonra Naxçıvan nahiyəsinə getdiklərində müqavimətlə rastlaşdıqlarından geriye dönüb 30 başqa kəndin müsəlman mühacirlərinin də məskunlaşdığı 8 dağ kəndini – Şihablı, Qəmərli, Qarağaç, Kerkab, Dehnar, Qarabağlar, Akasbəyli və Keşişdağ kəndlərini yerlə yeksan edib əhalisini qətl etdilər. Uşaqları süngüyə keçirdilər, ixtiyar qarıları qətl etdilər, gənc qadınları özləri ilə apardılar..."⁴⁸⁸ Müraciətnamənin sonunda Osmanlı dövlətindən imdad istənilir: "Məgər indiyə qədər bizim fəryad və nalələrimiz Osmanlı dövlətinə çatmadımı? Əgər tezliklə yardım olunmazsa bölgəmizdəki müsəlmanların tamamilə məhv olunacağına heç bir şübhə yoxdur. Aman, imdad!"⁴⁸⁹ Müraciətnamənin sonunda 33 nəfərin imzası vardır və əlavə olaraq İrəvan bölgəsi müsəlmanlarının fəryadlarını Osmanlı rəsmilərinə çatdırmaq üçün məmur edilmiş 6 nəfərin də adları qeyd edilmişdir.⁴⁹⁰ Əsasən İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur, İğdır, Şərur və digər ətraf ərazilərdən Osmanlı hökumətinə ünvanlanan bu cür çoxsaylı müraciətlərin hamısının məzmunu demək olar ki, yuxarıda verilmiş nümunələrdəki

⁴⁸⁵ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 32-34

⁴⁸⁶ Yenə orada.

⁴⁸⁷ Yenə orada. v. 35

⁴⁸⁸ BOA, HR.SYS, D. 2602, G.1, v. 42

⁴⁸⁹ Yenə orada.

⁴⁹⁰ Yenə orada.

kimidir. Bu tip müraciətnamələr eyni zamanda Qars, Bəyazid və Ərzurumdakı Osmanlı mülki məmurlarına, valilərə də ünvanlanmışdır.

Osmanlı arxiv sənədlərində sırasında soyqırımların baş verdiyi bölgələrdəki vəziyyət və müsəlman əhalinin məruz qaldığı zülmətlər haqqında Osmanlı ordu komandanlıqlarının, mülki məmurların və valilərin İstanbul hökumətinə göndərdikləri raportlar da mühüm əhəmiyyət daşıyır. Bir çox hallarda Şərqi Anadolu bölgələrindəki Osmanlı hərbi və mülki məmurları erməni zülmünə məruz qalan Azərbaycan bölgələrindən – Naxçıvan, Zəngəzur, İrəvan və digər nahiyələrdən aldıkları imdad çağırışlı müraciətnamələri birbaşa, bəzi hallarda isə müşayiətedici üstyazı ilə birlikdə hökumətə çatdırmışlar. Bu sənəd və materiallarda da Osmanlı ordularının Qafqazdan təxliyə edilməsi ilə baş qaldıran anarxiyadan istifadə edən ermənilərin müsəlmanlara qarşı geniş vüsət alan hücumlarından, bölgədəki müsəlman qaçqın və köçkünlərin, müsadirə olunan və aclıq çəkən əhalinin səfalətli vəziyyətindən geniş bəhs edilir və əsaslandırılır ki, əgər bölgədəki müsəlman əhalisinə Osmanlı hökumətinin yardımı təmin edilməzsə bu ərazilərdə bir nəfər də olsun müsəlman qalmayacaqdır⁴⁹¹. Vali və hərbi komandanlıqlardan İstanbula göndərilən müraciətnamə mətnlərinə əlavə edilən üstyazılarda o da qeyd olunur ki, müsəlmanları erməni hücumlarından qorumaq üçün Naxçıvan və Şərur bölgəsində Araz hökuməti adlı hökumət təşkil olunmuşdur, lakin bu hökumətin lazımi ordu, silah və cəbbəxanası olmadığından müsəlman əhalini erməni hücumlarından qoruya bilmir.

Ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətləri ilə bağlı Osmanlı arxivlərində mühafizə edilən sənəd və materialların üçüncü qrupunu sənədlər İrəvanda Osmanlı siyasi təm-

silçisinin ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər və qarşıda müsəlman əhalisini gözləyən təhlükələrlə bağlı Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktublarda təşkil edir. Bu məktublarda Osmanlı dövlətinin Ermənistandakı siyasi təmsilçisi Məhəmməd Əli paşa Ermənistanda cərəyan edən hadisə və proseslər haqqında məlumat verməklə yanaşı, eyni zamanda erməni təcavüzünə məruz qalan müsəlman əhalisinin üzləşdiyi zülm və məşəqqətlərə də geniş yer ayırır, müsəlman əhalisinə qarşı ermənilərin törətdiyi soyqırımı aktlarına və talanlara münasibətdə Ermənistan hökumətinin səssiz qalma mövqeyinə diqqət çəkərək, Osmanlı hökumətini rəsmi İrəvana təsir göstərməyə çağırır. Məhəmməd Əli paşanın İrəvandan İstanbul hökumətinə göndərdiyi məktublarda birində bildirilir ki, erməni vəhşiliyindən canlarını qorumaq üçün qaçan müsəlman əhali əsasən İğdir və Naxçıvan arasında Araz çayı boyunca yerləşmiş, ac-yalavac və səfalət içindədirlər, yardım edilməzsə onların hamısı məhv olacaqdır. Lazımi tədbirlər görülmədən müsəlman əhalini indiki vəziyyətində qoruyub saxlamaq mümkün olmayacaqdır⁴⁹².

Osmanlı dövlətinin Ermənistandakı siyasi təmsilçisi İstanbul hökumətinə göndərdiyi şifrəli teleqramlarda erməni siyasilərinin məqsəd və məramlarını da düzgün şərh edərək göstərirdi ki, "ermənilərin müsəlmanlara qarşı düşmənçilik hissiyyatlarının asanlıqla aradan qalxması mümkün deyildir. Nə qədər ki, ermənilər "böyük Ermənistan" xəyalı uğrunda mübarizə aparırlar, bu zaman müsəlman əhalisi üçün daima problemlər yaratmış olacaqlar. Buna qarşı indidən tədbirli tərپənib erməni hüdudu boyundakı kəndlərdə təşkilati iş aparmaq və müsəlman əhalini silahlandırmaq lazımdır ki, heç olmasa erməni hücumlarından müdafiə oluna bilsinlər"⁴⁹³.

⁴⁹¹ BOA, BEO, D. 4544, G.340775, v. 3; BOA, HR.SYS, D. 2602, G.1, v. 67; BOA, HR.SYS, D. 2877, G.12, 19, 40, 54, 69

⁴⁹² BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8, v. 23

⁴⁹³ BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8, v. 23; BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8, v. 78, 66

Arxiv sənədləri göstərir ki, bəhs olunan dövrdə Osmanlı hökuməti İstanbuldakı erməni nümayəndəliyi ilə danışıqlar apararaq bölgədəki müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyi təmin etməyə çalışmışdır. Rəsmi İrəvan isə, müsəlmanlara qarşı hücumlar təşkil edən erməni quldur dəstələrinin erməni hökuməti ilə heç bir əlaqəsinin olmadığını və hökumətin müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün əlində olan bütün vasitələrdən istifadə etdiyini bəyan etmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, İrəvandakı Osmanlı səfirinin İstanbula göndərdiyi şifrəli teleqramlarda müsəlmanlara qarşı erməni hücumlarının birbaşa İrəvan hökuməti tərəfindən təşviq və təşkil edildiyi birmənalı olaraq vurğulanır⁴⁹⁴.

Ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri soyqırımı cinayətlərini əks etdirən sənəd və materialların dördüncü qrupunu türk-müsəlman əhalisinə münasibətdə ermənilərin həyata keçirdikləri qanlı cinayət əməllərinin qarşısının alınması ilə bağlı Osmanlı hökumətinin gördüyü tədbirləri ehtiva edən yazışmalar, Osmanlı baş nazirinin əmr, sərəncam və göstərişləri təşkil edir. Bu qrup sənədlər bir qayda olaraq erməni təcavüzünə məruz qalan müsəlmanların müraciətləri ilə birgə Osmanlı məmurları tərəfindən yazılan müşayiətedici məktubları, Şərqi Anadolu ərazisindəki Osmanlı hərbi və mülki məmurlarından Osmanlı hərbi və daxili işlər nazirlikləri vasitəsilə sədarətə daxil olan yazışmaları əks etdirir. Bu yazışmalarda müsəlman əhalisini erməni təcavüzündən qorumaq üçün görülməli olan tədbirlərlə bağlı təkliflər verilir və problemin həll yolları müzakirə edilir. Məsələn, Üçüncü Ordu Komandanlığının Şərq Orduları Qrupunun komandan vəkili Əsəd paşa tərəfindən Baş Komandanlığa göndərilən 5 iyul 1918-ci il tarixli şifrəli teleqramda Doqquzuncu Ordu Komandanlığının Ermənistanda qa-

lan müsəlmanların ümumi vəziyyəti, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və yurd mübadiləsi ilə bağlı teleqramı Hərbi Nazirliyə çatdırılmışdır. Teleqramda Ermənistan Respublikası ərazisində qalan müsəlmanlara qarşı ermənilər tərəfindən irqi, milli və dini zəmində həyata keçirilən qırğın və talanlardan bəhs olunur və bildirilir ki, bütün bunlar ermənilərin monoetnik dövlət qurmaq arzuları ilə bağlıdır. Belə bir vəziyyətdə artıq ermənilərlə müsəlmanların birgə yaşaması mümkün deyildir⁴⁹⁵.

Sənəddə daha sonra Ermənistanda qalan müsəlmanların Osmanlı ərazilərindəki ermənilərlə mübadilə edilməsi üçün Gümrüdə erməni nümayəndələri ilə aparılan danışıqlar haqqında məlumat verilir və qeyd edilir ki, "ermənilər zahirən müsəlmanlarla ermənilərin mübadilə edilməsi təklifinə razı oldular, amma bunu əhalinin arzusu ilə etməyi şərt qoydular. Əgər bu şərt qəbul edilərsə, o zaman Osmanlıdakı ermənilər İrəvan ərazisinə getmək istəməyəcək, amma oradakı müsəlmanlar məhv olmaqdan qurtulmaq üçün Osmanlıya köçəcəklər. Onsuz da müsəlmanlar köçməkdədirlər"⁴⁹⁶. Teleqramın sonunda Ermənistandakı müsəlmanlarla Osmanlı ərazisindəki ermənilərin mübadilə edilməsi məsələsinin İstanbulda toplanacaq konfransda müzakirə edilməsi və yekun bir qərara gəlinməsi xahiş edilir.

Ermənilərin Qafqazda, eyni zamanda Cənubi Azərbaycanda müsəlman əhaliyə qarşı törətdiyi soyqırımı cinayətləri haqqında Doqquzuncu Ordu komandanı Şövqi paşanın Başkomandanlıq Vəkalətinə göndərdiyi 25 noyabr 1918-ci il tarixli raportunda yazılır: "Ermənilər Osmanlı ordularının irəli hərəkətə başladığı andan Batum müqaviləsinin imzalanmasına qədər qadın və uşaqlara belə rəhm etmədən yaxaladıqları istənilən müsəlmanı qətl edərək bugünkü mövqelərinə çəkildilər. Erməniləri təqib edən Osmanlı orduları müsəlman

⁴⁹⁴ BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8, v. 23; BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8, v. 78, 66

⁴⁹⁵ BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1, v. 30

⁴⁹⁶ Yəni orada.

şahidlərin cənazələrini və parça-parça edilmiş bədən üzvlərini dəfn edərək gəldilər. Batum müqaviləsindən sonra da ermənilər bu əməllərini davam etdirdilər və hazırda da bu cinayətlər davam edir. Gəncə, İrəvan, Ordubad və İran ərazisində bu qətləmlər davam etməkdədir. Osmanlı dövləti aclıq çəkən Ermənistanı taxıl göndərir və digər köməklər edir, ermənilər isə bunun qarşılığında müsəlmanları qətl edir. Ermənistanın dünyaya ermənilərin qırğınlara məruz qaldığını təbliğ etməyə çalışdığı bu məqamda onların müsəlmanlara qarşı həyata keçirdikləri soyqırımı cinayətlərini qarşılıqlarına qoymaq və bunu dünyaya bəyan etmək lazımdır. Bununla paralel olaraq bu biçərə müsəlmanların həyat və namuslarını erməni təcavüzündən qorumaq üçün lazımi tədbirlər görülməlidir⁴⁹⁷.

Osmanlı mənbələri içərisində diqqəti çəkən sənədlərdən biri də erməni təcavüzünə məruz qalan müsəlman əhali ilə bağlı Osmanlı Daxili İşlər Nazirliyinin Sədrəzəməliyə müraciətidir. 19 iyul 1919-cu il tarixli bu müraciətində Osmanlı Daxili İşlər Nazirliyi erməni təcavüzünə məruz qalan müsəlman əhalinin həyat və namuslarını qorumaqla bağlı On beşinci Kolordu komandanlığından Hərbi Nazirliyə daxil olan teleqramı hökumətə təqdim olunaraq, müsəlman əhalini xain ermənilərdən qorumaq üçün hökumətin müvafiq müraciətə müsbət cavab verib təcavüzə məruz qalan müsəlman əhalisinin Osmanlı ərazisinə qəbul edilməsini xahiş edilir⁴⁹⁸. Bu müraciət ətrafında gedən yazışmalardan anlaşılır ki, erməni təcavüzündən canlarını qorumaq üçün Osmanlı ərazilərinə pənah gətirən müsəlman qaçqınları əsasən Van vilayətinə gəlmiş və Van valisinin yardımı ilə müvafiq yerlərə yerləşdirilmişlər⁴⁹⁹.

⁴⁹⁷ BOA, BEO, D. 4544, G.340775, v. 3

⁴⁹⁸ BOA, DH.KMS, D. 53-2, G.21

⁴⁹⁹ BOA, DH.KMS, D. 54-2, G.11

Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması Osmanlı dövlətinin ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətlərin qarşısının alınması istiqamətində bütün mümkün vasitələrdən istifadə etməsini sübut edir. Belə ki, Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyətlə bağlı Osmanlı dövləti İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur və digər Azərbaycan bölgələrində davam edən erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq üçün birbaşa hərbi müdaxilə etmək imkanında olmasa da, həmin bölgələrdən daxil olan məlumatlar əsasında İstanbuldakı müttəfiq dövlətlərin nümayəndələrinə dəfələrlə müraciət edib müsəlmanların erməni təcavüzündən qorunması və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi xüsusunda xahiş etmiş və “bütün lazımi tədbirlərin görüldüyü və bundan sonra da görülməli” cavabını almışdır. Lakin Osmanlı arxivində olan sənədlər müsəlmanlara qarşı erməni hücumlarının təşkilində müttəfiq dövlətlərin bölgədəki nümayəndələrinin də əli olduğunu və bir çox hallarda onların erməniləri açıq-aydın müdafiə edərək və ya dəstəkləyərək müsəlmanlara qarşı təhrik etdikləri faktlarını ortaya qoyur. Məsələn, Osmanlı Hərbi Nazirliyindən Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim olunan digər bir sənəddə bildirilir ki, “Qafqazda və Osmanlı sərhədləri daxilində ermənilərin müsəlman kəndlərinə etdikləri hücumların Amerika generalı tərəfindən təşkil edildiyi anlaşılır. Bu kimi halların aradan qaldırılması üçün siyasi təşəbbüs göstərilməsi lazımdır”⁵⁰⁰.

Ermənilərin müsəlmanlara qarşı həyata keçirdiyi təcavüzlərlə bağlı Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması belə bir qəti nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur, Şərur-Dərələyəz, İrəvan və ətraf bölgələrində Ermənistan hökuməti tərəfindən birbaşa dəstəklənən və rəhbərlik edilən düşünlümlü soyqırımı aktları həyata keçirilmişdir. Sənədlərdən ay-

⁵⁰⁰ BOA, HR.SYS, D. 2602, G.1, v. 241

dın olur ki, müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən bu soyqırımı aktlarına Ermənistan hökuməti, erməni ziyalıları və kilsə xadimləri rəvac vermiş, bu cinayətlərin həyata keçirilməsinə birbaşa rəhbərlik etmişlər. Öldürülən insanların cəsədlərinin təhqir edilməsi, cəsədlər üzərində təhqiramiz hərəkətlərə yol verilməsi, qadınlara qarşı təcavüz aktlarının gerçəkləşdirilməsi kimi qeyri-insani davranışlar Ermənistan hökumətinin gözü qarşısında baş vermiş və hökumət bütün bunları səssizcə qarşılamışdır. Osmanlı arxiv sənədlərində saxlanılmış məlumatlar onu deməyə əsas verir ki, müsəlmanlara qarşı vəhşiliklər törədən quldur dəstələri birbaşa erməni hökuməti tərəfindən dəstəklənmiş, himayə edilmiş və yönləndirilmişdir.

Ermənilər tərəfindən türk-müsəlman əhalisinə qarşı həyata keçirilən soyqırımları əks etdirən Osmanlı mənbələrinin elmi dövriyyəyə gətirilməsi Naxçıvan, Ordubad, Şərur-Dərələyəz, Sürməli, Zəngəzur qəzalarında və eyni zamanda bütövlükdə İrəvan ərazisində törədilmiş soyqırımı cinayətlərinin dolğun şəkildə öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Göstərilən sənədlər soyqırımı aktının miqyasının obyektiv şəkildə müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, Osmanlı dövlətinin bu hadisələrə reaksiyasını və həyata keçirdiyi tədbirlərin tədqiq edilməsi baxımından əvəzsiz mənbə rolunu oynayır.

§4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti-Osmanlı dövləti münasibətlərinin son mərhələsi

Böyük dünya siyasəti baxımından Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətini üç dövrə bölmək olar: Türkiyə oriyentasiyası dövrü (1918-ci il may-oktyabr); Qərb oriyentasiyası dövrü (1918-ci il noyabr-1920-ci il yanvar); geniş və hərtərəfli dünya əməkdaşlığına daxil olmaq uğrunda mübarizə dövrü (1920-ci il yanvar-aprel)⁵⁰¹.

⁵⁰¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c. s.424

AXC-Osmanlı münasibətlərinin hərtərəfli təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasından dünya müharibəsinin başa çatmasınadək olan dövrdə Azərbaycan hökuməti Osmanlı dövləti ilə sıx ittifaqda fəaliyyət göstərərək sırf Osmanlı dövlətinə meyl edən siyasət yürütmüşdür.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinə, o cümlədən onun Osmanlı dövləti ilə münasibətlərinə dair mühüm tədqiqat əsərləri həsr edilsə də, həmin əsərlərdə 1918-ci ilin noyabrından 1920-ci ilin aprelinə qədər olan dövrdə mövcud olmuş Osmanlı-AXC münasibətlərinə olduqca az toxunulmuşdur. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi göstərilən dövrdə hər iki dövlət arasında əlaqələrin zəif olması, həmin əlaqələri əks etdirən Osmanlı arxiv sənədlərinin elmi dövriyyəyə gətirilməməsi ilə bağlı olmuşdur.

1918-ci ilin sonlarından etibarən AXC-Osmanlı münasibətlərinin zəifləməsi Birinci dünya müharibəsində məğlub olan Osmanlı dövlətinin faktiki olaraq Antanta dövlətləri tərəfindən işğal edilməsi, sultan hökumətinin Müttəfiq dövlətlərin İstanbuldakı ali komissarlığının tam nəzarəti altında fəaliyyət göstərməsi və ingilislərin razılığı olmadan hər hansı bir qərar qəbul etmək və ya müstəqil bir hərəkət etmək iqtidarında olmaması ilə şərtlənirdi. Digər tərəfdən, bəhs edilən dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ölkənin müstəqilliyinin beynəlxalq aləmdə tanınması məqsədilə xarici siyasətdə Qərb oriyentasiyasını seçməsi də Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərində durğunluğa səbəb olmuşdu.

Osmanlı mənbələrinin təhlili göstərir ki, AXC-Osmanlı münasibətlərinin son dövründə hər iki tərəf yaranmış mürəkkəb siyasi vəziyyətdən doğan bir sıra çətinliklərlə qarşılaşmışdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Türkiyədə 1919-cu ilin ortalarından etibarən ölkəni işğaldan azad etmək üçün Mustafa Kamal paşanın rəhbərliyi ilə başlayan Milli Qurtuluş Savaşı faktiki olaraq ikihakimiyyətliyin

yanarına səbəb olmuşdu. Bu hərəkətin dəstəklənməsinin Müttəfiq dövlətlərin və eləcə də rəsmi Osmanlı hökumətinin sərt reaksiyasına gətirib çıxaracağını dərk edən AXC hökuməti Türkiyə ilə münasibətlərində ehtiyatlı davranmağa məcbur idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Anadolu hərəkəti arasındakı münasibətlərin V.Qafarov tərəfindən araşdırılmasını və problemin tədqiqat mövzumuza aid olmadığını nəzərə alaraq, bu məsələ ilə bağlı mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyət daşıyan bəzi məqalələrin üzərində dayanmağı lazım bilir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, göstərilən dövrdə AXC hökuməti İstanbul hökuməti ilə rəsmi münasibətlərini davam etdirməklə yanaşı, M.Kamal paşanın rəhbərlik etdiyi Heyət-i Təmsiliyyə ilə də dolayı yolla əlaqələr qurur və bu minvalla Türkiyə milli azadlıq hərəkətinə öz dəstəyini verir⁵⁰².

Osmanlı arxivlərində Anadolu hərəkəti ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti arasındakı əlaqələrlə bağlı olan məlumatlar çox az olmaqla yanaşı, onlar birbaşa deyil, dolayı yollarla əldə edildiyindən, daha çox səhih olmayan, ikinci dərəcəli informasiya kimi xarakterizə edilə bilər. Əsasən ATASE-də mühafizə edilən Anadolu hərəkəti ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələrlə bağlı sənəd və materialların böyük bir qismi Şərq Cəbhəsinin komandanı Kazım Qarabəkir paşa tərəfindən nəşr olunmuşdur ki, bu sənədlər əsasında Anadolu hərəkəti ilə Azərbaycan arasındakı münasibətlərin mənzərəsini yaratmaq mümkündür⁵⁰³.

Osmanlı arxiv sənədlərinin araşdırılması onu deməyə əsas verir ki, də 1919-cu ilin ortalarından başlayaraq Osmanlı dövləti ilə

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında birbaşa əlaqələr olduqca zəif olmuşdur. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanın İstanbulda siyasi təmsilçisi fəaliyyət göstərsə də, ingilislərin nəzarətində olan sultan hökuməti müstəqilliyi tanınmayan Azərbaycanın nümayəndəsi ilə hər hansı rəsmi təmasdan belə çəkinirdi. Buna görə də arxivlərdə Azərbaycan nümayəndəsi ilə hər hansı bir danışıqların aparılması ilə bağlı hər hansı bir sənəd və materiala rast gəlmək mümkün deyildir.

Mudros müqaviləsindən sonrakı dövrdə Osmanlı mətbuatında Azərbaycanla bağlı dərc edilmiş məqalələrin təhlili, Birinci Dünya müharibəsində məğlubiyətdən sonra Osmanlı ictimai-siyasi fikrində Azərbaycana və onun siyasi taleyinə münasibətdə bir sıra mühüm dəyişikliklərin yaranması fikrini irəli sürməyə əsas verir. Osmanlı mətbuatının 1918-ci ilin dekabrında Rusiya Müvəqqəti Hökumətinin xarici işlər naziri Milyukovla yeni yaranmış respublikalarla bağlı qərəzli fikirlərin yer aldığı müsahibəni dərc etməsindən sonra bu məsələ ətrafında aparılan müzakirələr türk ictimai-siyasi rəyində baş verən dəyişikliklərin göstəricisi hesab edilə bilər. Həmin müsahibədə Qafqaz respublikaları ilə bağlı Milyukov qeyd etmişdi: "Mən bu hökumətlərin heç birinin mövcudluğunu qəbul etmirəm. Bizcə, Rusiya köhnə sərhədləri çərçivəsində yenidən meydana çıxmalıdır"⁵⁰⁴. Beləliklə, Milyukov Polşa istisna olmaqla, keçmiş Rusiya imperiyasının digər bölgələrində yeni yaranmış dövlətlərin müstəqilliyinin tanınmamasını bəyan etmiş olurdu. Milyukovun bu mövqeyi həmin dövrdə İstanbulda olan Ə.M.Topçubaşovun haqlı narazılığına və etirazına səbəb olmuşdu. Ə.M.Topçubaşovun Milyukovla bu və ya digər məsələlər üzrə apardığı fikir mübadiləsi bizə müəllifin öz əsərindən və Azərbaycan arxiv materiallarından

⁵⁰² Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.291

⁵⁰³ Karabekir K. İstiklal Hərbimiz. C. I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006; Karabekir K. İstiklal Hərbimizdə İttihat Terakki və Enver Paşa. C. I, Hazırlayan: Orhan Hülagü. İstanbul: Emre Yayınları, 2001

⁵⁰⁴ "Mösyö Milyukov ilə Mülakat", Atı qaz., İstanbul, 1334, 8 Kanunuevvel (1918, 8 dekabr), №330. s.2

məlum olduğu üçün bu məsələ ilə bağlı Osmanlı mətbuatında nümayiş etdirilən mövqeyi araşdırmağı lazım bilirik.

Ə.M.Topçubaşovun Milyukova “Zaman” qəzetində verdiyi cavabla bağlı olaraq 1918-ci il dekabrın 11-də “Atı” qəzetində geniş bir məqalə dərc edilmişdi. Məqalənin girişində müəllif Ə.M.Topçubaşovun Rusiya nümayəndəsi ilə bağlı səsləndirdiyi fikirlərin həqiqətə uyğun olmadığını diqqətə çəkərək, bəyanatın Ə.M.Topçubaşov tərəfindən verilməsini də şübhə altına alır. Osmanlı dövlətinin mənafeyini önə çəkən müəllif qeyd edir ki, bu və ya digər zümrənin azadlıq amalını deyil, o amalın gerçəkləşdirilmə imkanları nəzərə alınmalıdır.” ...Türkiyə xaricindəki türk və islam xalqlarının amalı nə qədər qanuni olursa olsun, bu amal uğrunda bir daha Osmanlı qanı tökmək heç bir Osmanlı hökumətinin cəsəət edə bilməyəcəyi bir işdir”⁵⁰⁵. Artıq Osmanlı dövlətinin “kimsənin xatiri üçün müharibə edə bilməyəcəyinə” diqqət çəkən müəllif, Azərbaycanın istiqlalına hörmətlə yanaşdıqlarını vurğulayır, lakin Ə.M.Topçubaşovun Rusiyanın bir daha özünə gələ bilməyəcəyi ilə bağlı fikrini tənqid edir. Məqalədən çıxan son nəticə bundan ibarətdir ki, azərbaycanlılar mövcud hərbi-siyasi reallıqlarla barışmalı, Rusiyaya qarşı çıxmaqdan, onunla anlaşmalıdırlar. Göründüyü kimi, artıq Mudros müqaviləsindən sonrakı dövrdə Osmanlı ictimai-siyasi fikrində baş verən dəyişikliklər müharibədə məğlub olmuş ölkənin biterəfliyini təmin etməyə, onu əvvəlki, artıq zərərli ola biləcək münasibətlərdən çəkəndirmək istiqamətində inkişaf edirdi. Göstərilən dövrdə Antantanın nəzarətinə keçmiş Osmanlı dövləti üçün yeganə çıxış yolunun bu hərbi-siyasi blokun mənafeyi ilə hesablaşmaqdan

⁵⁰⁵ “Azerbaycan Meselesi: Milyukov ve Topçubaşov Arasındaki Münakaşa Münasebetiyle”, Atı qaz., İstanbul, 1334, 11 Kanunuevvel (1918, 11 dekabr), № 332. s.4

ibarət olmasını nəzərə alsaq, Azərbaycanın gələcəyinə Rusiyanın gələcəyi kontekstində baxılması heç də təəccüb doğurmamalıdır.

Mudros müqaviləsindən sonrakı dövrdə Azərbaycan və Osmanlı rəsmilərinin bir-birilə sanki ehtiyatla davranmalarını, əvvəlki kimi sıx dostluq münasibətləri nümayiş etdirməkdən çəkinmələrini dövrün bütün sənədləri təsdiq etməkdədir. Qeyd edildiyi kimi, göstərilən dövrdə Osmanlı rəsmiləri AXC rəsmiləri ilə birbaşa təmasa girməkdən çəkinir, Azərbaycanla bu və ya digər sahədə münasibətlərinin olmasını qəti şəkildə inkar edərək, öz mövqelərinin ən yaxşı halda bitərəf olduğunu göstərməyə çalışırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı dövlətinə dost olmayan qüvvələr, xüsusilə ermənilər imperiyanın düşdüyü ağır vəziyyətdən istifadə edərək, şayiələr yayır və müttəfiqlərin türk hökumətinin işinə daha çox müdaxilə etməsinə şərait yaratmağa çalışırdılar. Belə şayilərdən biri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin İstanbuldakı rəsmi nümayəndəsi Yusif Vəzirovun 1919-cu il oktyabrın 28-də Osmanlı xarici işlər naziri Mustafa Rəşid paşanı ziyarət etməsindən sonra yayılmışdı⁵⁰⁶. Erməni “Çağadamard” qəzeti bu görüşlə bağlı yazmışdı ki, guya hər iki tərəf bir ittifaq müqaviləsini müzakirə etmişlər. Osmanlı mətbuatı bu məlumatı təkzib etmiş, Azərbaycan və Osmanlı dövlətləri arasında bir müqavilə imzalanmasının müzakirə obyekt olmadığını bildirmişdilər⁵⁰⁷.

Azərbaycan və Osmanlı dövlətləri arasında ittifaq müqaviləsinin bağlanması haqqında xəbərlər sonrakı dövrlərdə də erməni mətbuatında səsləndirilirdi. 1920-ci ilin yanvar ayında müvafiq iddia ilə çıxış edən erməni “Yerkir” qəzeti göstərirdi ki, iki aydan bəri

⁵⁰⁶ “Yusuf Bey Vezirov”, İleri qaz., İstanbul, 1335, 29 Teşrinievvel (1919, 29 oktyabr), №648. s.5

⁵⁰⁷ “Azerbaycan’la İttifal Rivayetine Tekzib”, Vakit qaz., İstanbul, 1335, 31 Teşrinievvel (1919, 31 oktyabr), № 717. s.1; “Yusuf Bey Vezirov”, İleri qaz., İstanbul, 1335, 30 Teşrinievvel (1919, 30 oktyabr), №649. s.5

davam edən müzakirələr müvvəffəqiyyətlə başa çatmış, Azərbaycan və Osmanlı dövlətləri arasında ittifaq müqaviləsi bağlanmışdır. Lakin Osmanlı tərəfi bu iddianı qəti şəkildə rədd etmişdi.

Azərbaycanın İstanbuldakı nümayəndəsi Y.Vəzirov da mətbuata verdiyi bəyanatlarda Azərbaycan–Osmanlı ittifaqı haqqında iddiaları rədd etmişdi: “Osmanlı hökuməti hələ istiqlalyyətimizi tanımadığı üçün Türkiyə ilə bir ittifaq əqdi məsələsi həqiqətdən uzaqdır”⁵⁰⁸.

Y. Vəzirovun yuxarıda göstərilən bəyanatında maraq doğuran məqamlardan biri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Anadolu hərəkatına rəsmi münasibəti məsələsidir. Anadolu hərəkatı ilə bağlı Azərbaycan nümayəndəsi birmənalı şəkildə bəyan etmişdi: “Mustafa Kamal paşanın hərəkatının bizə dəxli yoxdur. Bakıdakı hazırlıqlarımızın bu hərəkat ilə münasibəti olduğu haqqındakı fikirlər doğru deyildir. Bakıda heç bir türk zabiti yoxdur. Biz Türkiyə ilə birlikdə hərəkat edərək eyni vəziyyətə düşmək istəmirik”⁵⁰⁹.

Bəyanatın mətnindən də görüldüyü kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti də bu dövrdə artıq sırf qərbmeyilli siyasi oriyentasiya götürmüş, Osmanlı imperiyası və Antanta dövlətlərinin mənafeyinə uyğun olaraq Anadolu hərəkatını rəsmi şəkildə müdafiə etməkdən çəkinmişdir. Fikrimizcə, bu addım dövrün hərbi-siyasi reallığı baxımından tamamilə təbii idi. Lakin bu heç də AXC hökumətinin Anadolu hərəkatına heç bir yardım göstərmədiyi anlamına gəlməməlidir. V.Qafarovun problemlə bağlı apardığı tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan tərəfindən Anadolu hərəkatına müəyyən

⁵⁰⁸ “Azerbaycan ve Ermenistan ve Anadolu Harekatı: Azerbaycan İstanbul Mümessil-i Siyasisi'nin Beyanarı”, Vakit qaz., İstanbul, 1335, 1 Teşrinisani (1919, 1 noyabr), № 718. s.4

⁵⁰⁹ Yəni orada. s.4

maliyyə yardımlarının edilməsi müəyyən olunmuşdur⁵¹⁰. Lakin məlum səbəblər üzündən AXC hökuməti bunu açıqlaya bilmir və yuxarıda göstərilən şəkildə bəyanatlar verməyə məcbur olurdu.

Bu dövrdə Osmanlı hökuməti Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazda cərəyan edən hadisə və proseslər haqqında məlumatı sadəcə Qafqaz qəzetlərindən alırdı. Osmanlı arxivlərində Qafqazda nəşr olunan qəzetlərin xülasələri bu baxımdan maraq doğurur. Bu sənədlər Azərbaycanda cərəyan edən hadisə və prosesləri və Osmanlı tərəfinin bu hadisələrə baxış bucağını müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, Ərzurumdakı 15-ci Kolordu komandanı Kazım Qarabəkir paşa Qafqazın ümumi vəziyyəti haqqında Azərbaycan və Gürcüstan qəzetlərindən əldə etdiyi məlumatları ümumiləşdirərək 12 sentyabr 1919-cu il tarixində Osmanlı Hərbi Nazirliyinə teleqramla göndərmişdir⁵¹¹. K.Qarabəkir paşa bu şifrəli teleqramında bildirilir ki: “Azərbaycanda əhalini hərbi xidmətə alışıdırmaq üçün hər yaş qrupundan olanlar iki aylıq hərbi təlimlərə çağırılır və silah işlətməyi öyrətdikdən sonra tərxis olunacaqlar; Ermənistandan Qarabağ bölgəsinə qaçan müsəlman əhalinin sayı səksən min nəfərdir və bunlar bölgədəki Amerika missiyasının yardımından məhrum olublar, çünki bu missiyanın üzvləri ermənilərdən ibarətdir; ermənilər tərəfindən müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən cinayətlər Qafqazda anarxiya yaratdığından Gürcüstanın hərbi naziri Gegeçkori Qafqaz hökumətlərini yeni bir konfrans keçirməyə dəvət edib; Gürcüstan qəzetlərində də ermənilərin müsəlmanlara qarşı törətdikləri cinayətlər haqqında yazılar nəşr edilir və bunlar qəti bir şəkildə qınanılır”⁵¹². Osmanlı hərbi Nazirliyi

⁵¹⁰ Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. s.293-298

⁵¹¹ BOA, HR.SYS, D. 2634, G.9, v. 1-3

⁵¹² BOA, HR.SYS, D. 2634, G.9, v. 1-3

də K.Qarabəkir paşanın göndərdiyi bu qəzet xülasələrindən ibarət məlumatlarını Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərmişdir⁵¹³.

K.Qarabəkir paşanın İstanbulla və eyni zamanda digər ordu komandanlıqlarına göndərdiyi 19 sentyabr 1919-cu il tarixli məlumatında Naxçıvanda cərəyan edən proseslərdən bəhs edərək bildirdi ki, "həyatları uğrunda ermənilərlə ölüm-dirim mübarizəsi aparan naxçıvanlılar son döyüşlərdə erməniləri məğlub edərək Naxçıvan və Şəruru tamamilə öz nəzarətinə keçirmiş və Azərbaycan Cümhuriyyətinə ilhaq olunduqlarını elan edərək cümhuriyyət bayrağını qaldırmışlar"⁵¹⁴.

Bəhs edilən dövrdə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında birbaşa əlaqələr olmasa da, Osmanlı hərbi və mülki məmurlarının Azərbaycan və bütövlükdə Qafqazda gedən proseslərlə bağlı əldə edib İstanbulla göndərdikləri məlumatlar və bu məlumatlar əsasında aparılan təhlillər tədqiq etdiyimiz mövzu baxımından bir çox qaranlıq məqamlara aydınlıq gətirməkdə kömək edir. Məsələn, Osmanlı daxili işlər naziri Məhəmməd Şərif Batum vilayəti İslam Komitəsinin nümayəndələri Əbdülqadir və Cəmaləddin bəylərin Əlviyəi-Səlasədən ibarət Cənubi-Qərbi Qafqazda Osmanlı dövlətinin himayəsi altında muxtar bir respublika təşkil etməklə bağlı müraciətlərini hökumətə təqdim edir və adı çəkilən nümayəndələrin Qafqaz barəsində verdikləri məlumatları çatdırır. Burada Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyinin Paris sülh konfransı tərəfindən tanınmasına diqqət çəkilərək bildirilir ki, "bolşeviklər Denikin qüvvələrini əzərək Azərbaycan və Gürcüstan sərhədlərinə təhdid təşkil etdiklərindən ingilislər təlaşa düşərək bu respublikaların bolşeviklərlə birləşməsinə önləmək üçün sülh konfransında Azərbaycan və Gürcüstanın müstəqilliyini tələm-tələ-

⁵¹³ BOA, HR.SYS, D. 2634, G.9, v. 11

⁵¹⁴ BOA, HR.SYS, D. 2878, G.2

sik tanıdılar"⁵¹⁵. Burada Batum vilayəti İslam Komitəsinin nümayəndələrinin narahatçılığı əsasən Batumun Gürcüstanın idarəsinə verilməsinə imkan vermək istəməmələri ilə bağlı idi.

Osmanlı arxiv sənədləri göstərir ki, 1920-ci il yanvarın 11-də Versal Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması Osmanlı dövlətində böyük sevinc və ruh yüksəkliyi ilə qəbul olunmuşdur. Eyni zamanda bu hadisədən sonra Osmanlı rəsmiləri İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndəsi ilə rəsmi təmasa da heç bir maneçilik görməmişlər. İstanbul mətbuatında "Azərbaycanın müstəqilliyinin de-fakto tanınması münasibətilə" Azərbaycanın ünvanına bir sıra təbriklər nəşr edilmişdir⁵¹⁶.

Osmanlı Məclisi-Məbusanınının 22 yanvar 1920-ci il tarixli iclasında Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyinin Paris Sülh konfransında de-fakto səviyyəsində rəsmən tanınması münasibətilə Azərbaycana təbrik göndərilməsi haqqında qərar qəbul olunmuş və təbrik məktubu fevralın 2-də Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstanbuldakı nümayəndəliyinə təqdim edilmişdir. Hazırda BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyi Mütəəvviva Qismində (HR.MTV) mühafizə edilən bu məktubda Osmanlı Məclisi Məbusanınının 22 yanvar 1920-ci il tarixli toplantısında millət vəkillərinin Azərbaycanın müstəqilliyinin Antanta dövlətləri tərəfindən təsdiq edilməsi münasibəti ilə Azərbaycan parlamentinə ünvanladıkları səmimi təbriklər öz əksini tapmışdır⁵¹⁷.

Qeyd edilən fondada 28 yanvar tarixli daha bir sənəd də vardır. Bu sənəd Osmanlı Məclisi-Məbusanınının müvəqqəti rəisi Cəmaləddin Arifin imzası ilə sultan hökumətinə parlamentin 22 yanvar

⁵¹⁵ BOA, HR.SYS, D. 2465, G.31, v. 1-2

⁵¹⁶ "Azərbaycan İstiklali və Gençliyimiz". Vakit qaz., İstanbul 1336, 28 Kanunusani (1920, 28 yanvar), № 799

⁵¹⁷ BOA, HR.MTV, D. 639, G.16, v. 2

tarixli qərarı haqqında verilən raport xarakterli məlumatdır. Sənədin arxa tərəfində onun 28 yanvar tarixində Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edildiyi və 2 fevral tarixində Azərbaycanın İstanbuldakı Nümayəndəliyinə xüsusi məktubun yazıldığı qeyd edilmişdir⁵¹⁸.

Göstərilən sənədlərin təhlili əsasında belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, böhranlı vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Osmanlı dövləti Azərbaycanın müstəqilliyinin qorunub saxlanmasında maraqlı olmuşdur.

1920-ci il martın 16-da İstanbulun Müttəfiq qoşunları tərəfindən işğal edilməsindən sonrakı dövrdə Osmanlı hökumətinin düşdüyü böhranla əlaqədar olaraq arxiv sənədləri arasında Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri ilə bağlı hər hansı bir ciddi sənədə rast gəlmək mümkün deyildir. Bu da təbii olaraq, İstanbul hökumətinin bəhs edilən dövrdə sadəcə ölkəni mövcud böhranlı vəziyyətdən çıxarmaqla məşğul olması və Qafqazdan gedən proseslərlə maraqlanmaması ilə bağlı idi.

1920-ci il aprelin 27-də Rusiya tərəfindən edilən hərbi təcavüz nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin süquta uğraması haqqında xəbər belə Osmanlı hökumətinə bir neçə gün sonra çatmışdı. Bu məlumatlar da Gürcüstan mətbuatından əldə edilmişdi. Osmanlı arxiv sənədləri bir həqiqəti də ortaya qoyur ki, ölkənin düşdüyü böhran səbəbi ilə rəsmi İstanbul hökuməti Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutu prosesində nəinki mənfi və ya müsbət mənada hər hansı bir rol oynamış, ümumiyyətlə bu prosesdən kənar qalaraq, hətta bir çox hadisələrdən xəbərsiz olmuşdur.

Osmanlı arxiv sənədləri içərisində maraqlı doğuran sənədlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin İstanbuldakı

rəsmi nümayəndəsi Yusif Vəzirovun cümhuriyyətin süqutundan sonra—1920-ci il mayın 2-də Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə etdiyi müraciətdir. Yusif Vəzirov bu müraciətində Azərbaycanın Gəncə vilayətinin (quberniyasının – R.Q.) sakinlərindən vaxtilə rus ordusunda xidmət edən və 1916-cı ildə Osmanlı tərəfinə əsir düşən Emil Xristiyan oğlu Hüməlin əsirlikdən azad edilməsini xahiş edir və bildirir ki, "... əsirlikdən qayıdanların bildirdiyinə görə Osmanlı ərazilərində bir xeyli azərbaycanlı əsir vardır"⁵¹⁹. Bu müraciətlə bağlı Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinin müraciəti əsasında Hərbi Nazirlik tərəfindən adı çəkilən məsələ araşdırılır və nəticədə Osmanlı ərazilərində heç bir azərbaycanlı əsirin olmadığı anlaşılır⁵²⁰.

Osmanlı arxiv sənədləri göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra da cümhuriyyətin Türkiyə və Avropa ölkələrində olan diplomatik nümayəndəlikləri İstanbul hökuməti ilə əlaqələrini kəsməmiş, bir çox tədbirlərdə onlarla məsləhətləşmələr aparmış və Avropadakı fəaliyyətlərini birgə qurmağa çalışmışlar. Arxiv sənədlərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris Sülh konfransındakı nümayəndə heyətinin fəaliyyətində bu xüsüs daha çox nəzərə çarpır. Məsələn, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Paris Sülh konfransındakı nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşov Azərbaycanın Rusiya təcavüzünə məruz qalması və işğal olunması ilə bağlı 17 fevral 1921-ci il tarixində London Sülh konfransına nota təqdim etmişdir⁵²¹. Eyni zamanda bu notanın bir sürəti də 18 fevral 1921-ci il tarixində konfransdakı Osmanlı heyətinə göndərilmişdir⁵²². Hazırda BOA-nın Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Qisimində (HR.SYS) mühafizə edilən bu notada, Azərbaycan xal-

⁵¹⁹ BOA, HR. SYS, D. 2233, G.18, v. 1-3

⁵²⁰ Yəne orada.

⁵²¹ BOA, HR.SYS, D. 2310, G.12, v. 1-4

⁵²² Yəne orada.

⁵¹⁸ BOA, HR.MTV, D. 639, G.16, v. 1^a

qının 10 aydan bəri rus işğalı altında əziyyət çəkdiyi vurğulanır və bu işğaldan azad olmaq üçün böyük dövlətlərin Azərbaycan xalqına maddi və mənəvi dəstək verməsi xahiş edilir. Bolşevik istilasının həm Qafqaz, həm də Orta Şərqdə ağır nəticələrə gətirib çıxaracağına xüsusi diqqət çəkilən notada əlavə olaraq, cümhuriyyətin varlığını qoruya bilməsi üçün Azərbaycan xalqının silah yardımı ilə Türkiyə və Gürcüstanın hərbi dəstəyinə də ehtiyacı olduğu vurğulanır⁵²³.

Paris Sülh konfransındakı Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz respublikalarının nümayəndələri 1921-ci il iyunun 10-da birgə bəyanatla çıxış ediblər ki, bu bəyanatın da bir nüsxəsi Azərbaycan nümayəndəliyi tərəfindən konfransdakı Osmanlı nümayəndəsinə göndərilmiş və sənəd Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə təqdim edilmişdir⁵²⁴. Bu bəyanatın fransız dilində olan tam mətni və üzərində Məhəmməd Nalının imzası olan müşayiətedici məktub hazırda BOA-da Xarici İşlər Nazirliyi Siyasi Qisimdə saxlanılır.

Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Şimali Qafqaz respublikalarının Paris konfransındakı nümayəndə heyətlərinin rəhbərləri, müvafiq olaraq Ə.M.Topçubaşov, A.Çxankeli, A.Aharoniyan və A.M.Çermoyev tərəfindən imzalanan bu bəyanat 10 maddədən ibarət olub, bu dörd ölkənin müstəqilliyə olan münasibətini və həmrəyliyini ifadə edir⁵²⁵. Bəyanatda deyilir ki, Qafqaz respublikalarının tam müstəqil olmaları və Şərqlə Qərb arasında strateji ərazi rolunu oynamaları üçün bu respublikalar arasında ittifaq yaradılması vacibdir. Bunun üçün burada yaşayan xalqlar arasında dostluq və qardaşlıq əlaqələri qurulmalıdır. Sərhəd problemləri danışıqlar yolu ilə həll oluna bilər. İttifaq ölkələri biri digərinə heç bir şəkildə zərər verməməlidir. Tərəflər arasında hərbi ittifaq da bağlana bilər. Digər

⁵²³ BOA, HR.SYS, D. 2310, G.12, v. 1-4

⁵²⁴ BOA, HR.SYS, D. 2303, G.13, v. 30-35

⁵²⁵ Yəne orada.

tərəfdən tərəflər arasında gömrük birliyi belə qurula bilər. Yerli mənbələrin istifadə edilməsi və istehsal üçün xarici dəstək təmin edilə bilər. Tərəflər Qafqaz respublikalarının məruz qaldıqları işğal və təhdidi qəbul edilməz hesab edirlər⁵²⁶.

Beləliklə, yuxarıda şərh olunan sənəd və materialları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Osmanlı dövləti dünya müharibəsində məğlub olduqdan sonrakı dövrdə mövcud ingilis nəzarəti şəraitində müstəqilliyi hələ tanınmayan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə birbaşa açıq münasibətlərdən çəkinmişdir. 1920-ci il yanvarın 11-də Azərbaycanın müstəqilliyi Paris Sülh konfransının Ali Şurası tərəfindən tanındıqdan sonra bu problemlər aradan qalxmış və Osmanlı hökuməti Azərbaycanla bağlı mövqeyini və münasibətini yenidən açıq ifadə etməyə başlamışdır. Lakin az sonra İstanbulun müttəfiqlər tərəfindən işğalı ilə Osmanlı dövlətinin düşdüyü böhranlı vəziyyətlə əlaqədar Azərbaycanla münasibətlər Osmanlı hökumətinin diqqətindən kənar olmuştur. Arxiv sənədləri bir həqiqəti də ortaya qoyur ki, bəhs edilən dövrdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti də ölkənin beynəlxalq aləmdə tanınması və Azərbaycana dəstək təmin edilməsi üçün bütün diqqətini Avropaya yönəlmiş və özünü müharibədə məğlub olan Osmanlı dövlətinin müttəfiqi kimi göstərməkdən çəkinmişdir.

Beləliklə, Osmanlı mənbələrinin elmi dövriyyəyə gətirilməsi Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərini, həm də Azərbaycan hökumətinin çoxşaxəli fəaliyyətini tam, dolğun olaraq kompleks şəkildə araşdırmaq imkanı verir. Bu sənəd və materialların tədqiqatına cəlb edilməsi tarixşünaslıqda diqqətdən kənar qalmış bir məsələnin-AXC-Osmanlı münasibətlərinin son dövründə qarşılıqlı əlaqələrin xarakterinin müəyyənləşdirilməsi baxımından misilsiz əhəmiyyətə malikdir.

⁵²⁶ BOA, HR.SYS, D. 2303, G.13, v. 30-35

NƏTİCƏ

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti–Osmanlı münasibətlərini əks etdirən Osmanlı mənbələrinin öyrənilməsi göstərir ki, bu mənbələri iki böyük qrupda təsnif etmək olar. Birinci qrupa daxil olan mənbələrə hazırda ATASE və BOA-da saxlanılan sənəd və materialları aid etmək olar. Bu qrupa daxil olan mənbələrin araşdırılması onları məzmununa görə rəsmi yazışmalar, hökumətə daha aşağı instansiyalar tərəfindən verilmiş hesabatlar, müxtəlif ali hərbi vəzifəli şəxslərin raport və teleqramları, diplomatik yazışmalar, kəşfiyyət məlumatları, dövlətlərarası müqavilə mətnləri, Azərbaycan əhalisinin müraciətləri kimi yarımqruplara bölmək imkanı verir.

Osmanlı mənbələrinin ikinci böyük qrupunu memuar və avtobioqrafik xarakterli əsərlər təşkil edir. Memuar xarakterli əsərlərin əsas əhəmiyyəti onların hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olan şəxslər tərəfindən yazılmasıdır. Avtobioqrafik səciyyəli əsərlərin bəzilərində isə dövrün ilkin mənbələri öz əksini tapmışdır.

Osmanlı mənbələrinin mənbəşünaslıq baxımından təhlili göstərir ki, burada əks olunmuş informasiyalar bir çox hallarda tarixi gerçəkliyi əks etdirməklə, real tarixi hadisələrin bütöv mənzərəsini yaratmaqda tədqiqatçıya misilsiz şəkildə kömək edir. Bu amil xüsusilə, arxiv sənədlərində daha aydın şəkildə gözə çarpır. Türkiyə arxivlərində mühafizə edilən sənəd və materialların əksəriyyəti dövrün Osmanlı siyasi və hərbi xadimlərinin, o cümlədən dövlətin rəsmi mövqeyini əks etdirir. Göstərilən sənədlərin, xüsusilə teleqramların müharibə dövrünün və diplomatik xidmətin tələblərinə uyğun olaraq şifrələnməsi onların mötəbərliyini daha da artıran fakt hesab edilə bilər.

Osmanlı mənbələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda mövcud olan mürəkkəb hərbi-siyasi vəziyyəti, Azərbaycanla Osmanlı dövləti arasında erkən siyasi təmasları əks etdirən ilkin qaynaq səciyyəsi daşıyır. Bu mənbələrin təhlili hələ AXC-nin elan edilməsinə qədərki dövrdə Azərbaycan milli azadlıq hərəkatı nümayəndələrinin Osmanlı dövləti istiqamətində oriyentasiya götürmələrini və Trabzon konfransında Cənubi Qafqaz nümayəndə heyətinin digər təmsilçilərindən fərqli olaraq türk nümayəndə heyəti ilə əməkdaşlıq etdiklərini göstərir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Osmanlı dövləti ilə münasibətləri əks etdirən Osmanlı mənbələrinin təhlili bu əlaqələrin inkişafında bir neçə mərhələni müəyyən etmək imkanı verir: 1. 1917-ci ilin ikinci yarısından Trabzon konfransına qədər olan dövr; 2. Trabzon konfransında Osmanlı nümayəndələri ilə Azərbaycan nümayəndələri arasındakı qarşılıqlı əməkdaşlıq dövrü; 3. Batum konfransında qarşılıqlı münasibətlərin birmənalı şəkildə müttəfiqlik əlaqəsinə çevrilməsi dövrü.

Osmanlı mənbələri “erməni məsələsi”ni Azərbaycan–Osmanlı münasibətləri kontekstində nəzərdən keçirmək baxımından əvəzsiz məxəz rolunu oynayır. Mənbələrin təhlili erməni dövlətinin yaranması ilə bağlı Osmanlı hakim dairələrində iki fərqli mövqeyin olduğunu sübut etməklə yanaşı, azərbaycanlıların bu məsələyə loyallıq yanaşmasını, erməni dövlətinin ermənilərin daha sıx məskun olduğu ərazilərdə – konkret şəkildə desək Şərqi Anadoluda yaradılmasının tərəfdarı olduqlarını göstərir. Osmanlı mənbələrində əksini tapmış məlumatların digər arxiv sənədləri, memuar ədəbiyyatı, eləcə də tarixşünaslıq əsərlərinin nəticələri ilə müqayisəli təhlili belə bir qənaətdə gəlməyə əsas verir ki, Osmanlı hakim dairələri erməni dövlətinin yaranması ilə bağlı azərbaycanlıların fikrini məqbul hesab

etməmiş, əksinə İrəvan şəhərinin ermənilərə paytaxt kimi güzəştə gedilməsi üçün siyasi təzyiq vasitələrindən istifadə etmişlər.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanmış ilk hüquqi sənəd olan Batum müqavilələrinin türk və Azərbaycan arxivlərində saxlanılan mətnlərinin müqayisəli təhlili onu deməyə əsas verir ki, rus dilinə edilən tərcümə nəticəsində müqavilənin hüquqi statusuna xələl gətirən yanlışlıqlara yol verilmişdir. Məhz bu yanlışlıqlar son nəticə etibarilə, bu müqavilələrin mahiyyəti haqqında tarixşünaslıqda müəyyən fikirlərə yol açmışdır. Lakin müqavilənin türk mətninin təhlili müqavilənin hüquqi cəhətdən iki müstəqil dövlət arasında bağlanmış mötəbər sənəd olmasını göstərir. Bununla yanaşı, Batum müqavilələrinin Osmanlı tərəfinə imtiyazlar verməsi, Azərbaycanın ərazi itkilərinə məruz qalması, o cümlədən müqavilənin Osmanlı dövləti tərəfindən ratifikasiya edilməməsi kimi faktlar bu rəsmi sənədin mahiyyətinə xələl gətirməklə, Osmanlı dövlətinin Azərbaycanın siyasi gələcəyi haqqında qəti formalaşmış fikrinin olmamasını da göstərməkdədir.

Azərbaycan–Osmanlı münasibətlərinin xarakterini əks etdirən digər mənbələr də Osmanlı hakim dairələrinin Azərbaycanın gələcək siyasi taleyi ilə bağlı birmənalı mövqə tutmadıqlarını göstərir. Eyni zamanda hazırda türk arxivlərində saxlanılan Azərbaycan əhalisinin yardım çağırışlarının əks olunduğu sənədlər də guya Azərbaycan əhalisinin ölkənin Osmanlı dövlətinə ilhaq edilməsində ısrarlı olması təəssüratını yaradır. Müraciətnamələrin mətnlərinin müqayisəli təhlili isə onların böyük əksəriyyəti obyektiv həqiqəti əks etdirmədiyini, Osmanlı hakim dairələrinin “turançı” siyasətinin daşıyıcısı olan “Qafqaz İttihad və Tərəqqi Partiyasının” bilavasitə təşkilatçılığı ilə tərtib olunduğunu sübut edir.

AXC–Osmanlı hərbi-siyasi münasibətlərini əks etdirən mənbələr dövrün real hadisələrini bərpa etmək baxımından olduqca

mühüm əhəmiyyət daşıyır. Osmanlı–Azərbaycan hərbi əməkdaşlığının mühüm həlqəsini təşkil edən Bakının azad edilməsi istiqamətində Qafqaz İslam Ordusunun əməliyyatını, eləcə də “Bakı məsələsi” ilə bağlı beynəlxalq rəqabəti özündə əks etdirən sənədlər bir neçə mühüm elmi nəticələr çıxarmağa əsas verir. Mənbələrin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Bakı uğrunda beynəlxalq rəqabətə qoşulan Osmanlı dövlətinin maraqlarında neft amili heç də sonuncu yerdə durmurdu; Bakı məsələsi ətrafında Osmanlı dövlətinin tutduğu qəti mövqə onu Dördlər İttifaqı üzrə müttəfiqi olan Almanıyanın rəqibinə çevirmişdi; Bakı uğrunda rəqabət aparən digər dövlətlərdən fərqli olaraq yalnız Osmanlı dövləti şəhər üzərində Azərbaycanın qanuni haqqının olduğunu qəbul edirdi; türk qoşunlarının yardımı ilə Bakının azad edilməsi AXC-nin mövcudluğunun və sonrakı fəaliyyətinin mühüm təməlini qoymuşdu.

ATASE arxivində mühafizə olunan sənədlərin təhlili Azərbaycanda ordu quruculuğu prosesində Osmanlı hərbiçilərinin müstəsna xidmət göstərdiklərini tədqiq edir. Mənbələrin təhlilindən məlum olur ki, cümhuriyyətin ilk hərbi hissələri və hərbi təhsil verən tədris ocaqları türk hərbiçiləri tərəfindən təşkil olunmuş, Azərbaycan hərbi birləşmələri zəruri silah və sursatla təmin edilmişdir. Bununla yanaşı, Osmanlı mənbələri türk hakim dairələrinin Azərbaycan ordusunu nəzarətdə saxlamaq niyyətləri və türklərin Azərbaycanda hərbi mövcudluqları dövründə hökumət kabinetində hərbi nazir olmaları barədə tarixşünaslıqda yer almış mülahizələri təsdiqləyir. Aparılan tədqiqat zamanı aşkar edilən “Osmanlı–Azərbaycan hərbi ittifaq müqaviləsi” layihələrinin mətni də bu fikrin gerçəklikdən uzaq olmadığını göstərir. Hər iki müqavilə layihəsinin mətninin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Osmanlı dövləti Azərbaycan silahlı qüvvələrinin onun nəzarəti altında fəaliyyət göstərməsini təmin etməklə yanaşı, həm də AXC qarşısında heç bir hərbi təəhhüd götür-

məməyə çalışmışdır. Məhz bu məqam həmin müqavilələri bərabərhuquqlu hüquqi sənəd olmasını şübhə altına alır.

AXC-Osmanlı iqtisadi əlaqələrinin xarakterini, o cümlədən AXC-nin ilk iki hökumət kabinetinin iqtisadi siyasətini öyrənmək baxımından Osmanlı mənbələri əvəzsiz rola malikdir. Batum müqavilələrində əksini tapmış ticari səciyyəli maddələrin, o cümlədən 14 iyul 1918-ci tarixində Gəncədə iki dövlət arasında imzalanmış iqtisadi münasibətlərə dair müqavilələrin təhlili göstərir ki, Osmanlı dövləti Azərbaycanda iqtisadi maraqlarını təmin etmək niyyətində olmuşdur. Osmanlı arxiv sənədləri 14 iyul müqaviləsinin qeyri-bərabər xarakter daşmasının hətta Osmanlı rəsmi dairələri tərəfindən də etiraf olunduğunu sübut edir.

Osmanlı dövləti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti arasında 16 sentyabr 1918-ci il tarixində imzalanmış iqtisadi xarakterli daha iki müqavilənin elmi dövriyyəyə gətirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən müqavilələrin orijinal mətni hələ ki, Azərbaycan arxivlərində aşkar edilməmişdir. Eyni zamanda, həmin müqavilənin imzalanması üçün verilən mandatda mövcud olan qeyri-dəqiqliyin aradan qaldırılması və izah edilməsi mənbəşünaslıq baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Osmanlı mənbələrinin araşdırılması sübut edir ki, qısa zaman kəsiyində AXC və Osmanlı imperiyası arasında məhsuldar mədəni əlaqələr qurulmuşdur. Arxiv sənədləri göstərir ki, Osmanlı dövləti azərbaycanlı tələbələri həvəslə hərbi və mülki məktəblərə qəbul etmiş, məhz azərbaycanlı olduqlarına görə onlara qayğı ilə yanaşılmışdır.

Mudros müqaviləsinin imzalanmasından sonra Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinin bütün sahələrində durğunluq dövrünün başlaması fikri Osmanlı mənbələri ilə də təsdiq olunur. Arxiv sənədlərinin və memuar ədəbiyyatının verdiyi məlumatları ümumiləşdirərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bu hal Osmanlı dövlətinin fak-

tiki olaraq Antantadan asılı vəziyyətə düşməsi, Antanta dövlətlərinə qıcıqlandırmamaq üçün tanınmamış AXC hökuməti ilə rəsmi təmas qurmaqdan çəkinməsi, eyni zamanda AXC-nin də öz xarici siyasətində Qərbi dövlətləri ilə əməkdaşlıq xətti götürməsi ilə şərtlənmişdir. Bütün bu amillər türk arxiv sənədlərində AXC-Osmanlı münasibətlərinin son dövrünün zəif əks olunmasına səbəb olmuşdur.

Osmanlı mənbələrində Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyi məsələsi, Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və ona qarşı aparılan mübarizə də öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan nümayəndə heyətlərinin İstanbul missiyalarının fəaliyyətinin Osmanlı mənbələri əsasında öyrənilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. M.Ə.Rəsulzadənin başçılıq etdiyi Azərbaycan nümayəndə heyətinin fəaliyyətini əks etdirən Osmanlı mənbələri göstərir ki, heyət erməni və gürcülərin əsassız ərazi iddialarına tutarlı şəkildə cavab verə bilmişdir. Diqqəti çəkən əsas məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Osmanlı rəsmiləri Azərbaycan nümayəndə heyətinin haqlı mövqeyini daima dəstəkləmiş, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün toxunulmazlığının tərəfdarı kimi çıxış etmişlər.

Osmanlı mənbələrinin mühüm bir qismini ermənilərin türk-müsəlman əhalisinə qarşı apardıqları soyqırımı aktlarını əks etdirən arxiv sənədləri təşkil edir. Həmin sənədlərin təhlili onların dörd qrupa bölünə biləcəyini göstərir: a) ermənilər tərəfindən soyqırımı və talanlara məruz qalan bölgələrdən Osmanlı hökumətinə göndərilən müraciətnamələr; b) soyqırımların baş verdiyi bölgələrdəki vəziyyət və müsəlman əhalisinin məruz qaldığı zorakılıqlar haqqında Osmanlı ordu komandanlarının Hərbi Nazirliyə göndərdikləri raportlar; c) İrəvandakı Osmanlı siyasi təmsilçisinin ermənilərin törətdiyi vəhşiliklər və qarşıda müsəlman əhalisini gözləyən təhlükələrlə bağlı Osmanlı Xarici İşlər Nazirliyinə göndərdiyi məktublar; ç) Türk-müsəlman əhalisinə münasibətdə ermənilərin törətdiyi

soyqırımların qarşısının alınması ilə bağlı Osmanlı hökumətinin həyata keçirdiyi tədbirləri ehtiva edən yazışmalar, sədrəzəmin əmr, sərəncam və göstərişləri.

Soyqırımı əməllərini əks etdirən sənəd və materialların elmi dövriyyəyə gətirilməsi ermənilərin azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdikləri cinayətlərin miqyasını, habelə Osmanlı dövlətinin bu cinayətlərin qarşısını almaq üçün gördüyü tədbirlərin müəyyən edilməsi baxımından zəruridir. Həmin mənbələrin təhlili göstərir ki, Osmanlı dövləti ermənilərin cinayətkar hərəkətlərinin qarşısının alınması istiqamətində yalnız 1918-ci ilin noyabrına qədər əməli tədbirlər həyata keçirə bilməmiş, Mudros müqaviləsindən sonra bölgədən türk qoşunlarının çıxarılması Osmanlı dövlətinin buradakı fəaliyyət imkanlarını heçə etməsi ilə nəticələnmişdi. Lakin bununla yanaşı, mənbələr sübut edir ki, ağır vəziyyətdə olmasına baxmayaraq, Osmanlı dövləti fəlakətlə üzləşmiş müsəlmanlara arxa durmuş, vəziyyətdən çıxış yolu kimi onların erməni əhalisi ilə mübadilə edilməsinə çalışmış, hətta müsəlmanların hüququnun qorunması ilə bağlı İstanbuldakı müttəfiq dövlətlərin nümayəndələri qarşısında vəsatət qaldırmışdı. Osmanlı mənbələri daha bir tarixi həqiqəti ortaya qoyur ki, elə Antanta dövlətlərinin nümayəndələrinin özləri şəxsən erməniləri açıq və gizli şəkildə müdafiə etmiş, onların qanlı əməllərinə rəvac vermişlər.

Beləliklə, Osmanlı mənbələri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti–Osmanlı münasibətlərinin müxtəlif aspektlərinin daha dolğun və kompleks şəkildə tədqiq edilməsi üçün zəngin faktiki materiallar verir. Osmanlı mənbələrinin mənbəşünaslıq baxımından təhlili və elmi dövriyyəyə daxil edilməsi problemlə bağlı Azərbaycan arxivlərində mövcud olan boşluqları doldurmaqla yanaşı, eyni zamanda tarixşünaslıqda AXC–Osmanlı münasibətləri, o cümlədən Osmanlı dövlətinin Azərbaycan siyasəti ilə bağlı yer almış bəzi birtərəfli və səhv mülahizələrin də aradan qaldırılmasında misilsiz rol oynayır.

BİBLİOQRAFIYA

a) Arxiv materialları

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi (ARDA), f. 894, siy. 2.
2. ARDA, f. 894, siy. 10, iş 151.
3. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 1.
4. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 3.
5. ARDA, f. 970, s. 1, iş 18.
6. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 68.
7. ARDA, f. 970, siy. 1, iş 138.
8. ARDA, f. 970, siy. 3, iş 7.
9. ARDA, f. 970, siy. 3, iş 38.
10. ARDA, f. 1061, siy. 1, iş 1-114
11. ARDA, f. 2898, siy. 2, iş. 11.
12. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi, (ARPIİSSA), f. 276, siy. 9, iş 1.
13. ARPIİSSA, f. 277, siy. 1, iş 1.
14. ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 7.
15. ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 9.
16. ARPIİSSA, f. 277, siy. 2, iş 13, 14, 15, 16, 25, 26, 27
17. ARPIİSSA, f. 11157, siy. 5, iş 15, 16, 17, 18, 19
18. Türkiyə Cumhuriyeti Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Arşivi (ATASE), A. 4/3671, Klasör (K.) 2914, Dosya (D.) 475, Fihrist (F.) 4-9
19. ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-172
20. ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-166, 1-167, 1-168
21. ATASE, A. 4/3671, K. 2917, D. 493-302, F. 1-173, 1-174, 1-175
22. ATASE, A. 4/3671, K. 2919, D. 61-499, F. 3-31

23. ATASE, A. 4/3671, K. 2920, D. 16-507, F. 1-18
24. ATASE, A. 4/3671, K. 2922, D. 512, F. 27
25. ATASE, A. 5/10677, K. 4324, D. 200, F. 28
26. ATASE, K. 152, D. 681-376, F. 9-1
27. ATASE, K. 3818, D. 2, F. 1-17
28. ATASE, K. 3821, D. 14, F. 9
29. ATASE, K. 3821, D. 15, F. 4
30. ATASE, K. 3821, D. 15, F. 70
31. ATASE, K. 3821, D. 16, F. 1-9
32. ATASE, K. 3823, D. 22, F. 6-17
33. ATASE, K. 3823, D. 22, F. 7-10
34. ATASE, K. 3823, D. 25, F. 5
35. ATASE, K. 3827, D. 38, F. 2
36. BOA, Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO), D. 4517, G.338752
37. BOA, BEO, D. 4532, G.339882
38. BOA, BEO, D. 4535, G.340089
39. BOA, BEO, D. 4544, G.340775
40. BOA, BEO, D. 4552, G.341351
41. BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Levazım Kalemi (DH.EUM.LVZ), D. 44, G.2
42. BOA, Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti Seyr ü Sefer Müdiriyeti (DH.EUM.SSM), D. 32, G.47
43. BOA, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdiriyeti (DH.İUM), D. 5-2, G.1-18
44. BOA, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyeti (DH.KMS), D. 53-2, G.21
45. BOA, DH.KMS, D. 54-2, G.11
46. BOA, Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR), D. 84, G.100
47. BOA, DH.ŞFR, D. 578, G.23
48. BOA, DH.ŞFR, D. 578, G.115

49. BOA, DH.ŞFR, D. 579, G.20
50. BOA, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO), D. 106, G.8, v. 42, 52-59
51. BOA, HR. HMŞ. İŞO, D. 107, G. 7
52. BOA, HMŞ.İŞO, D. 107, G.11
53. BOA, HR. HMŞ.İŞO, D. 123, G.67
54. BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 123, G.74
55. BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 124, G.19
56. BOA, HR.HMŞ.İŞO, D. 124, G.20
57. BOA, Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısım (HR.MTV), D. 453, G.47.
58. BOA, HR.MTV, D. 639, G.1.
59. BOA, HR.MTV, D. 639, G.16.
60. BOA, Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS), D. 2113, G.16.
61. BOA, HR.SYS, D. 2113, G.17.
62. BOA, HR. SYS, D. 2233, G.18.
63. BOA, HR.SYS, D. 2293, G.8.
64. BOA, HR.SYS, D. 2297, G.4.
65. BOA, HR.SYS, D. 2303, G.4.
66. BOA, HR.SYS, D. 2303, G.5.
67. BOA, HR.SYS, D. 2303, G.11.
68. BOA, HR.SYS, D. 2303, G.13.
69. BOA, HR.SYS, D. 2310, G.12.
70. BOA, HR. SYS, D. 2371, G.3.
71. BOA, HR.SYS, D. 2371, G.4.
72. BOA, HR.SYS, D. 2372, G.1.
73. BOA, HR.SYS, D. 2372, G.2.
74. BOA, HR.SYS, D. 2372, G.3.
75. BOA, HR. SYS, D. 2373, G.1.

76. BOA, HR.SYS, D. 2373, G.2.
77. BOA, HR.SYS, D. 2373, G.3.
78. BOA, HR.SYS, D. 2373, G.4.
79. BOA, HR.SYS, D. 2374, G.1.
80. BOA, HR.SYS, D. 2375, G.8.
81. BOA, HR. SYS, D. 2397, G.6.
82. BOA, HR.SYS, D. 2398, G.1.
83. BOA, HR.SYS, D. 2398, G.4
84. BOA, HR.SYS, D. 2398, G.5.
85. BOA, HR. SYS, D. 2398, G.7
86. BOA, HR.SYS, D. 2399, G.1.
87. BOA, HR. SYS, D. 2448, G.23
88. BOA, HR.SYS, D. 2456, G.35.
89. BOA, HR.SYS, D. 2457, G.60.
90. BOA, HR.SYS, D. 2459, G.31.
91. BOA, HR.SYS, D. 2460, G.28.
92. BOA, HR.SYS, D. 2460, G.56.
93. BOA, HR.SYS, D. 2460, G.57
94. BOA, HR.SYS, D. 2463, G.61.
95. BOA, HR.SYS, D. 2465, G.31.
96. BOA, HR.SYS, D. 2602, G.1.
97. BOA, HR.SYS, D. 2634, G.9.
98. BOA, HR.SYS, D. 2877, G.12, 19, 40, 54, 69
99. BOA, HR.SYS, D. 2878, G.2
100. BOA, (HSD. AFT), D. 6, G.61
101. BOA, İrade Dosya Usulü (İ.DUİT), D. 12, G.29.
102. BOA, İ.DUİT, D. 13, G.16.
103. BOA, İ.DUİT, D. 163, G.12.
104. BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV), D. 212. G.168

b) Azərbaycan dilində

105. Abışov V. Azərbaycanlıların soyqırımı (1917-1918-ci illər) Bakı: Nurlan, 2007.
106. Arslan İ.İ. Qafqaz respublikalarının Osmanlı dövləti ilə əlaqələrinin qurulması // Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, 2010, №4, s. 148-153.
107. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). N.Ağamalıyevanın redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 1998.
108. Azərbaycan Cümhuriyyəti Hökumətinin qanun və bina-güzarlıq məcmuəsi. 1919, № 1
109. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti (1918-1920). Bakı: Gənclik, 1990.
110. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə, I c., Bakı: Azərbaycan, 1998.
111. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). (1998-ci il mayın 12-13-də Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi-nəzəri konfransın materialları). Bakı: Gənclik, 1998.
112. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 80: Gənc tədqiqatçıların məqalələr toplusu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1998.
113. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Baş redaktor: Y.Mahmudov. 2 cildə, I c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2004
114. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Baş redaktor: Y.Mahmudov. 2 cildə, II c., Bakı: Lider nəşriyyat, 2005.
115. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz islam ordusu. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2008.
116. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 80 illiyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 30.01.1998. Azərbaycan qəz., Bakı, 1998, 31 yanvar.

117. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasının 90 illik yubileyi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 15.02.2008. Azərbaycan qəz., Bakı, 2008, 16 fevral.
118. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 95 illiyinə həsr edilmiş Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Elm və Təhsil, 2014.
119. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c., Bakı: Elm, 2001.
120. Azərbaycana xarici müdaxilə tarixindən. 1918-1920-ci illər. Sənədlər və materiallar // «Azərbaycan arxivi», 1988, № 1-2 (31-32), s. 15-196.
121. Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi uğrunda bolşeviklərin mübarizəsi (Sənədlər və materiallar). 1917-1918-ci illər. Tərtib edən: Z.M.İbrahimov. Bakı: Azərnəşr, 1960.
122. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992.
123. Bakı. Mart 1918-ci il. Azərbaycan qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: S. Rüstəmov-Tohidi. Bakı: Çarşıoğlu, 2013.
124. Çəmənəminli, Y. Xarici siyasətimiz. Bakı: Azərnəşr, 1993.
125. Əliyev X.A. Azərbaycanda sosialist inqilabının bir sıra xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr, 1970.
126. Əzizbəyova P.Ə. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsində böyük rus xalqının qardaşlıq köməyi. Bakı: Birləşmiş nəşriyyat, 1954.
127. Görüryılmaz M. Türk Qafqaz İslam Ordusu və ermənilər (1918). Bakı: Qismət: 2009.
128. Həsənli C. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Garisma MMC, 2009.
129. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində 1918-1920-ci illər. Bakı: Azərnəşr, 1993.
130. Həsənov Ə. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2015.
131. Hətəmov R.Q. Almaniyanın Şərqi siyasətində yeni meyillər və Qafqaz uğrunda mübarizə (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı) // Tarix və onun problemləri, I məqalə, 1998, № 4, s. 58-66.
132. Hətəmov R.Q. Almaniyanın Şərqi siyasətində yeni meyillər və Qafqaz uğrunda mübarizə (1917-ci ilin sonu – 1918-ci ilin mayı) // Tarix və onun problemləri, II məqalə, 1999, № 1, s. 127-132.
133. Hətəmov R.Q. Almaniya-Osmanlı münasibətlərində Azərbaycan amili (1917-1918-ci illər). Tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2005.
134. Hətəmov R. Denstervilin Bakıya hərbi ekspedisiyası haqqında// Ümummillə Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85-ci ildönümü münasibətilə Tarix fakültəsi əməkdaşlarının elmi-praktik konfransının materialları. Bakı, 2008, s. 288-295.
135. Hətəmov R. 1918-ci ilin yayında Almaniyanın Azərbaycanda iqtisadi maraqlarını təmin etmək istiqamətində cəhdləri// Tarix və onun problemləri, 2012, №3 s. 110-116.
136. Hətəmov R. Sovet Rusiyası-Almaniya “əlavə müqaviləsinin” (27 avqust 1918-ci il) meydana çıxması səbəbləri haqqında// Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2008, №4 s. 114-121.
137. İbrahimov Z.İ. İngilis-amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1950.
138. İbrahimov Z.İ. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1970.

139. İbrahimov Z.İ. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. 1917-1918-ci illər. Bakı: Azərnaşr, 1957.
140. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı: Elm və Təhsil", 2012.
141. İsgəndərov A. Azərbaycanda türk-müsəlman soyqırımı problemlərinin tarixşünaslığı 1918-1920 Bakı: Adiloğlu, 2006.
142. İsgəndərov A. 1918-ci il mart qırğınının tarixşünaslığı. Bakı: Mütərcim, 1997.
143. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi. Bakı: Azərnaşr, 2011.
144. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, I hissə (1914-cü il avqust – 1917-ci il oktyabr). Bakı: Qanun, 2000.
145. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, II hissə (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr). Bakı: Adiloğlu, 2001.
146. Qasımov M. Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə, III hissə (sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər). Bakı: Adiloğlu, 2004.
147. Quliyev C.B. V.İ.Lenin və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbəsi və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı: Azərnaşr, 1957.
148. Quba. Aprel-May 1918-ci il. Müsəlman qırğınları sənədlərdə. Tərtib edən: S. Rüstəmov-Tohidi. Bakı: Çayıoğlu, 2013.
149. Mahmudov Y. Azərbaycan: qısa dövlətçilik tarixi. Bakı: Təhsil, 2005.

150. Mahmudov Y. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Türk – İslam dünyasında ilk demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət idi. Xalq qəz., Bakı, 2016, 31 may.
151. Mahmudov Y. Azərbaycan xalqının İrəvan və ətrafındakı torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır (Azərbaycan, ingilis və rus dillərində). Bakı, 2015.
152. Mahmudov Y. İrəvan və ətrafındakı torpaqlar ermənilərə hansı şərtlərlə verilmişdi? Azərbaycan xalqının həmin torpaqlara tarixi varislik hüququ bərpa olunmalıdır. Azərbaycan. qəz., Bakı, 2014, 14 oktyabr.
153. Mahmudov Y, Şükürov K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: Təhsil, 2005.
154. Mehdişadə M.Y. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 60 s.
155. Məmmədşadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992.
156. 1918-1920-ci illərdə azərbaycanlıların soyqırımı: Sənədlər və materiallar. Bakı: Qartal, 2001.
157. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1996.
158. Musayev İ. Azərbaycanın xarici siyasəti (XX əsr). I hissə, Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2001.
159. Nəcəfov B. Azərbaycan Demokratik Respublikası: daxili və xarici siyasəti. Bakı: Bilik, 1992.
160. Nəşibşadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Elm, 1990.
161. Nəşibşadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz, 1996.

162. Nəşibzadə N. Bölmünmüş Azərbaycan, bütöv Azərbaycan. Bakı: Ay-Ulduz, 1997.
163. Paşayev, A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı: Azərneşr, 2001.
164. Rətaqauzer Y.A. Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi (1917-1918-ci illər). I hissə. Bakı: Azərneşr, 1929.
165. Rətaqauzer Y.A. Şura Azərbaycanı uğrunda mübarizə. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1929.
166. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990.
167. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Siyavuşu. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991.
168. Süleymanov, M. Azərbaycan ordusu (1918-1920). Bakı: Hərbi nəşriyyat, 1998.
169. Süleymanov M. Azərbaycanda türk şəhidlikləri. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 2000.
170. Süleymanov, M. "Azərbaycanda ilk Milli Hərbiyyə Məktəbi (1918)". Bakı: Hərbi nəşriyyat, 2000.
171. Süleymanov M. Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycan. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999.
172. Süleymanov M. Nuru paşa. Bakı: Hərbi Nəşriyyat, 1999.
173. Süleymanov M. Nuri paşa və silahdaşları. Bakı: Nurlar, 2014.
174. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan: sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: Xəzər Universitəsi, 2000.
175. Şahgəldiyev K. Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qələbə-sində rus xalqının köməyi. Bakı: Azərneşr, 1960.
176. Şahverdiyev Ə. Osmanlı-Transqafqaz münasibətlərində Azərbaycan geostrateji amilinin yeri və rolu (Trabzon-Batım sülh konfransları dövründə) // Tarix və onun problemləri, 2001, № 2, s. 60-63.

177. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı: Azərbaycan, 1997.
178. Topçubaşov Ə.M. Azərbaycanın təşəkkülü // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1990, № 3, s. 114-134.
179. Zaqafqaziya Seyminin Müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokolları. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Məsul red: A.Ə.Paşayev. Bakı: Adiloğlu, 2006.
180. Ziyadxanov A. Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan, 1993.
181. Zülfüqarlı M. Şamaxı soyqırımı. 1918-ci il. Bakı: AVCIYA, 2011.

c) Türk dilində

182. Allen W.E.D., Muratoff P. 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi. Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1966.
183. "Aldığımız Cevablar", Haftalık Gazete qaz., İstanbul, 1334, 15 Ağustos (1918, 15 avqust), № 8.
184. Arşiv belgeleri ile ermeni faaliyetleri (1914-1918). C. V. Ankara: Genelkurmay basım evi, 2006, C. VI.
185. Aydemir Ş.S. Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922). Cilt. III, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1985.
186. Azeri-ermeni ilişkileri (1905-1920). İstanbul: Marmara Üniversitesi, 1996.
187. Azerbeycan bölgelerinde ermeni sorunu (1918-1920).- Ankara: Baş Bakanlık Devlet Arşivleri genel müdürlüğü, 2001.
188. Azerbaycan İstiklali ve Gençliğimiz". Vakit qaz., İstanbul 1336, 28 Kanunusani (1920, 28 yanvar), № 799.

189. "Azerbaycan-Ermenistan Hudud Meselesi", Haftalık Gazete qaz., İstanbul, 1334, 4 Temmuz (1918, 4 iyul), № 2.
190. "Azerbaycan-Ermenistan Hudud Meselesi", Haftalık Gazete, qaz., İstanbul, 1334, 11 Temmuz (1918, 11 iyul), № 3.
191. "Azerbaycan'la İttifal Rivayetine Tekzib", Vakıf qaz., İstanbul, 1335, 31 Teşrinievvel (1919, 31 oktyabr), № 717.
192. "Azerbaycan Meselesi: Milyukov ve Topçubaşov Arasındaki Münakaşa Münasebetiyle", Atı qaz., İstanbul, 1334, 11 Kanunuevvel (1918, 11 dekabr), № 332.
193. "Azerbaycan Murahhasları'yla Mülakat", Atı qaz., İstanbul, 1334, 26 Haziran (1918, 26 iyun), № 177.
194. "Azerbaycan Murahhaslarıyla Mülakat", Tanin qaz., İstanbul, 1334, 26 Haziran (1918, 26 iyun), № 3429.
195. "Azerbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası", Muvakkit qaz., İstanbul, 1335, 4 Şubat (1919, 4 fevral), №18 [462].
196. "Azerbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası", Muvakkit qaz., İstanbul, 1335, 10 Şubat (1919, 10 fevral), № 24 [468].
197. "Azerbaycan Türk Dram Operet Kumpanyası", İstiklal qaz., İstanbul, 1335, 11 Mart (1919, 11 mart), № 79.
198. "Azerbaycan ve Ermenistan ve Anadolu Harekatı: Azerbaycan İstanbul Mümessil-i Siyasisi'nin Beyanâtı", Vakıf qaz., İstanbul, 1335, 1 Teşrinisani (1919, 1 noyabr), № 718.
199. "Azerbaycan ve Dağıstan Murahhaslarıyla Mülakat: Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi Reisi Resulzade Mehmed Emin Bey'in Muharririmize Beyanâtı", Vakıf qaz., İstanbul, 1334, 26 Haziran (1918, 26 iyun), № 248.
200. "Azerbaycan ve Mütareke", Minber qaz., İstanbul, 1334, 7 Teşrinisani (1918, 7 noyabr), №7.
201. "Bakü Ganaimi", Vakıf qaz., İstanbul, 1334, 26 Eylül (1918, 26 sentyabr), №332.

202. "Bakü Ne Halde?", Atı qaz., İstanbul, 1334, 22 Eylül (1918, 22 sentyabr), № 255.
203. "Bakü'de Harb", Atı qaz., İstanbul, 1334, 20 Haziran (1918, 12 iyun), № 171.
204. "Bakü'de Müslümanlarla Bolşevikler Arasında", Atı qaz., İstanbul, 1334, 23 Mayıs (1918, 23 may), №143.
205. "Bakü'deki Eşyanın Kıymeti", Atı qaz., İstanbul, 1334, 26 Eylül (1918, 26 sentyabr), № 259.
206. "Batım Müzakeratı", Tanin qaz., İstanbul, 1334, 11 Haziran (1918, 11 iyun), № 3414.
207. "Batım Müzakeratı Neticesi", Atı qaz., İstanbul, 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun), № 163.
208. "Bir İhtiyat Zabıtının Kafkasya Hatıraları", Atı qaz., İstanbul, 1334, 14 Temmuz (1918, 14 iyul), №193.
209. Budak M. Nuri Paşa'nın Kafkas İslam Ordusu Hakkındaki Raporu // Kafkas Araştırmaları, № 4, İstanbul, 1998.
210. Çolak M. Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
211. "Defter-i Temenniyat-ı Mühimmeye: Ermeni Cumhuriyeti'ne Dair Sadrazam Talat Paşa Hazretleri'ne", Atı qaz., İstanbul, 1334, 23 Haziran (1918, 23 iyun), №174.
212. "Hakki Paşa'nın Kafkasya Hakkında Beyanâtı", Atı qaz., İstanbul, 1334, 14 Mart (1918, 14 Mart), № 73.
213. Halil Paşa. İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş. Hazırlayan: Taylan Sorgun. İstanbul: Kamer Yayınları, 1997.
214. "Hayat ve İstikbal Meselelerimiz Etrafında: Cenubi Kafkasya'nın Mukadderatı Tayin Etmek Üzere", Zaman qaz., İstanbul, 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun), №68.

215. "Kafkas Ermenileri ve Osmanlı Ermenileri", Haftalık Gazete qaz., 1334, 4 Temmuz (4 iyul), №2.
216. "Kafkasya ve Bolşeviklik", Vakıf qaz., İstanbul, 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun), № 234.
217. "Kafkasya'da Neler Oluyor?", Atı qaz., İstanbul, 1334, 12 Haziran (1918, 12 iyun), №163.
218. "Kafkasya'daki Türkler Bizim İçin Ne Düşünüyorlar?", Akşam, qaz., İstanbul, 1334, 16 Kanunuevvel (1918, 16 dekabr), № 88.
219. "Kafkasya'dan Bir Haber", Vakıf qaz., İstanbul, 1334, 30 Teşrinisani (1918, 30 noyabr), № 397.
220. Karabekir K. İstiklal Harbimiz. C. I-II, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.
221. Karabekir K. İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa. C. I, Hazırlayan: Orhan Hülagü. İstanbul: Emre Yayınları, 2001.
222. Kurat A.N. Türkiye ve Rusya. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.
223. "Mösyö Milyukov ile Mülakat", Atı qaz., İstanbul, 1334, 8 Kanunuevvel (1918, 8 dekabr), №330.
224. Rüşdü E.K. Büyük Harpte Bakü Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası, İstanbul: Askeri Matbaa, 1934.
225. Sünbül T. Azerbaycan Dosyası – I. Ankara: Kök Yayınları, 1990.
226. Şahin E. Rus İhtilallerinden Mondros Mütarekesine Kadar Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkileri (1917-1918) // Yeni Türkiye Dergisi. Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı II. Siyasi Tarih. Mart-Nisan, 2002, Yıl 8, S. 44, s. 348-369.
227. Şahin E. Trabzon ve Batum Konferanslarında Kuzey Kafkasya'nın Bağımsızlığı İle İlgili Gelişmeler // Atatürk Univer-

sitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. Sayı 4, Erzurum, 1996.

228. Toksoy N. Rusya'nın Trans-Kafkas Politikası ve Komisserlikle Münasebetleri // Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi. C. XVI, Temmuz, 2000, S. 47, s. 491-536.
229. Tuğaç H. Bir Neslin Dramı. İstanbul: Çağdaş yayınları. 1966.
230. "Türkiye-Azerbaycan İttifakı Doğru mu?", İleri qaz., İstanbul, 1336, 23 Kanunusani (1920, 23 yanvar), № 734.
231. "Yusuf Bey Vezirov", İleri qaz., İstanbul, 1335, 29 Teşrinievvil (1919, 29 oktyabr), №648.
232. "Yusuf Bey Vezirov", İleri qaz., İstanbul, 1335, 30 Teşrinievvil (1919, 30 oktyabr), №649.
233. Yüceer N. Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı. Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, 1996.

ç) Rus dilinde

234. Авалов З. Независимость Грузии в международной политике (1918-1921). Париж: Наваррское анонимное типографское общество, 1924.
235. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920гг.) Баку: Элм, 1998.
236. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Армия (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998.
237. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика. (Документы и материалы). Баку: Азербайджан, 1998.

238. Азербайджанская Демократическая Республика: архивные документы Великобритании / Институт Истории им. А.А. Бакиханова НАНА, Общественная организация развития регионов; сост. Н. Максвелл, науч. ред., авт. предисл. Я. М. Махмудов. Баку: Чашыюглы, 2008.
239. Азербайджанская Демократическая Республика: (Документы и материалы 1918-1920гг). Баку: Элм, 1998.
240. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. Баку: Азербайджан, 1998.
241. Азимов Г.С.. Великий Октябрь в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1980.
242. Багиров Ю.А. Из истории советско-турецких отношений. Баку: Изд. АН Аз. ССР, 1965.
243. Балаев А. Азербайджанское национально-освободительное движение в 1917-1920. Баку: Элм, 1990.
244. Балаев А. Мамед Эмин Расудзаде: 1884-1955: политический портрет. Баку: Kitab klubu, 2014.
245. Беленький С. и Манвелов А. Революция 1917 года в Азербайджане (хроника событий). Баку: Аз. Изд., 1927.
246. Векилов Р. История возникновения Азербайджанской Республики. Баку: Элм, 1998.
247. Волхонский М., В.Муханов. По следам Азербайджанской Демократической республики. Москва: Европа, 2007.
248. Гаджибейли Дж.А. Избранное. Сост.: М.Теймуров, А.Асланов. Баку: Азернешр, 1993.
249. Гасанлы Дж.П. Русская революция и Азербайджан: Трудный путь к независимости (1917–1920). Москва: Флинта, 2011.
250. Гулиев Дж.Б. Борьба Коммунистической партии за осуществление ленинской национальной политики в Азербайджане. Баку: Азернешр, 1970.
251. Гусейнов И.А. Победа Советской власти в Азербайджане в 1920 г. и помощь XI Красной Армии // Труды Азербайджанского филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), т. XVIII, Баку: 1952.
252. Гусейнов М.Д. Тюркская демократическая партия федералистов «Мусават» в прошлом и настоящем. Баку: Загкнига, 1927.
253. Гусейнов Т. Октябрь в Азербайджане. Баку: Аз. Изд., 1927.
254. Дарабади П.Г. Военные проблемы политической истории Азербайджана начала XX века. Баку: Элм, 1991.
255. Деникин А. И. Очерки Русской Смуты. Том II. Борьба Генерала Корнилова. (Август 1917 г. - апрель 1918 г.). Москва: Наука, 1991.
256. Денстервиль Л. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания. Пер. с англ. Б.Руденко. Тифлис: Советский Кавказ, 1925.
257. Джордж Л. Правда о мирных договорах. Т. I. Москва: Изд. Иностранная литература, 1957.
258. Документы внешней политики СССР. Т. 1. (7 ноября 1917 г – 31 декабря 1918 г. Ред. коллегия: И.Н.Земсков и др.). Москва: Госполитиздат, 1957.
259. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис: Типография правительства Грузинской Республики, 1919.
260. Жвания Г. Великий Октябрь и победа Советской власти в Грузии. Тбилиси: Сабчота Сакартвело, 1987.

261. Записки Джемал паши (1913-1919 гг.). Пер. с англ. Б.Т.Руденко. С предисловием Сим. Такаева. Тифлис: Изд. Заккрайкома РКП (б), 1923.
262. Искендеров М. Из истории борьбы коммунистической партии Азербайджана за победу Советской власти. Баку: Азернешр, 1958.
263. Кадышев А.Б. Интервенция и гражданская война в Закавказье. Москва: Воениздат, 1960.
264. Караев А.Г. Из недавнего прошлого. Баку: Бак. Рабочий, 1926.
265. Корсун Н.Г. Первая мировая война на Кавказском фронте. Оперативно-стратегический очерк. Москва: Воениздат, 1946.
266. Корсун Н.Г. Сарыкамышская операция на Кавказском фронте в мировой войне 1914-1915 гг. Москва: Госвоениздат, 1937.
267. Кочерли Т.К. Исторический поворот в судьбах Азербайджанского народа. Баку, Азернешр, 1980.
268. Кулиев. М. Враги Октября в Азербайджане. Баку: Аз. Изд., 1927.
269. Лудшувейт Е.Ф. Турция в годы первой мировой войны. 1914-1918 гг. Военно-политический очерк. Москва: Изд. МГУ, 1966.
270. Людендорф Э. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Пер. с нем. Москва-Ленинград: Госиздат, 1924.
271. Махмудов Я. Геноцид тюрко-мусульманского населения Азербайджана в 1918-1920 годах. Баку, 2015.
272. Миллер А.Ф. Очерки новейшей истории Турции. Москва-Ленинград: Наука, 1948.

273. Мурадалиева Э.Б. Кровь земная-нефть Азербайджана и история. Баку: Мутарджим, 2005.
274. Мустафазаде Р. Две республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг. Москва: Издательство «МИК», 2006.
275. Наджафов, Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX века. Баку: Шерг-Герб, 1994.
276. Новичев А.Д. Турция. Краткая история. М.: Наука, 1965.
277. Нотович Ф.И. Дипломатическая борьба в годы первой мировой войны. Москва: Изд. АН СССР, 1947.
278. Раевский А. Английские «друзья» и мусаватские «патриоты». Баку: Аз. Гиз., 1927.
279. Раевский А. Английская интервенция и мусаватское правительство. Из истории интервенции и контрреволюции в Закавказье. Баку: Истпарт, 1927.
280. Раевский, А. Партия мусават и ее контрреволюционная работа. Баку: Азгиз, 1929.
281. Революция и национальный вопрос: Документы и материалы по истории национального вопроса в России и СССР в XX в. Москва: Издательство Коммунистической Академии, 1930. Т.3.
282. Сеф С. Борьба за Октябрь в Баку. Тифлис: Загкнига, 1930.
283. Сеф С. Борьба за Октябрь в Закавказье. Тифлис: Загкнига, 1932.
284. Сеф С. Как большевики пришли к власти в 1917-1918 гг. в Бакинском районе. Баку: 1927.
285. Сеф С. Революционный пролетариат в борьбе за власть. Баку: 1928.

286. Сеф С. Революция 1917 года в Закавказье. Документы. Материалы. Тифлис: 1927.
287. Ставровский А. Закавказье после Октября. Взаимоотношения с Турцией в первой половине 1918 г. Москва-Ленинград: Гос. Изд.-во, 1925.
288. Стеклов А. Армия Мусаватского Азербайджана. Баку: Аз. Гиз, 1928.
289. Токаржевски Е.А. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку: Изд.-во АН Аз. ССР, 1957.
290. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики) 1918-1919. Баку, «Эргюн», 1994.
291. Фурсенко А.А. Нефтяные тресты и мировая политика. 1880-е годы – 1918 г. Москва-Ленинград: Наука, 1965.
292. Хейфец А.Н. Советская Россия и сопредельные страны Востока в 1918-1920 годах. Москва: Наука, 1964.

d) İngilis dilində

293. Altstadt A.L. The Azerbaijani Turks: Power and Identity Under Russian Rule. Stanford, California: Hoover Institution Press, 1992.
294. Hovannisian. R.G. Armenia On The Road to Independence 1918. Los Angeles: Berkeley, 1967.
295. Isgenderli A. Realities of Azerbaijan: 1917-1920. United States of America: Xlibris Corporation, 2011.
296. Kazemzadeh F. The Struggle for Transcaucasia (1917-1921). New-York, 1951.

297. Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Communist and Nationalism. 1917-1923. Cambridge, 1964.
298. Suny R. The Baku Commune, 1917-1918: Class and Nationality in the Russian Revolution. Princeton: Princeton University Press, 1972.
299. Swietochowski T. Russia and Azerbaijan: A Borderland in Transition. New York: Columbia University Press, 1995 .
300. Wheeler-Bennet J.W. Brest-Litovsk. The Forgotten Peace. March 1918. London: Macmillan, 1963.

e) Alman dilində

301. Baumgart W. Deutsche Ostpolitik 1918. Von Brest-Litovsk bis zum Ende des Ersten Weltkrieges. Wien-München, 1966.
302. Bihl W. Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Ihre Basis inder Orient-Politik und hre Aktionen 1914-1917. Teil 1. Wien-Köln-Graz, Böhlau Verlag, 1975.
303. Bihl W. Die Kaukasus Politik der Mittelmächte. Die Zeit der versuchten kaukasischen Staatlichkeit (1917-1918). Teil II. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag, 1992.
304. Jäschke G. Der Turanismus der jungterken. Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege, Die Welt des Islams, Band 23, Heft 1/2. Leipzig, 1941, pp. 1-54.
305. Zürrer W. Kaukasien 1918-1921. Der Kampf der Grobmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer. Düsseldorf, Droste Verlag, 1978.

R.Y.Qasimov

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Osmanlı münasibətləri
(Osmanlı mənbələri əsasında)

Monoqrafiya

Bakı – Mütərcim – 2018

Çapa imzalanıb: 18.05.2018.
Format: 60x84 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 17, 25 ç.v. Tiraj: 125. Sifariş № 138.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFİYA MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125/139b
Tel./faks 596 21 44; (055) 715 63 99
e-mail: mutercim@mail.ru
www.mutercim.az

702002

Fr 2018
762